

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: Az idegen szavakról
Kálmán Béla: Sauvageot a fölösleges idegen szavakról magyarban

Tompa József: Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?

Karcsay Sándor: Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról

Péter László: Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés

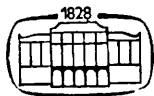
Deme László: A nemzetiségi magyar nyelvűvelő munka új feladatai

Danuta Buttler: A lengyel nyelvűvelő időszak kérdései

P. Dombi Erzsébet: A költői tranzitíválás grammatikája

Batki Jenőné: Urbán Ernő mondatszerkesztésének néhány jellemző vonása

Lengyel Zsolt: A gyermeknyelv kutatásának oka, technikája és módszere

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

101. ÉVFOLYAM 1977. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd – Lőrincze Lajos</i> : Az idegen szavakról	129
<i>Kálmán Béla</i> : Sauvageot a fölösleges idegen szavakról a magyarban	142
<i>Tompai József</i> : Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?	144
<i>Karcsay Sándor</i> : Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról	158
<i>Péter László</i> : Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés	164
<i>Deme László</i> : A nemzetiségi magyar nyelvművelő munka új feladatai	171
<i>Danuta Butler</i> : A lengyel nyelvművelés időszerű kérdései	175

Íróink nyelve

<i>P. Dombi Erzsébet</i> : A költői tranzitíválás grammatikája	182
<i>Batki Jenőné</i> : Urbán Ernő mondatszerkesztésének néhány jellemző vonása	189

Nyelv és iskola

<i>Lengyel Zsolt</i> : A gyermeknyelv kutatásának oka, technikája és módszere	198
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : Többféle elemzés, többféle nyelvtan	206
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Bakos József</i> : Egri szólások és közmondások	217
--	-----

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

101. ÉVFOLYAM

*

1977. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Az idegen szavakról

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1976 áprilisában felhívta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának figyelmét a mai magyar nyelvben a szükségesnél és kívánatosnál nagyobb mértékben jelentkező idegen szavak kérdésére. Javasolta, hogy az osztály vizsgálja, illetőleg vizsgáltassa meg e témát, és tegyen előterjesztést a teendőkről. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának vezetősége felkérte a Nyelvtudományi Bizottság, valamint az Anyanyelvi Bizottság elnökét a kérdésnek a bizottságokban való megvitatására.

A vitaanyag alapszövegét Fábíán Pál készítette el. Ezt az Anyanyelvi Bizottság 1976. június 24-én — a témában szintén erősen érdekelt Szaknyelvi Munkabizottság bevonásával — megvitatta. A vitaülésen elhangzott újabb javaslatokkal, kiegészítésekkel együtt került az anyag a Nyelvtudományi Bizottság elé 1976. június 25-én. Az újabb széles körű eszmecsere tanulságait egy alkalmi bizottság (tagjai: Fábíán Pál, Grétsy László, Sebestyén Árpád) illesztette bele az előterjesztés szövegébe. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a két illetékes bizottság vezetőjének, Benkő Lorándnak és Lőrincze Lajosnak a referátuma után vitatta meg az anyagot. Az osztályülésen elhangzott számos értékes hozzászólás alapján a két bizottság vezetője alakította ki az Akadémia elnökségének továbbítandó, alább közölt előterjesztés végső szövegét.*

A kérdés megvitatásának időszerűsége

Az idegen szavak mértéktelen, fölösleges elterjedése a mai magyar nyelvhasználatnak nem az egyetlen megvizsgálendő és orvoslásra váró kérdése. Csak része annak a nyelvi magatartásnak, amely nem szolgálja, hanem éppenséggel gátolja a világos gondolatközlést és a megértést, tehát társadalmilag káros és veszélyes. Bár az anyanyelvi magatartás kedvezőtlen jelenségei mind a tudomány, mind a társadalom szempontjából egységes rendszert képeznek, úgy látjuk, hogy az idegen szavak kérdése — sajátos jellegénél, természeténél fogva — külön is tárgyalható, s mai időszerűsége miatt tárgyalandó is. Ezért teszünk készséggel eleget az Akadémia megbízásának, amely e rész kérdés megvizsgálását tűzte ki feladatunkul.

Az egymással kapcsolatban levő nyelvek szavainak cseréje, más nyelvek szavainak átvétele természetes, de korántsem egyszerű jelenség a nyelvek világában. Kérdéseknek egész sora vetődik fel ugyanis minden nyelvben a máshonnan érkező szavakkal kapcsolatban: szükségességük vagy felesleges-

* Megjelent a Magyar Tudomány 1977. évi 2. számában is. (A szerk.)

ségük megítélése, a saját alakrendszerbe való beillesztésük számos nehézsége, kiejtésük módja, írásmódjuk megoldása stb. És az egész kérdéskör (nemcsak nálunk, hanem másutt is) erősen társadalmi vetületű: elválaszthatatlanul össze van fonódva az adott nyelvet beszélő társadalom mindenkori ideológiájával, eszmeáramlataival, más népekhez való gazdasági, művelődési és politikai kapcsolataival stb. Nem csoda tehát, hogy az idegen szavakról annyira vita folyt már: minden nyelvközösségnek magának kellett — és kell ma is — kialakítania az idegen szavakhoz való viszonyát, amely (bizonyos állandóbb mozzanatok ellenére) a társadalmi tényezők hatására koronként módosul, változik.

Nem célja a jelen előterjesztésnek az, hogy a magyar nyelv művelés történetén végighaladva elemezze az idegen szavak körüli vitákat. Ez alkalommal — mivel figyelmünket a mai helyzetre kell irányítanunk — csak néhány, feltétlenül szükséges esetben utalhatunk társadalmunk és nyelvünk történetének korábbi szakaszaira.

Mint minden nyelv történetében, úgy a magyarban is világosan megfigyelhető az a folyamat, hogy amikor a társadalmi-művelődési fejlődés — részben külső hatások folyamányaként — felgyorsul, az anyanyelv szókincsébe nagy arányokban hatolnak be idegen elemek; így pl. a magyarba a reformáció korában, a felvilágosodás idején vagy a reformkorban. Ez a folyamat az említett korokban végül is egészséges szintézisbe jutott, nem kis mértékben nyelvfejlődésünk akkori irányítóinak (íróknak, grammatikusoknak, szótárszerkesztőknek stb.) nyelvteremtő tevékenysége következtében. A legbeszédesebb példa erre a magyar nyelvújítás története.

Ugyanilyen jellegű, illetőleg még fokozottabb mértékű társadalmi-művelődési helyzetbe kerültünk a felszabadulás után és azóta is egyre gyorsulóbban a tudományos-technikai forradalom, illetőleg a széles körű nemzetközi érintkezés korszakában. Korunk követelményeinek és lehetőségeinek ismeretében és tekintetbevételével ma is meg kell találnunk e folyamat nyelvi, közelebbről szókincsbeli problémáinak egészséges, harmonikus megoldását, amely ma is csak a társadalom nyelvi alkotó erejének, nyelvteremtő képességének kibontakoztatásával történhet.

A felszabadulás utáni nyelvi fejlődésünk az idegen szavak dolgában bizonyos kettősséget mutat.

Összevetve az 1945 és 1965 közötti két évtized idegenszó-használatának mértékét a maival, az objektív tényezők beszámításával is sajnálatos tényként állapítható meg, hogy körülbelül nyolc-tíz éve mind nyelvünk, mind társadalmunk szempontjából előnytelen változás, arányeltolódás tanúi és szenvedő részesei vagyunk: az idegen szavak mértéktelenül elszaporodtak nyelvhasználatunk minden rétegében.

A legújabb idők jellegzetes példatárát a legkülönbözőbb területekről állíthatjuk össze. Az egyik legkirívóbb forrás a szakmai zsargon. Bár a tudományok nyelvében, a szaknyelvekben a leginkább indokolt az idegen szavak használata, túlzásnak kell minősíteni ilyen halmozásukat: „A *transzkripció*, a *transzláció* és az *enzimaktivitás* szabályozásának, valamint az *immunreakció molekuláris mechanizmusának* vizsgálata” (MTA-almanach 1976); „Az anyagok *komplex anorganikus-organikus mobilizációs dinamizmusának* kutatása” (MTA-almanach, 1976.); „*Lift-slab* és *tilt-up* panelgyártási és beemelési rendszer” (Sebestyén Gyula: Nagyelemes lakóházak. Műszaki Könyvkiadó 1960. 213); „A nyelvi kód minőségileg *diszkrét* egységei a beszéd *hangkontinuumának* folya-

matából emelkednek ki” (Társadalom és nyelv. 1975. 143); „Ez a *disztinkció* csak *regionális sztenderdek* formájában tükröződik” (uo. 167); „A világpiacon *impulzusok az export- és az importstruktúrákat* egyaránt egyoldalúan a *statikus komparatív költségmegtakarítás felé orientálják*” (Közgazdasági Szemle 1973. 9. sz.); „Az *információs bázis* kiszélesítését szolgálja a . . . sz. utasítás alapján történő *horizontális kooperációsköri együttműködés*” (KÖTUKI-tájékoztató; 1971. 11. sz.); „A *differenciált csökkentés* növeli a *racionális döntési sávot*, mivel az egyes ágazatok, részterületek *restrikciója* más ágazatok, részterületek *expanziós lehetőségeit biztosítja*” (PüSzle. 71/11); „A *szintetizáló* terv primátusa a *periferikus gondolatok és koncepciók* felett nem időbeli elsőbbséget jelent” (PüSzle. 72/11); „A fő erőfeszítést a budapesti *agglomeráció infrastruktúra* ellátási feszültségeinek feloldására kell *koncentrálni*” (Pü. Szle. 72/12); „A *ráták statikus* nagyságának és *dinamikájuk* fokának ütközése a *pozíciók polarizálódásával* jár együtt” (PüSzle. 73/10).

A szaktudományi idegenszó-dívat hatására már az ifjabb nemzedék tagjai is így fogalmazzak: „Magából az adott *verbális kontextusból* kell mindent kikövetkeztetnünk, *rekonstruálnunk* kell egy *fiktív szubjektumot*, aki a nyelvi jelek ilyen és nem más elrendezése révén *konstituálódik*” (egy magyar-szociológia szakos hallgató dolgozatából).

A kiragadott szövegrészekben természetesen nem mindegyik idegen szó minősíthető egyformán. Nyilván vannak bennük olyan szakkifejezések is, amelyek az egyes szaktudományok számára nélkülözhetetlenek, illetőleg ott már közkeletűek. A példák azonban arra is rávilágítanak, hogy ilyen töménységű felhasználásuk nem csupán szakmai-tudományos szükségszerűség következménye; legtöbbjüket szaktudományos szempontból is legalább olyan értékű magyar megfelelővel tudnánk helyettesíteni.

Ugyanezek a jelenségek mutatkoznak a tömegközlés legszélesebb szintjein (napilapok, rádió, televízió) is. Nyelvművelőink szinte naponként kapják a jelzéseket az olvasóktól és hallgatóktól, hogy a homályos, körmönfönt fogalmazás mellett az idegen kifejezések özöne teszi számukra érthetlenné a mondanivalót. Teljes joggal bosszankodik a közönség pl. a vendéglátóipar, a szórakoztató ipar, a kereskedelem idegen szavain is, amelyekre — állítólag a külföldiek miatt — szükségünk van: *Grill Internacionál* (emlékezetes vita zajlott le róla), *disc jockey club*, *night club*, *drink bar*, *snack bar*, *preshave*, *after-shave*, *jardinette-kosár*, *juice*, *hidratáló krém*, *szuperett*, *New Caola hajlakk*, *after bath body milk* stb.

Az idegen szavak terjedésének okai és következményei

Napjaink idegenszó-áradatának okait és következményeit illetőleg a vélemények általában megegyeznek.

1. Az idegen szavak beáramlásának és a szaktudományok körében való különösen nagymértékű alkalmazásuknak egyik oka az a már említett és önmagában öröndetes tény, hogy a világ halad, és mi is vele együtt haladunk. A tudományos-technikai forradalom következtében óriási léptekkel fejlődött minden tudományág, sőt merőben újak is keletkeztek, pl. az űrutatás vagy a számítástechnika. Természetes, hogy az új fogalmakat megnevező (gyakran nemzetközi) szavakkal is meg kellett ismerkednünk: *televízió*, *tranzisztor*,

tirisztor, komputer, hardware, software, lézer, radar, know-how, jet, szputnyik, izotóp, konténer, tréler, antibiotikum(ok), szupermarket, kinemaszkóp, self service, teszt, team, marketing, public relations, output, input, feature, display stb., hogy csak néhány elterjedtebbet említsünk a sok ezer közül.

Többnek magyar szóval való felváltása gyorsan és jól sikerült: *kinemaszkóp* = szélesvásznú, *szupermarket* = ABC-áruház, *self-service* = önkiszolgáló, *hijacking* = repülőgéprablás, *gépeltérítés* stb.

Másokra megszületett ugyan a kifogástalan magyar megfelelő: *komputer* = számítógép, *teenager* = tizenéves, *design* = formatervezés v. ipari formatervezés, *frigidaire* (már *frizsider* v. *frízsider* formában is) = hűtőszekrény stb., de ez még nem szorította ki teljesen az idegent.

A legtöbb szaktudományi idegen szónak azonban még nincs elfogadott magyar megfelelője. Ilyen pl. a kereskedelem szaknyelvében a *full service*, az *image*, a *goodwill*, a *direct mail*, a *slogan*, a *fallow up* s még jó néhány. Ezen végső soron nem csodálkozhatunk: a hirtelen és nagy tömegben megjelenő idegen szavak mindegyikének helyettesítését néhány év alatt nem lehetett várni és kívánni. Egyes szakterületek azért is használnak szívesen idegen szavakat, mert azok még egyértelműek, nincsenek jelentésárnyalatokkal megterhelve. És az is természetes, hogy nyelvünkben egyes idegen elemek meghonosodnak, polgárjogot nyernek.

Annak ellenére, hogy e jelenségekkel szemben — a nyelvi folyamatok törvényszerűségeinek ismeretében — bizonyos türelmet kell tanúsítanunk, a szaktudományok, szakterületek nyelvének minél magyarabbá tevésére szüntelenül és kitartóan kell igyekezni. — Abból ugyanis, hogy a szaknyelvek tele vannak idegen szavakkal, a tudományok eredményei birtokba vételének, széles körökben való elterjedésnek számtalan nehézsége származik. A „beavatottak”-ra meg a „kívülállók”-ra (olykor már „kirekesztettek”-re) való egyszógtelen szétrétegződésnek máris számos jelét tapasztalhatjuk. Ezt a folyamatot, a szaktudományi arisztokratizmus eluralkodását, amely művelődéspolitikánkkal szögesen ellenkezik, meg kell állítanunk.

Nem azt mondjuk ezzel, hogy az egyes szakterületeken, tudományágakban használt szakmai idegen szavak és kifejezések ugyanolyan elbírálást kívánnak, mint a köznyelv idegen szavai. Egy-egy szakma, tudományág szinte külön világ. Csak hivatott művelői tudják teljes határozottsággal eldönteni, hogy mely idegen szavakra van benne szükség, melyekre nincs. A kérdés megítélésében azonban föltétlenül számításba kell venni azt is, hogy az idegen szavaknak a köznyelvbe tartó áradata igen nagy mértékben a szaknyelvekből indul ki, a szakmai zsargon tömegközlési szintre kerülése révén valósul meg, éppen a tudományoknak és a technikának a közművelődésbe való fokozatos behatolása miatt. A szaknyelvek területe tehát végeredményben mégsem kezelhető úgy, mint az idegen szavak használatának teljesen szabad, korlátok nélküli szintere, s a szakemberek felelőssége a köznyelvi közvetítés irányában igen nagy.

Amikor tehát a szakember a maga közegéből kilépve nem szakemberhez, hanem a szakmán kívül állókhoz szól — akár más szakmabeliekhez, akár a nagyközönséghez (pl. a tudományos ismeretterjesztés szintjén) —, akkor már nem lehetnek mérvadóak a szakma, a tudományág idegenszó-használatának szokásai. Akkor már mindenkinek kötelessége úgy fogalmazni, hogy mondani-valóját ne tarkítsák oly mértékben a más tudományágak művelőitől, illetőleg a közönségtől nem vagy csak felében-harmadában ismert s így félreértésre,

meg nem értésre okot adó idegen szavak. Persze erre a közérthető beszédre a szakember csak akkor lesz képes, ha tudományágának fontos fogalmait magyar szóval is ki tudja fejezni.

A „más szakember” szempontját külön is ki kell emelni. Szokás ugyanis elfeledkezni arról, hogy a szakmák, a tudományágak között sohasem volt (és a jövőben sem lehet) éles határ, sőt ma, a tudományok egymásra hatása, kölcsönös támogatása, felhasználása korában válaszfalaik egyre inkább gyengülnek, tágulnak. Azok az idegen szavak, amelyek valamely sajátos szakterület művelői számára nélkülözhetetlenek tűnnek, más szakágazat munkásainak már nehézségeket okoznak, tehát akadályozzák a tudományok közötti — alapvetően fontos — kapcsolatok fejlődését, az eredmények kölcsönös átvetelét.

2. Az idegen szavak terjedésének második fontos okául a kényelmességet, a nemtörődömséget, a közönyt lehet említeni.

Kétségtelen ugyanis az, hogy sokkal egyszerűbb és gyorsabban megvalósítható a tudósok is, a szakfordítónak is átvenni az idegen szót, mint a fejét törni a lefordításán, jó magyar megfelelőjének kitalálásán. S talán ez az, amit a leginkább hiányolunk: nem tapasztalunk elég törekvést az új fogalmaknak magyar névvel való útnak bocsátására. Hozzá kell még ehhez tenni azt is, hogy ha valaki idegen szöveg magyarra való áttételében az idegen szót anyanyelvére lefordíthatatlannak tartja, az minden bizonnyal nem is érti teljesen az idegen szó tartalmát, s a vele kapcsolatos szöveg pontos közvetítésében maga is bizonytalan.

De nemcsak az új dolgokat jelölő szavakról van szó, hanem a régebbiekről is: a más nyelvbéli idegen szavak hatására új életre támadnak szinte már el is felejtett, vagy legalábbis erősen háttérbe szorult régi idegen elemek. A tudós vagy a fordító, ha az idegen nyelvű szövegben *organization-t*, *differentiation-t*, *Struktur-t*, *аккумуляция-t* stb. olvas, önkéntelenül is *organizáció-t*, *differenciálódás-t*, *struktúra-t*, *akkumuláció-t* stb. fog használni, holott tökéletesen pontos és jó magyar megfelelők állnak a rendelkezésére: *szervezet*, *elkülönülés*, *szerkezet*, *felhalmozás* stb.

Sőt még tovább is mehetünk: az idegen szavak súlyos károkat okozhatnak rokon értelmű szavaink rendszerének. Az angoltól, franciától, némettől stb. sugallt *funkció* miatt egész sor magyar szó szorul háttérbe: *működés*; *feladat*, *feladatkör*; *tisztség*, *megbízás*; *szerep*, *rendeltetés*; stb. A *funkcionális* is lehetne *jó*, *célszerű*, *hasznos*, *ügyes* stb., s ha egy *hűtőszekrény* („előkelőbben” *frigidaire*; vagy „magyarul”: *frizsider* v. *frízsider*) *jól funkcionál*, akkor bizony csak *jól működik*, *megbízhatóan dolgozik* stb. — Csak persze akarni és tudni kell válogatni a bőségesen rendelkezésünkre álló szóanyagban.

3. Az idegen szavak kedvelésének, a magyar megfelelők mellőzésének gyakran oka a szakmai göggel rendszerint párosuló nagyképűség, a világlátottságnak előkelősködő fitogtatása, a külföldmájmolás, a műveltségnek (olykor csak félműveltségnek) mutogatása.

Az ilyen indítékú idegenszó-használatnak a közlés és megértés problematikáján kívül is nagy a társadalmi veszélye, mégpedig két okból. — Egyrészt terjeszti azt az ellenszenves, másokat lebecsülő, a saját nemzeti értékeket lekicsinylő magatartást, amely nem fér össze a szocialista emberről vallott eszményünkkel. S ellenhatásképpen — a másik oldalról — kiválthat, és ki is

vált, szintén nem kívánatos megnyilvánulásokat, nacionalista, sovinizta ízű „magyarkodást”. — Másrészt félrevezeti a jóhiszemű embereket, akik közül többen úgy vélik — a szakmai zsargon meg a magasabb szintűnek tűnő szóhasználat hatására —, hogy kevésbé lennének szakszerűek vagy műveltek, ha nem divatos idegen szavakkal fejeznék ki magukat, hanem közérthetően, magyarul. Ezzel szemben az igazság az, hogy a szaktudományok magas szintű művelése nem követeli meg az idegen szavak zsúfolását. Erre nézve számos szép példát lehetne idézni mind a régebbi, mind az újabb magyar tudományos nyelvből.

4. Sokszor oka az idegen szó választásának a megfelelő színvonalú anyanyelvi és irodalmi műveltség hiánya, amely nemegyszer az idegen szó hibás írásában vagy kiejtésében is megmutatkozik. Nem elegendő ugyanis a jó szándék: a kínálkozó idegen szó helyett nemzeti nyelvűt csak olyanok tudnak szavaink anyagraktárából kiválasztani, akik megfelelő nyelvi és stilisztikai nevelésben részesültek, akik ismerik és szeretik irodalmunkat, akik bizonyos gyakorlatot szereztek abban, miképpen fejezhetik ki magukat árnyaltan és pontosan magyarul. Igaza van Kosztolányinak: a *fantasztikus* szónak nem egyetlen magyar szó felel meg, hanem a közlőtől, a tárgytól, a céltől, a körülményektől függően sok más mondható helyette. Hogy társadalmunk anyanyelvi műveltsége e vonatkozásban közel sem megfelelő színvonalú, abban természetesen az iskolai nyelvi nevelésnek, valamint a nyelvművelésnek és a nyelvi ismeretterjesztésnek is megvan a maga felelőssége. Nyilvánvaló, hogy az eddignél több gondot kell fordítanunk a nyelv és társadalom kapcsolatának, egymásrahatásának feltárására, a nyelv és történetiségére, a nyelvi folyamatok, változások okainak, természetének, törvényszerűségeinek megmagyarázására, a nyelv esztétikai oldalának megismertetésére, a nyelvi ízlésre való nevelésre.

5. Végül azt is figyelembe kell venni, hogy közönségünknek nem is kis része meglehetősen bizonytalan az idegen szavak magyar elemekkel való felváltásának jogosságát illetőleg. Olyan nézet is van, hogy a nemzeti nyelv elemeinek előnyben részesítése a nacionalizmus megnyilvánulása, és az idegen elemek befogadása a helyes, internacionalista magatartás.

Ez a vélemény ideológiailag helytelen, történetitlen és tévesen általánosító. Nem tesz ugyanis különbséget a nemzeti művelődés javát szolgálni akaró, a szocialista hazafiság talaján álló, a helyes nyelvművelő szándékból fakadó törekvések meg a sovinizmusból, idegengyűlöletből, szűk látókörű befelé fordulásból táplálkozó, feltétlenül elítélendő idegenszó-üldözés között. Az utóbbira voltak ugyan a múltban egyes kirívó példák, de nyelvművelésünk egészére az elvakultság sohasem volt jellemző, napjainkban különösen nem az. Az idegen szavak magyarításában, kerülésében nacionalizmust látó felfogás nemcsak elvi helytelensége miatt káros, hanem azért is, mert egy vélt nacionalizmus ellen küzdve egyrészt a kozmopolitizmus, a nemzeti nihilizmus útját egyengeti, másrészt megsértve a jogos nemzeti öntudatot, nacionalizmussá torzítja jó szándékú patrióták érzelmeit.

Teendőkink

1. Ahhoz, hogy az idegen szavak mai túlzó divatja megszűnjék, első sorban a közgondolkodás megváltoztatása szükséges.

a) El kell oszlatni az idegen szavakkal, ill. a magyarításokkal kapcsolatos ideológiai tévedéseket, határozottan rámutatva arra, hogy a más nyelvekből érkező elemeknek nemzeti nyelvűekkel való felváltása (sem máshol, sem nálunk) nemcsak hogy nem ellenkezik a marxizmus felfogásával, hanem éppen ez egyezik meg vele, mert minden nép anyanyelve segítségével tudja birtokába venni az ismereteket.

b) Állhatatos küzdelmet kell folytatni az idegen szavak túlzott használatára indító, már bemutatott emberi gyengeségek (a szakmai gőg, mások lenézése, a műveltség fitogtatása, a saját értékek lebecsülése, a divat majmolása stb.) ellen. És nemcsak nyelvünk érdekében! A nagyobb haszon, ami az e vonatkozásban elért eredményekből származhat, társadalmunké. Ha sikerül az idegen szavak mértéktelen divatjának gátat vetnünk, mindenki számára elérhetőbbé válnak a kultúra javai, kevesebdni fog a magukat nyelvi okok miatt most még hátrányos helyzetben érzők száma stb. Politikailag sem közömbös tehát, merre fejlődik nyelvünk: szóhasználatunk demokratizmusával a szocialista demokrácia teljesebbé válását, tökéletesedését segíthetjük elő.

A közszellem, a légkör jelenleg sok tekintetben az idegen szavak terjedésének kedvez. Az előnytelenül ható tényezőkkel szemben a művelődéspolitikai minden területén, a tömegközlelési fórumokon, az oktatásügyben, a tudományos ismeretterjesztésben stb. tudományosan átgondolt, egységes, tervszerű fellépés szükséges. A szakembereken kívül sokat tehetnek az ügyért közéletünk vezetői, a tudomány, az irodalom, a művészetek tekintélyes képviselői — támogató véleménynyilvánításukkal és személyes példájukkal.

2. Tüzetesen, alapkutatási szinten ki kell dolgozni számos olyan elméleti és gyakorlati kérdést, amely az idegen szavak átvételével és felhasználásával kapcsolatos. A továbbiakban — nem a teljesség és a részletezés igényével — felvetünk néhány ide vágó gondolatot.

a) Sokan azt gondolják, hogy szókölcsonzés tekintetében a nyelvek egyformák, s ha az egyik nyelv ma viszonylag könnyen vesz át idegen szavakat, a másik nyelvnek sincs oka a jövevények elhárítására. Ezzel szemben az az igazság, hogy a szókölcsonzés mértéke — minden nyelv esetében — egyrészt koronként változik, másrészt erősen függ az átadó meg az átvevő nyelv rendszerének viszonyától.

Az indoeurópai nyelvek (különösen a közelebbi rokonságban levők) nagyobb nehézség nélkül fogadják be egymás szavait, mert ezek gyakran közös, ősi alapokra vezethetők vissza; pl. fr. *locomotive*, ol. *locomotiva*, ang. *locomotion* stb. — Ezzel szemben a finnugor alapú magyar szókinésben az idegen (latin, szláv, francia, angol stb.) elemek nehezen illeszkednek bele, mert társtalanok, nincs mire támaszkodniuk a magyar nyelvi közegben. Például a német közvetítésű *lokomotív* elemezhetetlen, értelmetlennek tűnő hangsorként jelentkezett annak idején nyelvünkben, előnyös volt tehát magyar szavakkal (*gőzszekér*, *gőzkocsi*, *gőzműköny*, *vontató*, *mozgony*, *mozdony*) próbálkozni, végül is sikerrel: a *mozdony*-nak az ősi *moz-* tövel és a belőle származó *mozdít*, *mozdul* igével való összefüggése nyilvánvaló. A magyar beszélők számára világos, érthető és könnyen megjegyezhető és kimondható szavak hasz-

nálatára való törekvés nem kis mértékben volt kiváltója a nyelvújításnak, és ma is az egyik fő oka az idegen szavak áradata elleni tiltakozásnak, annak, hogy a számunkra homályos *komputer, grapefruit, piktográfia, docilis, tanker* stb. helyett szívesebben fogadjuk az elemeiből megfejthető, önmagukat magyarázó szavakat: *számítógép, citrancs, képirás, tanulékony, tartályhajó* stb.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az indoeurópai nyelvek hangtani és alaktani arculatuk rokonsága miatt is sokkal könnyebben fogadják be egymás szavait. A magyar beszéd folyamába viszont az idegen szavak — nyelvünkbeli hiányzó hangjaik, szokatlan hangtársításai miatt — igen nehezen illeszkednek bele, ezért kiejtésük körül állandó a zavar, bizonytalanság. Különbségek e tekintetben még nyelvenként is vannak. A latin—görög alapú szavak még aránylag könnyen idomulnak nyelvünkhöz, a német, szláv, francia elemek már kevésbé, a mostanában egyre sűrűbben és hangosabban kopogtató angol—amerikai vendégek (*jukebox, juice, brain drain, mixed pickles* stb.) pedig — kevés kivétellel — még kevésbé alkalmasak a megmagyarosodásra.

Nyilvánvalóan részben ugyanezek az okai annak is, hogy a velünk rokon nyelvű finnek szintén erőteljesen küzdenek a nyelvüket érő amerikai—angol és egyéb idegen hatások ellen.

b) Alaposan tanulmányoznunk kell az idegen szavak viszonyait más nyelvekben, elsősorban a körülöttünk élőkben, és hozzá kell szoktatni magunkat a tágabb látókörű, a különbségeket és a hasonlóságokat egyaránt észre-
 vevő szemléletmódhoz. Egyelőre hajlamosak vagyunk arra, hogy vagy egyáltalán ne vegyük figyelembe azokat a tanulságokat, amelyeket más népek nyelvészei az idegen szavaknak nyelvükbeli vizsgálatából leszűrtek; vagy pedig kellő ellenőrzés és megfontolás nélkül hajlunk más népek és nyelvek gyakorlatának követésére. Így napjainkban az idegen szavak ellenzői közül némelyek a franciák követésére buzdítanak, akik rendeleti úton igyekeznek gátat vetni az angol—amerikai szavak terjedésének; mások viszont az orosz t emlegetik az idegen szavakat vendégszeretően fogadó nagy nyelv példájaként. Nyilvánvaló, hogy szocialista társadalmunkban a parancsra történő nyelv-
 védelem módszere nem szerencsés, nem kívánatos és általánosságban nem is járható út. De még kevésbé választható a minden felbukkanó idegen szót válogatás, rostálás nélkül való befogadás útja. Egyébként az orosz nyelv sem fogadja be olyan korlátlanul az idegen szavakat, mint azt egyesek hiszik: csak azok a szavak épülhetnek be más nyelvekből az orosz nemzeti nyelvbe, amelyek számos nyelvi (alaki és jelentésbeli), valamint társadalmi követelménynek megfelelnek.

c) Elvi megfontolások és mélyreható részletkutatások alapján kell kidolgozni a szómagyarítást, pontosabban a saját nyelvi szóalkotást — az újabb szaknyelvi kutatások eredményeinek felhasználásával elsősorban a műszóalkotás — hangtani, alaktani, jelentéstani és stilisztikai követelményeit. Feltétlenül rá kell irányítani a figyelmet pl. a szóképzésre mint rendkívül tömör kifejezési módra. Ez a szóalkotási lehetőség ugyanis mai nyelvünkben nincs kellőképpen kihasználva. De a szóképzésen kívül is megannyi más szóalkotási mód lehetséges a magyarban, amely a közhasználatban teljesen elsatnyult, illetőleg a nyelvi köztudatból kiszorult. — A szakembereknek az ilyen irányú útmutató tevékenysége igen nagy jelentőségű. Mert ha nem kívánja is senki, hogy nyelvtudósok teremtsék meg pl. a számítógépes fényszedés magyar műszókincsét, az ezért küzdő nyomdász szakemberek joggal várják a nyelv-

szek segítségét, az új szavaknak nyelvi helyességük, esztétikai értékük szempontjából való elbírálását.

d) Az idegen szavak nyelvünkbeli helyzetének megítélésében, csoportjaiknak elkülönítésében sok esetben szinte csak saját nyelvérzékünkre, egyéni tapasztalatainkra vagyunk utalva, mert egyelőre még nincs gyakorisági szótárunk, s így nem állnak rendelkezésünkre felmérések az idegen szavak használatára vonatkozólag. A gyakorisági szótár elkészülte után alapos és rendszeres, nagy szóanyagra kiterjedő vizsgálat tárgyává kell tehát tenni az egész tárgykört, nem utolsósorban azt, hogy az átlagos magyar beszélők mit tekintenek idegen szónak. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” — mely az idegen szavakat igen nagy számban, egyáltalán nem purista felfogásban tartalmazza — kitűnően útbaigazít ugyan e szavak eredetére és magyar nyelvbeli életére vonatkozóan; de azt már nem tudjuk, hogy vajon közösségi megítélés szerint, a mai magyar átlagos beszélő nyelvi tudatában idegen szó-e még, illetőleg mennyire az pl. a *cement*, *beton*, *aszfalt*, *benzín*, *film*, *motor*, *konzerv*, *hidrogén*, *nátrium*, *oxigén*, *bacillus*, *rádió*, *telefon* stb., amelyeket kézikönyveink szótáraink egy része, főként a régebbiek idegennek szoktak minősíteni, s a közvéleménynek legalábbis egy részében ma is él ilyen felfogás. Valószínű, hogy a mai beszélők túlnyomó többsége ezek mindegyikét vagy legalábbis nagy részét már magyar szónak érzi, tartja. Az ilyen szavakat nem szabad az idegenek sorában emlegetni és szaktudományunk ezt ma már nem is teszi. A nyelv fejlődése miatt az idegen szavak meg a magyarrá lett jövevényszavak közti választóvonalat korszakonként máshol kell meghúzni, s az ilyen határ-felülvizsgálatnak bizonyos időközökben meg kell történnie. Többen — teljesen alaptalanul — azt hiszik, hogy a nyelv művelőknek az idegen szavakkal szemben való bizonyos fenntartása ezek ellen a fontos „idegen” szavak ellen is irányul; ezért ellenhatásképpen szembefordulnak a magyarítás gondolatával általában. — De a többi, kevésbé meghonosodott idegen szót illetőleg is mai nyelvünk, nyelvhasználatunk állapotát híven mutató vizsgálatok alapján kell állást foglalnunk a megtartás vagy a magyarítás kérdésében. Hozzá tartozik ehhez a munkához annak tisztázása is, hogy valamely idegen szó mely jelentésében helyettesíthető (és helyettesítendő) magyar szóval, mikor kell viszont (főként szaknyelvi kötöttségek miatt) az idegen szót használnunk.

e) A mai idegenszó-áradat — főként a szakzsargonban — jelentős részben visszaidегenedés következménye; azaz olyan szavak jönnek újra divatba, amelyek helyett már régóta van kifogástalan magyar szavunk (sokszor nem is egy!). Ezért az *organizál*, *karakterisztikus*, *dedikáció*, *korreláció*, *kompetencia*, *indusztrializáció*, *konfrontál*, *konklúzió* stb. szavak háttérbe szorítása viszonylag könnyű feladatnak látszik, hiszen a *szerves*, *jellegetes*, *ajánlás*, *kölcsönösség* v. *viszony*, *illetékesség* v. *szakértelem*, *iparosítás*, *szembesít* v. *szembeállít*, *következtetés* v. *tanulmány* stb. kéznél vannak helyettük. Ám a valóságban a visszamagyarítás mégsem egyszerű, mivel a beszélők és írók egy része — a már emlegetett okokból — itt is az idegen megfelelőknek ad előbbséget.

A helyes megítélés tekintetében nagy a felelőssége és a jelentősége az iskolai anyanyelvi nevelésnek is. Az iskolában (és nem csak a magyarórákon) kell kialakítani az idegen szó meg a magyar szó mérlegelni tudását és — ha lehetőség nyílik rá — a magyar választásának tudatos akarását.

A sajtó, a rádió és a televízió nyelvében egy árnyalattal talán kevesebb az idegen szó, mint a szakmunkákban, szakfolyóiratokban. De azért az olyan

idegen szavak, melyeknek van jó magyar megfelelőjük, itt is tömegesen fölbukkannak: *konkrét, objektív, szubjektív, kooperáció, regisztrál, destruktív, információ, centrális, eklatáns, impresszionál, limitál* stb. Tekintettel az olvasók, hallgatók széles körének érdekeire, nagyobb figyelemre, gondosabb válogatásra van szükség a tömegtájékoztató nyelvben is. A nyelvi ízlésnek e téren való javításáért — főként jó példa mutatásával — a sajtó, a rádió, a televízió tehetne talán a legtöbbet. A hírügynökségi jelentések fordítóinak, a MUOSZ-nak és a szerkesztőségeknek, a rádió és a televízió műsor-előkészítőinek, rendezőinek, e két fontos intézményünk vezetőségének összefogásával kell a tömegtájékoztató nyelvét a tömegek számára minél hozzáférhetőbbé tenni.

Mind az oktatási gyakorlatban, mind a különféle szerkesztőségekben igen nagy haszonnal forgathatnának egy magyarító szótárak. Egy ilyen munka értelmező szótárainknak, a rövidesen elkészülő Szinonimaszótárnak, az Idegen szavak és kifejezések szótárának birtokában elég gyorsan kidolgozható lenne.

f) Roppant nehéz feladat (az előbbinél jóval bonyolultabb is) a még magyar megfelelő nélküli idegen szavak helyett saját nyelvű elemek találása, alkotása.

Mindenekelőtt le kell küzdeni azt a nézetet, amely szerint ha már van magyar szavunk, ám használjuk azt (is), de ha nincs, várjunk türelemmel addig, amíg lesz. — De honnan lesz, ha nem törekszünk arra, hogy legyen? A már eddig létrejött magyar megfelelők sem véletlenül vannak: valaki megalkotta őket, törekedett arra, hogy az idegen szó helyett magyart (is) mondhassunk.

A legnagyobb munka a szaktudományok terén vár ránk, ezekben jelentkezik ugyanis a legtöbb új idegen szó. (Példákat az eddigiek során már idéztünk.) A szaktudományok nyelvének kitartó gondozása azért különösen fontos, mert az idegen szavak átvételének iránya az utóbbi 100-150 év alatt gyökeresen megváltozott a régebbi állapotokhoz képest. — Míg pl. a középkor századaiban túlnyomórészt népi átvételekről beszélhetünk, de még a múlt század végi átvételek (*suszter, fájront, vinkli, culáger* stb.) is a magyar munkásosztállyal elkeveredő német ajkú mesteremberek révén kerültek nyelvünkbe, addig ma az új fogalmakat jelölő idegen szavak szinte mind a szaktudományok nyelvében jelentkeznek először, s onnan terjednek el.

Ez a helyzet veszélyes is, előnyös is. Veszélyes azért, mert a szaktudományok nyelvében meggyökerezett idegen szót később, „alulról” már nagyon nehéz kiszorítani. Előnyös is lehet azonban a szaktudományok nyelvi tekintélyének hatása ugyanezért: a magyar névvel útjára indított fogalom később, „lent” nem idegenedik el. — Így például a *metró* ellen hiába emelték fel sokan a szavukat azután, hogy a *földalatti* új vonalát megnyitották: előtte már évekig (szakmai körök szóhasználatát átvéve) az idegen szó terjedezett, és most már valószínűleg meg is marad, feleslegesen. A posta viszont — elhárítva az egy-két magyar szakember javasolta *autinter* szócsinálmányt — némi vita után (ami egyáltalán nem baj) még időben *távhivás*-nak nevezte el a ’távolsági telefonbeszélgetésnek közvetlen kapcsoláson alapuló rendszerét’-t (pl. ol. *teleselezione*), úgyhogy az új fogalommal nem került idegen szó nyelvünkbe. Helyes volt a Belkereskedelmi Minisztérium intézkedése is, amellyel a divatáruüzletek *butik*-nak nevezését megszüntette, s ezzel elejét vette a szó elterjedésének. Példájukat más szaktárcák is követhetnék: indokolt esetben a magyar szó-nak hivatalos védelemben való részesítését csak helyeselni lehet.

Idegen szó helyett találó magyar szó alkotása végső soron természetesen mindig egyéni nyelvi lelemény eredménye. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyetlen egyén képes valamely tudományágazat nyelvének átformálására,

megmagyarítására. Erre csak közösségek vállalkozhatnak. — Ezek a közösségek megvannak: az egyetemi tanszékektől, akadémiai bizottságoktól kezdve a természettudományi és műszaki egyesületeken át a szélesebb értelemben vett szakmai közösségekig. E testületekben kellene elsősorban a magyarítás munkájának folynia, amelyet végső soron az Anyanyelvi Bizottság Szaknyelvi Munkabizottságának, távlatilag pedig egy létesítendő Szaknyelvi Intézetnek kellene irányítania és összehangolnia. Jelenleg a szaknyelvekkel való törődés (ami nemcsak szóalkotást jelent!) inkább csak az országban szétszórta folyó szaknyelvi kutatások feltérképezéséből áll. Ez is igen fontos, de ez csak az első lépés. A Szaknyelvi Munkabizottságnak mielőbb be kell iktatnia munkatervébe a szakmai magyarosítás kérdéseinek vizsgálatát, illetőleg az ilyen jellegű tevékenység irányítását, összefogását is.

Bár az új szavak megalkotásának munkáját legnagyobb részt az arra illetékes szakembereknek kell elvégezniük, a szópályázatoknak jól bevált módszerével be lehetne vonni közönségünk széles rétegeit is: az eddigi szópályázatok (pl. *szupermarket* = *ABC-áruház* stb.) bizonyítják, hogy az érdeklődés roppant nagy. A szópályázatok annak tudatában is hasznosnak kell ítélnünk, hogy nem mindegyik bizonyul egyúttal eredményesnek is. (A pályázati győztes *lemezgazda* vagy *permet* pl. nem tudta kiszorítani a *disc jockey* meg a *spray* szót.) Az esetleges sikertelenségtől nem szabad elkedvetlenedni: ha több tucat javaslatból csak néhány marad is meg, az már szép eredmény.

Összegezés

Szocialista társadalmunkban az utóbbi években számos okból — többek között bizonyos nem kívánatos hatások, áramlatok érvényesüléseként, illetőleg ezek nyelvi vetületeként — erősen terjed az idegen szavak és kifejezések fölösleges, a gondolatközlést, megértést gátló, nehezítő használata.

E nem kívánatos divatnak, áramlatnak nem elhanyagolható a társadalmi veszélyessége: akadályozza az ismeretek széles körű elterjedését, művelődési céljaink megvalósítását. Szükséges tehát, hogy ezt a folyamatot — társadalmi összefogással — megállítsuk, helyes irányba tereljük. E cél elérése érdekében a következőket látjuk szükségesnek:

1. Arra kell törekedni, hogy következetes, kitaró munkával, sokrétű propagandával elérjük, hogy társadalmunk közhangulata jó irányba változzék. Ennek érdekében igen sokat tehetnek — saját példájukkal, nyilatkozataikkal — közvéleményformáló személyiségeink. El kell érni, hogy közéletünk nagy tekintélyű vezetői, jeles íróink, tudósaink, művészeink stb. közül minél többen maguk is félreérthetetlenül kifejtsek véleményüket, s újságcikkekben, tanulmányokban, rádió- és tévényilatkozatokban a szélesebb közvélemény előtt foglalkozzanak az idegenszó-használat kérdéseivel.

2. A Magyar Tudományos Akadémia mint a tudományokat összefogó és irányító intézmény hasson oda, hogy kiadványaiban, különösképpen a szélesebb olvasottságú szakfolyóiratokban csak azok az idegen szavak kapjanak helyet, amelyek az egyes tudományszakok számára mint szakkifejezések (terminus technicusok) nélkülözhetetlenek, s maradjanak ki a szakszövegeket manapság szinte elöntő, könnyen nélkülözhető vagy helyettesíthető egyéb idegen nyelvi elemek.

3. Felhívással kell fordulni a közművelődés alakulásában, alakításában jelentős szerepet betöltő intézmények (Magyar Rádió, Magyar Televízió, Oktatási Minisztérium, Kulturális Minisztérium, Magyar Távirati Iroda, országos és megyei napi- és hetilapok szerkesztősége stb.) vezetőihez, hogy a sajátos feladataikhoz, lehetőségeikhez, helyzetükhöz mértén legeelszerűbbnek látszó módon (tervszerű szakemberképzéssel, gondosabb kiválasztással, a stílusserkesztői, nyelvi lektori gárda megerősítésével stb.) mindenképpen akadályozzák meg köznyelvünknek fölösleges idegen szavakkal, kifejezésekkel való elárasztását.

4. El kell érni, hogy saját hatáskörükben a felsőbb szintű irányító szervek, szakmai főhatóságok tegyenek meg mindent a fölösleges, nyelvünkbe való beilleszkedésre alkalmatlan, nehezen kiejthető, félreértésre vagy meg nem értésre alkalmas idegen szavak, kifejezések visszaszorítására, elterjedésének megakadályozására. E végből jó szolgálatot tehetnek a szakmai szóalkotó, szómagyarító pályázatok (különösen ha az egyelőre csak idegen szavakkal megjelölhető fogalom nem csupán egy szűk szakmai kört érint), a jól megfontolt hivatalos szóajánlások stb.

5. A nyelvtudomány művelőinek folyamatosan sort kell keríteniük az idegen szavak használatával kapcsolatos, még nem kellően tisztázott vagy újjólág tisztázásra szoruló elvi és gyakorlati kérdéseinek korszerű tudományos megtárgyalására. Az újabb nyelvészeti, főleg szaknyelvi kutatások eredményeinek felhasználásával ki kell dolgozniuk a szómagyarítás, illetőleg a műszóalkotás hangtani, alaktani, jelentéstani és stilisztikai követelményeit és módszereit. Meg kell kezdeniük egy túlzásoktól mentes, korszerű magyarító szótárnak az elkészítését.

6. A gyakorlati nyelvművelő, anyanyelvi ismeretterjesztő munkában (nyelvművelő könyvekben, cikkekben, a magyar nyelv hetén és egyéb alkalomkor tartott előadásokon, rádió- és televíziós nyelvészeti műsorokban stb.) az eddigieknél gyakrabban és nagyobb hangsúllyal kell foglalkozni az idegen szavakkal, az idegenszó-használat mai életünk által felvetett kérdéseivel.

A Nyelvtudományi Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság bízik abban, hogy az idegen szavak használatának napirendre tűzése egy hasznos, szükséges és kilátásaiban sikerrel kecsegtető vállalkozás kezdete; a most nagyobb erővel, átgondolt stratégiával, következetes helytállással meginduló munka elősegíti társadalmi életünk további demokratizálódását, a műveltség általános terjedését, de nyelvművelődésünk egész területére nézve is hasznos tanulságokkal jár majd. Bizonyos továbbá abban is, hogy társadalmunk valamiféle nyelvművelő hivatal ténykedése nélkül, saját érdekeit felismerve demokratikus légkörű vitákban ki fogja alakítani az idegen szavak használatának korunk és társadalmunk követelményeihez alkalmazkodó módját, egészséges mértékét.

Közzéteszi:

Lőrincze Lajos s. k.,
az Anyanyelvi Bizottság társelnöke

Benkő Loránd s. k.,
a Nyelvtudományi Bizottság elnöke

Alapvető irodalom*

- Lőrincze Lajos: A magyar szókészlet kérdései (a Magyar nyelvhelyesség c. kötetben; 1967.; 66—70)
- Fábián Pál: Az idegen szavak (A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyvben; 1968.; 485—93)
- Kiss Lajos: Műveltségzők, vándorszók, nemzetközi szók (MNY. 62: 179—88)
- Aczél György: Anyanyelvünk (Élet és Irodalom 1971. 18. sz. 3—4)
- Grétsy László: Nyelvművelésünk és az Anyanyelvi Bizottság (Magyar Tudomány 1973: 468—76)
- Csoóri Sándor: Találkozásaim az anyanyelvvel (Tiszatáj 1973. 10. sz. 54—5)
- Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Előszó (1974.)
- Bárcsi Géza: Nyelvművelésünk (1974. 53—5)
- Fábián Pál: A magyar és az olasz nyelv szókincsének összevetéséből: a „világos” és a „homályos” szavak (Az Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás c. kötetben; 1972. 376—81)
- Szathmári István: Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben (MNY. 71: 279—80)
- Szűz Rezső: Delegáció, szituáció, tendencia (Magyar Nemzet 1975. máj. 11.)
- András László: A fürdővíz meg a gyerek (Magyar Nemzet 1975. júl. 13.)
- Fábián Pál: Jóból is megárt a sok (Magyar Nemzet 1975. júl. 13.)
- Magyarország (hetilap: 1976. 24., 27., 28. sz.)
- E. G. T.: Békés együttélés a nyelvben (Magyar Nemzet 1976. ápr. 9.)
- Bíró—Grétsy—Kemény: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (1976: 140—6)
- a. gy.: Nyelvszennyezés (Magyar Nemzet 1976. márc. 20.)
- Malonyai Péter: Nyelv és közélet (Magyar Nemzet 1976. febr. 20.)
- Szántó Jenő: Anyanyelvi közérzetünk (Népszabadság, 1976. márc. 21.)
- Jogalkotás, törvényesség, demokratizmus (beszélgetés dr. Korom Mihály igazságügyminiszterrel. Tükör 1976. ápr. 6.)
- Szántó Jenő: Hivatalosan, magyarosan (Népszabadság 1976. ápr. 14.)
- Ruffy Péter: Gyomirtás a kertben (Magyar Nemzet 1976. ápr. 25.)
- Kovalovszky Miklós: A nyelvművelés örökzöld témája (Magyar Nemzet 1976. júl. 1.)
- Ruffy Péter: Az idegen szavak ügye az akadémiai bizottságok előtt (Magyar Nemzet 1976. júl. 4.)
- Ladó János: Idegen szó, magyar szó, világnézet (MNY. 72: 155—72)
- Varga Zoltán: Gondolatok szakmai nyelvünk tisztaságáról (Magyar Pszichológiai Szemle, 1976. 3. sz. 271—5)
- Ádám György: Varga Zoltán vitaindító jegyzetéről a pszichofiziológus szemével (Magyar Pszichológiai Szemle, 1976. 6. sz. 577—9)
- Kemény Gábor: Az idegen szavak (Élet és Tudomány 1976: 1929—32)

*Érdeklődő olvasóinknak az alábbi rövid felsorolással óhajtjuk megkönnyíteni az idegen szavak újabb nyelvművelő irodalmában való tájékozódást. (A szerk.)

Sauvageot a fölösleges idegen szavakról a magyarban

Nyelvművelésünk — szerényen ugyan, de — már sokszor fölemelte szavát az utóbbi évtizedben szinte gátlástalanul beáramló fölösleges idegen szavak ellen. A XVIII—XIX. századi nyelvújítás a majdnem makaróni-nyelvvé sülyedt magyar köznyelvet több évtizedes küzdelemmel európai szintre emelte, a romantika és realizmus nagy íróinak, költőinek segítségével pedig egy gazdag, hajlékony, kifejező és fejlődésre alkalmas nyelvet hagyott örökül századunkra. A XX. század viharos történelmét és hihetetlenül gyors technikai fejlődését is nyomon tudta követni ez a jól kimunkált eszköz. Mégis valami furcsa sznobizmus készíti újabban az embereket, hogy minél bonyolultabban fejezzék ki magukat, mikor egyszerűen is lehetne. Ennek egyik legelterjedtebb módja a fölösleges idegen szavak mértéktelen használata. Manapság ez már nemcsak a természettudományokra jellemző, hanem a legnemzetibbekre, az irodalom- és nyelvtudományra is.

A magyar nyelv egyik nagy ismerője és szerelmese, a most már nyolcvanadik életéve felé közeledő Aurélien Sauvageot is észrevette ezt a jelenséget, és több helyen is ír róla az 1971-ben Párizsban megjelent *L'Édification de la Langue Hongroise* (A magyar nyelv kimunkálása) c. könyvében. A könyvet két nemrég elhunyt (könyve megjelenésekor még élő) magyar nyelv-tudósnak: Pais Dezsőnek és Bárczi Gézának ajánlja. Az ajánlás lapján egy idézetet is közöl Dugonics Andrásról: „Nincs a' világon semmi, a' mit magyarul ki-ne lehessen mondani csak ésszel és tudmánnyal forgolódgyon az ember.”

A következőkben néhány helyet idézek Sauvageot könyvéből saját hevenyészett fordításomban:

„Tény, hogy a mai irodalmi szövegek, mihelyt elvont és általános kérdéseket tárgyalnak, vagy ha csak művelt személyek beszélgetését tükrözik, egyre inkább nyüzögnek bennük az idegen szavak, amelyek a legtöbbször még hangtani szempontból sem alkalmazkodnak a magyar kiejtéshez” (343).

A következő lapon példaként a Kortárs (1967. 7. sz.) egyik „Realitás és szükségszerűség” c. cikkéről mondja a következőket: „Nem volna értelme felsorolni minden idegen eredetű szakszót, amelyet találunk benne. Tömérdek van belőlük... De az ún. klasszikus átvételeken kívül, amelyek többé-kevésbé ismerősek egy olyan elit számára, amely tekintélyes latinos hagyományt őrzött meg, lehet találni újabb angolszász átvételeket is: például *modell*. De ami nem kevésbé meglepő ebben a szövegben, az a tökéletesen fölösleges idegen szavak nagy száma. Így *generáció*-t olvasunk, noha a (magyar) nyelv rendelkezik a kitűnő, belső keletkezésű *nemzedék* szóval, nem is beszélve a másik nemkevesbé sikerült rokon jelentésű *emberöltő* kifejezésről. Az *auto-critique* megfelelője fölváltva *önkritika* és *önbírálat*, de csak a *konfrontáció*-t használja a szerző az egyébként kifogástalan *szembesítés* helyett” (344).

„Az idegen szavak támadó visszaözlését tudomásul vették, de nem látszik úgy, mintha a közösség reagálna rá és a szakemberek is arra szorítkoznak, hogy csak a »fölösleges« átvételnek nyilvántartottak ellen tiltakozanak. Megjegyzik — joggal — hogy az idegen kifejezések közt vannak olyanok, amelyeket magyar száj nehezen tud kiejteni, mint *meteorológiai*, és hogy az idegen szavak gyakran eltorzulnak a nem elég műveltek nyelvén...

A szókincs elidegenülése elleni harc tehát nem szűnt meg, bár nincs benne meg az előző évszázadi átfogó ereje és lendülete. Hatásfokában alig különbözik attól, mint ami Német- vagy Franciaországban található...

Minden eredmény ellenére az embernek az az érzése, hogy a hivatalos szervek és a tudomány emberei inkább védekezésbe szorultak...

Mégis, a nyelv rendeltetése alapvetően megváltozott a második világháború óta, hiszen kell, hogy egy egyöntetűbb társadalom közlési eszköze legyen a célja, egy szélesebb társadalomé is, amelynek szellemi szükségletei megsokszorozódtak, és amelynek életmódja teljesen átalakult. Az egykor műveletlen vagy kevéssé művelt tömegek egyre közelebb kerülnek az általános műveltséghez. Az írók már nem egy kis számú, egy bizonyos társadalmi osztályból toborzódott közönséghez szólnak, hanem az egész nemzethez, és ahhoz kell tartaniuk magukat, ahogy az újonnan jöttek kifejezik magukat, ezek pedig többségükben munkások és parasztok vagy olyan falusiak, akik azért hagyták el szülőhelyüket, hogy az ipari központokban keressenek munkát..." (346—8).

„A nyelvújítás szókincsének egy jelentékeny részét ma létükben fenyegetik az idegen »tudós« szavak. Különös, hogy ismét gyakoribbá válik a *horizont* akkor, mikor már úgy látszott, hogy a *láthatár* vagy *látóhatár* végleg bevonult a nyelvhasználatba. A *valóság* szót gyakran kiszorítja a *realitás*, és a nyelvészek a *bilingvizmus*-ról szólnak, mikor a kifogástalan *kétnyelvűség* kifejezéssel rendelkeznek. Mire jó a *kolónus*, mikor a *telepes* régi jó, magyar hangzású szó? A nyelvújítás sikerre vitte a *villany*-t, és most az *elektromosság* győzi le, ez pedig a gazdaságosság megcsúfolása (5 szótag 2 helyett!).

Túláságosan sokszor fordulnak idegen kifejezéshez indokolatlanul, mert az idegen sem ad más jelentésárnyalatot. Az ember nem érti, hogy például az *analízis* többet vagy mást mondana, mint az *elemzés*, amely az egyszerűbb embereknek érthetőbb, mert motivált. Röviden: meg kell állapítanunk, hogy az a másfél évszázados csodálatos erőfeszítés, hogy megajándékozza a népet egy motivált szókinccsel, azzal fenyeget, hogy lassanként földadja eredményét, vagyis azt, hogy a tudományos szakszókincs viszonylag hozzáférhető legyen a tömegeknek" (354—5).

„... a szókincs elveszti összetartó erejét, ha eltűnik vagy lényegesen csökken benne a motiváció. Két osztály különül el: a motivált szavaké és a nem motivált vagy olyan kifejezéseké, amelyeknek motivációját az anyanyelven kívül kell keresni...

Az ilyen helyzet nem kedvező arra, hogy nagyobb tömegek érjék el a közművelődés magasabb fokát. Mert ha valaki ide akar eljutni, le kell küzdenie az idegen szakszókincs akadályát... Éles különbség alakul ki a beavatottak és be nem avatottak közt. Ha valaki tájékozódni akar, azzal kényszerül megkezdenni a szükséges beavatottság megszerzését, hogy szakszóról szakszóra haladva megtanulja minden idegen kifejezés pontos jelentését. Ez a folyamat szükségszerűen lassú, gyakran nehéz, és gátat emel mindazok előtt, akiknek nem volt módjuk és lehetőségük megszerezni a szóban forgó beavatást. Az így teremtett helyzet, meg kell mondanunk, mindenképpen antidemokratikus" (397—8).

Mint a kiragadott idézetekből látszik, a könyv különböző helyeiről vettem példáimat, tehát meg-meg kellett szakítanom a logikus okfejtést. A megállapítások és következtetések így bizonyára töredezetebbek, mint az eredetiben. De hogy a kérdés élénken foglalkoztatta a tudós szerzőt, azt éppen az mutatja, hogy műve több helyén visszatér rá.

Kálmán Béla

Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?

1. A kérdés ismételt föltevését a nyelv művelőnek valójában sohasem kellene különösebben indokolnia, hiszen minket a „minden folyamatban van” (= panta rhei) *minden*-jéből érthetőleg anyanyelvünk jelenkori élete érdekel legközelebről. Hogyne érdekelne: hiszen „a nyelvnek mint a [kommunikációt lehetővé tevő rendszernek és egyben] a gondolkodás eszközének ... föltétlenül lépést kell tartania külső és belső világunk megismerésével, a jelenségek közötti új meg új összefüggések felfedezésével stb., vagyis meghatározott módon változnia, fejlődnie kell. Tehát állandóság és változás, megőrzés és továbbképzés érvényesül benne” — mondta 1975 tavaszán az ELTE ünnepi közgyűlésén Szathmári István, „Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben” címen tartott előadásában (l. MNy. 71: 274). Benkő Loránd pedig egy jó évvel utóbb a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén tartott megnyitó beszédében („Anyanyelv és társadalom”: MNy. 72: 385—94) még mindig jogosan veti mai nyelvészetünk szemére a nyelvi és a társadalmi fejlődés összefüggéseinek elégtelen feltárását: „a szükségesnél gyakran kisebb figyelemre méltatja a nyelv és a nyelvhasználat társadalmi alapjait”; „látásmódjában nem kap elegendő súlyt a nyelvi jelenségek mögött ott levő, azokat meghatározó társadalmi problematika. Még jobban hiányolható, hogy nézőpontunkból meglehetősen kiesik a társadalmi magatartás és a nyelvi magatartás kölcsönös összefüggése és meghatározottsága, vagyis az a kérdéskör, hogy nemcsak a társadalom mindenkori helyzete, anyagi és szellemi műveltsége, gondolkodásmódja, világnézete, erkölcsi és politikai magatartása stb. befolyásolja a nyelv mindenkori állapotát és használatának módjait, hanem fordított hatásrendszer is érvényesül: a nyelvi magatartás maga is visszahat a társadalom eszmevilágára és cselekvési rendszerére. Pedig a téma e vonatkozásának különösen a nevelés, a tudat- és magatartás-formálás tekintetében nyilvánvalóan elsőrendű és általános társadalmi jelentősége van” (385).

Most mégis külön alkalom adta kezembe a tollat: 1976 legvégén jelent meg Grétsy László szerkesztésében egy értékes, az MTA Nyelvtudományi Intézetének megfelelő osztályán szervezett, de szinte országos összefogással készült mű: a „Mai magyar nyelvünk” című, külsőleg is szép könyv. (Alapjául az a szakértői jelentés szolgált, amely néhány éve az MSZMP vezető szerveinek adott számot anyanyelvünk jelenkori alakulásáról s ennek szakmai és társadalmi értékeléséről.) E kötet szerzői a nyelv művelés szempontjából válogatták össze és mérték föl nyelvünk változásait s társadalmi hátterüket: így természetesen én is igyekszem ebben a gondolatkörben mozogni, bár magam mindig inkább grammatikusként figyeltem nyelvünk jelenlegi rendszerét és mozgását, s többnyire csak ilyen tapasztalataimból szűrtem le nyelv művelői mondanivalóimat. — Egyébként a sajnálatosan rövid szerkesztői bevezetés szerint a könyv ugyan „az elkövetkező évek nyelv művelő munkájához” kíván irányítást adni az eddigi szakirodalomnak s néhány e célra készített „kéziratosszerű résztanulmány”-nak „összefüggő áttekintés”-ével (s hozzáteszem: szinte egészen friss példaanyag felhasználásával), de úgy, „hogy az összegezésből kibontakozó állapotrajz valóban *mai magyar nyelvünk* állapotának rajza legyen” (7). Az említett nyelv művelői „közfigyelmen” túl tehát „személyes érdekeltségem” szintén jócskán megvan. Azt azonban előre jelzem, hogy főleg az engem közelebről érdeklő

területeken nem maradok meg e mű keretei közt, hanem szeretnék ugyancsak az elkövetkezendő évek nyelvművelő munkájának, nem utolsósorban az elkészülőfélben levő, rendszeres „Nyelvművelő kézikönyv”-nek aspektusából több-kevesebb további mai jelenség értékelésére is kitérni. Ilyenkor tehát nem a bírálat, a hiányolás szándéka vezeti tollamat, hanem általában a szóba jövő anyag, illetőleg számba vehető szempontok gazdagítására törekszem.

2. Hadd maradjak egyelőre a jelenkori nyelv tudományos kutatásának és a nyelvművelésnek a viszonyánál. Alig néhány hónappal tanári oklevelem megszerzése után a most éppen száz esztendeje született Gombocz Zoltán — akinek egyetemi éveim alatt igazán a legtöbbet köszönhettem, s aki csodálatos egyéniségével máig érezhető hatással volt rám — a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1931-i közgyűlésének megnyitó előadásában éppen a nyelvészetnek s az akkor divatozó, nyelvhelyességre szűkített nyelvgondozásnak a kapcsolatával foglalkozott, összegezve tanításában addig is vallott nézeteit. Teljesen érthetőnek vallotta, hogy a nagy nyelvtudósok világszerte elzárkóztak a nyelvhelyességi kérdésektől (MNy. 27: 1 kk.): hiszen a helyesség normáját minden nyelvi közösségben csak a pillanatnyilag uralkodó nyelvszokás szabja meg. (Talán csupán nyelvünk hangtani sajátosságainak tudományos normalizálásáért s helyes használatának irányításáért szállt síkra, azért is csak a kulisszák mögött, l. Péchy Blanka: Beszélni nehéz!² 14.) — Mindamellettt akkor rám is, korosztályomra is hatottak egyben nyelvészetünknek azok a régebbi vagy kortársi tudósai (Szarvas, Simonyi, Lehr, Szinnyi J., Tolnai V.; Bárczi, Csüry, Zsirai, Nagy J. B. és mások) is, akik szakmai tudásukkal, esetleg céltudatos részletkutatásaikkal többé-kevésbé már szakmailag értékelni és irányítani is akarták a nyelvhasználatot, s e végre tankönyveikkel, tudományos ismeretterjesztő írásaikkal a pusztán nyelvhelyességi tárgykörön túl — a társadalmi fejlődés akkori fokán — fejlesztették, javították népünk anyanyelvi közműveltségét is. (A nyelvápolás esztétikai ágát pedig elsősorban Kosztolányi Dezső, az író és költő fémjelezte ez idő tájt.)

A felszabadulás utáni hatalmas társadalmi átalakulás megkívánta művelődési forradalom idején aztán a marxista—leninista tudomány szemlélet hatása, a szovjet és más, szintén a szocializmust építő baráti népek példája hamarosan új lendületet adott a jelenkori nyelv tudományos feldolgozása s a gyakorlati nyelvművelés együttes fejlesztésének. Mikor 1951 végén Lőrincze Lajos programadó akadémiai előadásában felvázolta a következő évtizedek nyelvművelésének elveit és feladatait (l. I. OK. 2: 402 kk.), már nyelvészetünk számottevő részének támogatásával vagy legalább rokon-szenves érdeklődésével számolhatott. Így a múlthoz képest több nyelvész szakember kezdett vele együtt fáradozni a nyelvtudomány megfékezésén, küzdeni az anyanyelvi közműveltség fejlesztéséért, az ilyen irányú felelősségtudat erősítéséért, munkálkodni az új jelenségek korszerű értékelésén s az öröklött elvek és részletmegállapítások szükséges megrostatálásán. (A teljesség kedvéért megjegyzem: a művelt nyelvi közízlés szempontjait ekkor Bárczi Géza képviselte legnagyobb súllyal.) Fő célunk az lett, hogy az anyanyelvi műveltség kiszélesítésével és elmélyítésével végre mennél több kortársunk váljon képe ssé a nyelvhasználat gyakorlati kérdéseinek tudatosan helyes megítélésére. A Gombocz korában egyeduralgoló nyelvtörténetnek s a

végre meginduló szinkrón nyelvészetnek számos kutatója fél szemmel már eleve a társadalom gyakorlati igényeit is figyelte. Olykor szinte alig volt értelme megkülönböztetni, hogy egy ilyen közhasznú szaktanulmány vagy akár kézikönyv írója (szerzői közössége) az addigi beskatulyázás szerint a történeti vagy a leíró szókincskutatás, illetőleg grammatika, esetleg a helyesírás, a hangtan vagy a dialektológia művelője-e. S idők jártával többen csatlakoztak e gárdához az újjászülető stilisztika és az ekkor kialakuló közléselmélet stb. művelői közül is, egyúttal jó további szempontokkal bővítve a nyelvművelést. S ez a munka fokozatosan már nemcsak országunkban, hanem a határainkon túl élő magyarok közt is érezte a hatását. — El kell azonban ismernünk utólag, hogy a nyelv működésével, rendszerének mozgásával, társadalmunk és gondolkodásunk fejlődéséhez való viszonyával stb. — egyszerűen a legmélyebb elméleti összefüggésekkel — még nem tudtuk kortársaink túlnyomó többségét megismertetni. Amellett a népszerűség biztosítása végett talán egy kissé elnézőek voltunk a közéletben, a tömegkommunikáció képviselőitől is divatban tartott hibás vagy ízléstelen formák iránt; a felnőttek közti tudományos ismeretterjesztésben énszerintem a kelletnél valamivel nagyobb súlyt vetettünk a játékosságra, s szórakoztató hangnemünk talán itt-ott egy kevéssé a fölszínességre csábított.

Mondanom sem kell, hogy a feladatok száma a réginél összehasonlíthatatlanul sokoldalúbb és eredményesebb tevékenység során éppen nem csökkent, sőt egyre újabb és munkaigényesebb részterületek, korszerűbb módszeres eljárások kívántak további figyelembevételt. Előtérbe került például végre a kiejtés normalizálása s a helyes zenei formák tudatosítása, gyakoroltatása; az élőszó, a beszédbeli előadás elméletileg jól megalapozott gondozása; a regionális köznyelvek megtűrhető eltéréseinek összeállítása stb. Új meg új tennivalók jelentkeztek az iskolák, a rádió, a tévé hathatósabb segítségül hívása kapcsán (játékok, versenyek, viták, előadások) s a tudományos ismeretterjesztésben való közreműködésünkben (a magyar nyelv hetének megrendezése, a külföldi magyaroknak szervezett folyóirat, értekezletek, nyári egyetemek, kiadványok stb.). A szakszókincsek állandó korszerűsítésében, az új terminusok „szabványosításában” eddig még nem is jutottunk kellő mértékben szóhoz. A könyvpiacot szintén új meg új, más-más fokú és színű nyelvgondozó művek kiadásával kellett gazdagítanunk.

Minde munkánk végső, elvi irányítója kezdettől az MTA Nyelvművelő (ma: Anyanyelvi) Bizottsága maradt, elsősorban a Nyelvtudományi Intézetbeli „A mai magyar nyelv osztálya” által nyújtott szerény szervező apparátus segítségével. Társadalmi alapja viszont módfelett kiszélesedett: a különféle szintű oktatási intézmények, a sajtó szervei, a TIT, a rádió és a tévé mellett az egyéb közművelődési hatóságok többé vagy kevésbé mind segítik. Mégis egyre erősíteni kellene a legfőbb központokat is, hogy a szervezésben ne legyen fönnakadás vagy fehér folt. És én is hadd hangsúlyozzam, hogy nagyon vigyázzunk: a „kutató” nyelvészek a szükséges szakosítás ellenére, egyéb feladataik mellett fokozottan érzéik kötelességüknek a jövőben is ezt a „társadalmi munkát”: a gyakorlati életnek nyújtandó önkéntes segítséget. És viszont: a fiatal „főhivatású” nyelvművelőket is szoktassuk hozzá a történeti és/vagy a leíró nyelvvizsgálat valamelyi ágának, illetőleg a stilisztikának tervszerű feldolgozásához s az általános nyelvészeti tanulságok kiemeléséhez.

3. A változások folytán a társadalmi szükséglet tehát túlnőtt már a nyelvművelő megjegyzéseket csak mellékesen tartalmazó nagy szinkron szótárakon (az ÉrtSz.-on, sőt az ÉKsz.-on) és nyelvtanokon (a MMNyR.-n és a MMNy-en). A gyors nyelvi fejlődés meg az igények változása miatt megújításra, kibővítésre szorulna az 1957 óta összesen négy kiadást megért, ám címe szerint némileg szűk körre kiterjedő „Magyar nyelvhelyesség” is. A legnagyobb tervbe vett idevágó összefoglalás, a „Nyelvművelő kézikönyv” pedig még várat magára. Így kapott különösen korszerű feladatot a most megjelent „Mai magyar nyelvünk”.

Beosztása szerint a könyv nem szócikkekre bontva tárgyalja anyagát, mint mondjuk az 1967 elején kiadott, ügyes, gyakorlati beosztású „Hivatali nyelvünk kézikönyve” vagy a készülő „Nyelvművelő kézikönyv”. (Az előbbi különben — nyilván a nyomdai átfutási idők kiszámíthatatlansága miatt — nem szerepel még a „Mai magyar nyelvünk” bibliográfiájában.) Nagyobb fejezetei azonban általában áttekinthetően tárják az olvasó elé nyelvi jelenségeinket, illetőleg ezek kifejezésbeli és a nyelvfejlődésben való szerepét, nyelvművelő értékelését. Így is meglepett azonban, hogy a mű kereteit és alapelveit, szemléletét nem ismerteti valami — akár csak rövidre fogott — bevezető; bár ezért némileg kárpótol a végső fejezet summázó jellege. A részletek tárgyalása során persze többé-kevésbé mindig esik szó a nyelvnek társadalmi kötöttségéről és közlésbeli szerepéről, gondolkodásunkhoz való viszonyáról, olykor mozgásának egyenetlenségeiről, dialektikájáról, a korszerű értékelés tudományos és közlésbeli szempontjairól, sőt elvéve még a jelenkori változásoknak nyelvünk tipológiai képére tett hatásától s a nyelvi elfajulás társadalmi veszélyeiről is. Mindamellet mikor az I. fejezet olvasásához fogunk, még nem tudjuk pontosabban, hogy pl. a címbeli „nyelvünk” szó valamennyi nyelvi változatot, réteget, csoportot jelent-e, s hogy a „mai” megjelölés szigorúan az 1945 utáni, legmaibb időszakra utal-e? Az I. A) részben tárgyalt „ismertebb szóalkotásmódjaink” közül mármost legalább a „hangutánzó szóteremtés”-nek s a népetimológiának aligha van mai irodalmi és köznyelvünkben fontos szerepe. Sőt egyéb pontokban is előfordulnak legföljebb a köznyelv alsóbb társalgási szintjén, illetőleg a diáknyelvben élő szók (mint: *tulaj*, *matfiz*, *polgaz*). A szóképzés stb. példái közt meg akadnak régibb keletkezésűek is: így a TESz. a *dutyi*-t 1867, a *murci*-t 1863, a *csokrétá*-t 1890 óta ismeri. Viszont rögtön ezután az I. B) és C) rész már világosan csak a felszabadulás utáni köznyelv szavaival foglalkozik, s lényegében a II—III. fejezet is ebben a szellemben készült. — Szerencsére a mű további folyamán nemigen akad kirívó „hatásköri túllépés”; egyébként is valamennyi egység mozgásában és egész bonyolult rendszerében figyeli a mai nyelvet, s akkor a közvetlen előzmények és a rétegek közti átmenetek említése teljesen el sem kerülhet. Másrészt az ilyen nagyarányú összegezésben nincs is igazi jelentősége egy-két kevésbé szerencsés példa említésének.

Az egész mű szerkezete valóban világos, céljához is jól illik. Az első három nagy egység a nyelv szerkezetét követi: „I. Szókincsünk újabb elemeinek vizsgálata.” „II. Nyelvünk új hangtani fejleményeinek vázolója és értékelése”. „III. Anyanyelvünk új szófüzési, mondat szerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése”. — A következő (IV.) a kifejezőeszközök legfontosabb stiláris hibáit veszi vizsgálóra, s a közlés szempontjait is jórészt érvényesíti: „A köznyelvi stílus jelenségeinek

áttekintése és értékelése." Érdekes, hogy Benkő Loránd idézett elvi cikkében társadalmunk nyelvhasználatát többek közt ilyen irányban is tovább csiszolandónak, népünk műveltségét elmélyítendőnek mondta: a könyv tehát ebben is igen korszerű. — Az V. fejezet a nyelv társadalmi tagolódását, illetőleg ennek mai alakulását tárgyalja. Címe: „Nyelvünk rétegeinek és napjainkban végbemenő átrétegződésének áttekintése és értékelése”; benne tehát a szintén időszerű és szükséges nyelvészociológiai ismeretekhez kap az olvasó számos jó gyakorlati támaszpontot. Ez után már az említett összefoglaló és következtetéseket tartalmazó egység következik, „VI. Tanulságok, javaslatok” címen. E szöveges fejezeteket VII. számozással a kellő méretű szakirodalmi tájékoztató zárja be; ebben még a munkához készített kéziratos „résztanulmányok” is föl vannak tüntetve. — Rögtön megjegyzem: a könyv mindennapi használatát igen megkönnyítette volna egy nyelvi tárgymutató. Hiába nyújt ugyanis a tartalomjegyzék elég részletes áttekintést az egyes fejezetek tartalmáról. Azt például, hogy egy szóról vagy nyelvtani eszközről az I., illetőleg a III. fejezetben — s csak ott — van-e szó, vagy esetleg más szempontból a IV. vagy az V. fejezetben is, a VI. fejezetben pedig hozzá fűződő javaslatot is kapunk-e, azt még a legfigyelmesebb olvasó is nehezen fogja emlékezetében tartani. (De ez — úgy látszik — könyvkiadásunk mai túlterheltségével magyarázható, szinte állandó baj lett.)

A jelzett anyagösszeállítást egészében csak dicsérhetjük: az adott terjedelemben lényegesen többet aligha lehetett volna beleerőltetni a ma fontos kérdések közül. Mindenképp sajnálom ismét, hogy egy rövid tájékoztatás — ha másutt nem: a Bevezetésben — nem ad az olvasónak képet a történeti előzményekről, a „mai”-nak az egész magyar nyelvfejlődésben való helyéről. (De persze — ismétlem — a nyelv történeti és egyben társadalmi kötöttsége a 9. lap legelső mondatától mindvégig jól érvényre jut.) — Az egyes kisebb egységek összehangoltsága különben jól átgondolt és következetes szerkesztésre vall. A mondatfonetikai részleteknek a II., azaz a hangtani fejezetbe való beosztása ugyan már több mondattani — főként szórendi — ismeretet tesz szükségessé, de ez az elrendezés végre is nem példátlan szakirodalmunkban.

Rögtön itt jelzem azonban, hogy terjedelmi lehetőség esetén hiányolnék egy pár kisebb tárgykört. Így sehol sincs kellően szó az illeszkedésről, holott ez a „Nyelvművelő kézikönyv”-ben tudtommal fontos szócikket fog kapni. Ezt sem elsősorban az egyedi *férfi-nak* — *férfi-nek*, illetőleg a *honvéd-nek* — *Honvéd-nak* átcsapás tudatos megítéltetése miatt sajnálom, hanem a vegyes hangrendűek némely csoportjaiban terjedő magas hangrendű toldalékolás megállítására vagy legalább lassítására tartanám szükségesnek. (Ez a *norvég-ok* vagy *norvég-ek* ismert kérdésköre.) S itt tudatosíthatnánk egyúttal, hogy nyelvünket ma is mennyire egyhangúvá teszi az *e*-hangok gyakorisága. E részletet akár a hangtani, akár a ragozási vagy a stilisztikai anyagba jól bele lehetne iktatni. — S azt is mindjárt itt említem meg, hogy az *e*-k számát némileg csökkentő (mérsékelt) *ö*-zés ajánlása ugyancsak kimaradt a teljes műből. Tehát a *felettes* — *fölöttes*, *felfedez* — *fölfedez*, *megett* — *mögött*, *temérdek* — *tömérdek*, *felesleges* — *fölösleges*, *gyenge* — *gyöngye*, *seper* — *söpör* stb. viszony értékeléséről a reformkor óta megfigyelhető tudatos írói-költői törekvés ellenére hallgat a könyv. A zártabb *e* hangról, amelyet többek közt ugyancsak nyelvészeti okok ajánlanak, Elekfi László szerencsére szót ejt,

mégpedig józan önmérséklettel. — Nem válik előnyére nyelvünk hangzásbeli szépségének az sem, hogy az *emez ügy, amaz említés* szerkesztésmód helyett terjed a hiátusos *eme ügy, ama említés*; a szerzők erről sem szólnak sehol. — Egy további korszerű nyelvművelő kérdés, amelyről szintén örömmel olvastam volna most is, sajnos nagyobb terjedelmet igényelne, s így elhagyása érthetőbb. Ez pedig a névszói kötőhangzónak szófaji és jelentésbeli elkülönüléséből adódó információs többlet tudatosítása, illetőleg a kötőhangzó ingadozásának a kívánatos fejlődés szempontjából való feloldása. E zavarra nemrég újból felhívtam a figyelmet (l. Tompa J.: Anyanyelvi olvasókönyv 67–70); de azóta is naponta olvasok olyan mondatokat, amelyek javításra szorulnának, pl.: „[Bolyai János] közvetlen kapcsolatba került a *párhuzamosak* [h.: párhuzamosok] jó kétszáz éves problémájával” (Film-Színház-Muzsika 1977. jan. 15. 12). De ismétlem: érthető, hogy a szerzők a szóhasadás tárgyalásában csakúgy, mint a tulajdonnév és a köznévi esetenként eltérő toldalékolása kapcsán csak a legszembeötlőbb hangalaki és tótani típusokkal foglalkoznak, még ha ezek — mint a 14. lapon említett *szaru--szarv, toboz--doboz-félék* — jókora részükben régmúlt folyamatokra utalnak is. Az *akadémikus-ok—akadémikus-ak, reggeli-k—reggeli-ek, Zrínyi-k—Zrínyi-ek, Toldi-k—Toldi-ak, torontáli-k—torontáli-ak, Kövér-t—kövér-et* és sok társuk tehát nem kerül szóba, s ezzel megtévesztően csökken a kötetben a ma folyó *örvendetes* változásoknak a *káros* vagy *közömbös* alakulásokhoz való aránya. (Még a hagyományos *terh-et*-tel szemben ma terjedő vasutas szaknyelvi *teher-t* 'tehervonatot' típus is többlet mond a közönségnek, mint a szóképzésben tárgyalt *paskol—pacskol-féle* régibb elkülönülések.)

4. Az egyes fejezetek sorát tehát a *szókincsről* szóló nyitja meg, Grétsy László és Ladó János munkája.

Azt már jeleztem, hogy „ismertebb” *szóalkotás* módjaink körét én Ladónál egy kissé szűkebbre vonnám, s hogy régebbi keletkezésű szavainkat kirekeszteném a példaanyagból. (Más a nyelvtani deskripció szempontja: abban a legrégebbiről örökölt szavaink ma fölismerhető morféma-tagolására is okvetlenül ki kell térnünk.) Mentségül megjegyzem, hogy a TESz.-ben részletesen nem tárgyalt múltú szavaink keletkezési korát igen nehéz egyéni munkával meghatározni: főképp a csak később közhasználatúvá lett szavak születési idejét ritkán jelzi megnyugtatóan az első szótári előfordulás. A Ladó J. készítette összeállítás egyébként igen tanulságos és részletes. Főként a ma különösen divatos módok (mozaikszó-alkotás, rövidítés stb.) feldolgozása fejleszti leíró nyelvtani ismereteinket is. Foglalkozik tudniillik a szerző több olyan szóalkotó eljárással is, amelyet inkább csak alkalmi termékek jellemeznek, de ezek aztán olykor százával fölvillannak. Mégis akadt típus, amelyre Ladó nem, csak Kovalovszky Miklós hívja fel a figyelmet a 88. lapon, a sajtónyelv divatelemeiről szólva; „a laza szerkesztésű”, mellérendelő összetételű: *sorra-rendre, bölcsen-fanyaran* stb. Az effélék tapasztalatom szerint főleg a szépirodalmi és az értekező stílusban, továbbá a sajtónyelvben divatoznak, de újabban az értelmiség beszélt nyelvében szintén terjedőben vannak.

A két szerző együttes munkája az *idegen* szavakról szóló egység. Bár az utóbbi években többször is igen nagy súllyal foglalkozott nyelvművelésünk e kérdéssel, s a nagyközönség körében mindmáig sokan az idegen szavak állítólag túlzó, illetőleg lanyha üldözésében látják a nyelvművelés

fő érdemét vagy mulasztását, itt különösen szépen kicsendül az egész mű józan és korszerű álláspontja. Sem az egyoldalú üldözésnek, sem a felelőtlen kaputárásnak nem fogja ugyanis a pártját, hanem lehetőleg elválasztja egymástól a társadalmunknak ma szükséges és a divatmajmolásból vagy közömbösségből átvett idegen elemeket, s még az utóbbiak esetében is inkább a rossz szokás okaira meg veszélyes társadalmi következményeire mutat rá, vö. Benkő Loránd i. m. 393. (A kérdésnek rendelettel való megoldását én sem javallanám.) — Hadd említsek ezzel kapcsolatban ismét egy olyan részletet, amellyel ez a mű érthetően nem foglalkozik, csak futólag érinti, de amely egy terjedelmesebb és még mélyrehatóbb nyelvművelő munkában helyet kérne magának: a t ü k ö r s z ó k kérdését. Úgy látom tudniillik, hogy nagyon is szükség van Bárczi Géza többször hangoztatott kívánalmának föllevenítésére: felelőtlenül ritkán helyettesítjük az idegen szót ötletes, önálló szemléleten alapuló magyar szóalkotással, pusztán sablonos lefordítás helyett. Pedig erre mind a nyelvújítás (*Theater—színház*), mind az új ortológia kora (*Schwindler—derülhámós*), mind a harmincas évek magyarításai (*kondíció—erőnlét, optimista—derülhámós*) viszonylag sok jó példát szolgáltatottak. (A mai szórványos szópályázatok persze olykor szintén létrehoztak jó megfelelőket, de a nagyközönség még ezeket se mindig fogadta be.)

Sajátos színt hoz a kötetbe Grétsy L., az utóbbi 30 év sorsdöntő változásainak a köznyelvi szókincsben való tükröződéséről írva. A nép életének, gondolkodásának, munkaviszonyainak stb. szépen árnyalt szókincesmódosító szerepe valóban gazdag és jól megválasztott példatáron igazolódik; a legfőbb társadalmi tanulságok az egész kötetben itt rajzolódnak ki legtisztábban és legtermészetesebben. A szokásos nyelvművelői értékkelő munka persze épp ezért szükségképp halványabb e részben, de ez nem baj. Viszont a régiebb szavak jelentésbeli (demokratikus) átalakulását már inkább csak itt-ott érinti a szerző, pedig az úgynevezett „szemantikai szóalkotás” kérdésköre Ladó J. egységében úgymostohán járt.

5. A hangtani fejezet két nagy részre oszlik: Elekfi László a hangképzést, kiejtést tárgyalja, Nyíri (nem: Nyiri!) Antal pedig a hangsúlyt és a hanglejtést. Mindkét részegység rendkívül fontos: hiszen a köznyelvi hangképzés normalizálása is, a mondat intonációs eszközeinek pontos fölmérése is számottevő eredményeket ért el a vizsgált harminc év szakirodalmában; sok részlet azonban szerintem is még további tisztázásra vár. (A mondatfonetikai eszközöknek s a szórend egy részének ide való beosztásáról már a 3. pontban volt szó.)

A hangképzés és a kiejtés egysége először is a hadaró beszéd terjedését kárhoztatja, s e kérdés utóbb is vissza-visszatér. Elekfi ugyanígy nagy gondot fordít az idegen szavak művelt, de nem idegen artikuláció szerinti (sznob) kiejtésére. (E ponton mérsékelten hagyományainkhoz húzó álláspontja eléggé eltér mondjuk a Péchy Blanka idézett új könyvében képviselt felfogástól.) Röviden utal ezután a táji, illetőleg a regionális eltérések „tűrési hatásaira”, de mint jeleztem, például a hagyományos, mérsékelten ö-ző formákra sajnos nem tér ki. Jócskán foglalkozik viszont a magán- és a mássalhangzók esetleges nyúlásával és rövidülésével, a hadarás okozta hangelnyeléssel, továbbá a mássalhangzóképzés gyakoribb hibáival. Helyes tanácsokat olvasunk az egymás után ejtett mássalhangzók elfogadható és kerülendő módosulásairól is. — Én magam közel sem foglalkoztam eleget e

kérdésekkel ahhoz, hogy részleteiben is értékelhessem a tudós szerző erre vagy arra a jelenségre vetett hangsúlyának mértékét (arányát); mégis megjegyzem: szívesen olvastam volna még valamit a szót záró mássalhangzónak — főként a zárhangnak — modoros túlartikulálása (*kezé-t, kapo-k* stb.) ellen is.

Nyíri Antal hálás megemlékezéssel kezdi a **h a n g s ú l y**, a **h a n g l e j t é s** (és részben a szórend) tárgyalását: bevezetőül Kodály Zoltán nyelvünknek füllel észlelhető romlása ellen indított harcát idézi fel. Valóban: az a sok társadalmi munka, amely napjainkban ilyen irányban folyik (a szép kiejtési és szavalóversenyek, a rádióbeli „Beszélni nehéz!” műsorszám, a tévé alkalmi adásai, az iskolák és a tanárképzés-továbbképzés ez irányú munkája, a szónokképző tanfolyamok figyelemkeltése stb.) ennek a küzdelemnek szerves folytatásai. Így ha az országos eredménnyel még nem lehetünk is megbékélve, a Kodály vetette mag máris bő termést hoz. — Igaz, e kérdésekben elvétve még a szakemberek — ide értve a színészeket, bemondókat is! — sem mindenben értenek egyet, de Nyíri rendkívül ökonomikusan emeli ki azokat a fő- és részletszabályokat, amelyek szilárd alapul vehetők. Kielezéseit a legdurvább mai hibák elleni küzdelem kellőképp megmagyarázza. Ilyennek tekintem pl., hogy az összetett szó utótagjának oktalan túlhangsúlyozása ellen küzdve érthetően nem szól arról, hogy azért az utótag elején jobbára mellékhangsúly van, még akkor is, ha ez nem páratlan sorszámú. Az ő idevágó példájában (*huszonnegyedik*) persze úgylát páratlan sorszámú az utótag kezdőszótagja, de a *száznégy*-ben már a második, a *háromszáznégy*-ben pedig a negyedik szótag mellékhangsúlyos. A mellérendelő összetett szavaknak jókora részében pedig szinte egyforma nyomatékú a két tag eleje: *tíz-húszat*, *apraja-nagyja*, *marxizmus* — *leninizmus*. (De: *bűskomor*, *rúgkapál* stb.) Egészében tehát egyetértek Nyíri célszerű anyagkiválasztásával és kiemelésével: megjegyzéseimmel itt is csupán a további részletek későbbi feladataira kívántam utalni. — Nehezebb megállapítanom, hogy a hanglejtésről mondtak is mindenben helytállnak-e a nyelvfejlődés legmaibb fokán. De szerintem itt sem Nyírit terhelné a bökkénőkért a felelősség, hanem mondathangtani kutatásainkat általában. Igazat adhatunk saját aggályának is: „Teljes képünk akkor lesz csak a magyar hanglejtésről, ha vidéki nagyvárosaink beszédét is feldolgozzuk” (43). Persze így sem az egység fő tételeinél akadok meg; csak hiányolom például, hogy a korábban következetesen megrotított „énekítő”, „felkunkorító” hangmenetet nem bélyegzi meg világosabban. Szerintem a *Hová mé-ész?* (∨), illetőleg az *Elmegyü-ünk?* (∨) típusú végső dallemfelhúzás jóval otrombább élő forma, mint a könyv nyomán véljük,

6. Mint a mű beosztását ismertető 3. pontban láttuk, a Rácz Endre avatott tollára váró (alak- és) mondattani anyag olyan rendkívül gazdag, hogy ő is csak valóban kegyetlen rostálással tudta a lényegyet egyetlen fejezetbe szorítani.

Már jeleztem, hogy a (mondat)alaktani részletek közül szerintem a névszóiak jártak legrosszabbul. Az első: alaktani egységben az A) pont az igeragozás morfológiájából — ha tömören is — szinte minden nekünk fontos kérdést tárgyal: a *suksük*-, *szukszük*-nyelvet; az (*én*) *várnék* mellett megjelent *várnák*-ot (itt még az illeszkedésről is esik egy-két szó); a *várnánk* — *várnók* viszonyát; s főleg az ikezés mai állását (de már a ható származékok ikezésének problémájáról itt sincs említés). A névszókra jutó B) pont azonban

csak a tulajdonnevek eltérő tőhasználatát vizsgálja röviden (a kötőhangzóbeli eltéréseket nem); majd a 3. személyű birtokos személyragok *j*-zését érinti (a hasadások funkciós értékeit azonban már itt is csak summásan); s végül világosabban a fokozásnak két valóban fontos részletét (a *legfelső—legfelsőbb* és a *bővizűbb—bővebb vizű* ügyét). — Itt tehát egészében fájdalmas a szűk terjedelem. Még az sem kerülhetett szóba, hogy a műveltető, a szenvedő és részben a ható ige, továbbá a fokozás terjedő körülírt kifejezése egészében csökkenti alaktanunk szintetikus jellegét, így egyben tömörségét is; noha e sajátságot utóbb Rác is többször féltve óvja.

A mondatra térve, először a fő részeknek szintén rövidre fogott, de jóval arányosabb tárgyalása következik. Olvasunk tehát az általános és a határozatlan alanyról; a személytelen közlésről (s ennek mai túlzásairól); az *én* értékű *mi* használatáról; az alany kitevésének vagy odaértésének s az alanytévesztésnek a dolgáról. Gondosan tárgyalja Rác az ige nevek divatosabb hibáit, elsősorban a főnévi igenév személyragozását. (Sajnos, a *Nekik is el kell mennie*-féle rossz egyeztetési formára itt sem jutott hely.) Tömörségében is ügyes a *-t*, *-tt* képzős meg a *-va*, *-ve* képzős igenévi állítmány harcáról (*megoldott—meg van oldva*) írt néhány sor; bár szerintem egy részletesebb tárgyalásnak a befejezett melléknévi igenévi állítmány állandó „felhalmozódását” mint érezhető fejlődési tendenciát is számba kell majd vennie. Valamelyest kiadósabb és még pompásabb az alany és az állítmány egyeztetéséről szóló, csaknem két lapnyi szöveg, noha a szerző hatalmas részlettanulmányainak így is nemegy jó eredményét elhagyta.

A b ő v í t m é n y e k vizsgálatát a t á r g y é s a tárgyas igeragozás használatáé, egyeztetéséé nyitja meg. Ám a tárgyrag elhagyásának eseteire s a *minket—bennünket*-félre már itt sem futja a terjedelemből. Még szerencse, hogy az *őket—azokat* vitáját érinthette a szerző; persze J. Soltész Katalinnak és Bán Ervinnek minapi: a Nyr.-ben (100: 257—60) közzétett hozzászólását még itt sem vehette figyelembe. — A h a t á r o z ó k tárgyalásában szintén csak a ma legégetőbb részletekről lehet szó, de ezekben igen okos tanácsokat kap az olvasó. Így kerül elő a *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* összekeverése; a *-nál*, *-nél* elburjánhása; a színművek címének helytelen meghatározói használata (*Bánk bánnál* van); az *iskolában—iskolán* típus szerencsés funkciómegoszlása; és persze a névutók sokféle részletkérdése. Ezeket mind örömmel, teljes egyetértéssel olvastam én is, legföljebb a *miatt—végett* és a *lévén—létére* helyes megkülönböztetését erőltettem volna még be valahogy a szövegbe. Ugyancsak helyeslem, hogy a határozói egyeztetésről szintén elmondja Rác a legszükségesebbeket. — A j e l z ő k csoportjában igen hasznos, amit a szerző — jórészt ismét saját kutatási eredményeiből — az igenévi jelzők újabb terjedő alkalmazásáról mond (egyik találó példája „a Moszkvából tegnap érkezett [nem: *érkező*] gyorsvonat”): hogy tudniillik a hagyományos formák régebben egyeduralkodó védelme mellett örömmel üdvözli az információs többletet hozó, változatosabb, új kifejezésmódokat. Viszont jogosan helyteleníti ő is pl. a tárgyas igei participiumnak ilyenféle, félre is érthető alkalmazását: „a megyénkben *alkotott* (helyesen: *alkotó*) híres emberekről”. Szófaji fejezet nem lévén, itt vizsgálja a tőszámnevek sorszámnev helyetti szerepét (*három* — értsd: *harmadik* — emelet). Itt olvashatunk a mennyiségjelzős főnévnek s a halmozáshoz tartozó minősített jelzettnek (értelmezőnek) egyes vagy többes számáról. (Vö.: a többi *állam*, de: az összes *szereplő*, esetleg: *szereplők*; X. Y. és N. N., a ... *tagjai*, ám: a Duna és a Tisza *folyó*.) Igen

érthető, hogy részletesen — és modern szellemben — foglalkozik Rácz a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának ma gyakori helytelen elhagyásával. (A rag fölösleges vagy éppen bántó kitevése nem fenyeget.) S bár nem birtokos jelzős, hanem részeshatározós szerkezet van „Az embereknek van házuk” mondat-típusban, gyakorlati okokból itt esik szó a mondatbeli birtokszónak terjedő, de nem kívánatos — *háza*-féle — személyragos „egyeztetéséről” is. (Sajnos, a *-nak, -nek* ragnak részeshatározóból birtokos jelzőt formáló, helytelen elhagyására még az igénybe vett nagyobb terjedelemben sem jutott hely; az effélékre gondolok: „A fiú — helyesen: a fiúnak — javára, kárára, előnyére stb. vált az eset”; „A fiú apja — helyesen: apjának — segítségére sietett”.)

A mondatnyi egység harmadik része a névelőkkel foglalkozik. Teljességről természetesen itt még kevésbé lehet szó, de az adott keretek közt mind a határozott, mind a határozatlan névelővel kapcsolatos legfőbb gondjainkról olvasunk. Az előbbinél persze első helyre került a még mindig virulens, hivataloskodó névelőelhagyás (*Elnök* stb.); de a többi is elevenünkbe vágó hiba. Az utóbbinak tárgyalásában a szerző úgy látja, hogy a névszói állítmány előtti, magyartalan *egy* („Ez egy külön gond”) „ma már csak ritkán bukkan elő”. Nos, én sajnos úgy hallom (a rádióból, az utcán stb.), hogy inkább terjedőben van; s a sajtónyelv, a kabaréirodalom stb. még tovább népszerűsíti is. Ellenben tökéletesen igazat adhatunk Rácznak abban, hogy már nem foglalkozik az újsághírek címében egykor divatozó — rendszeren úgynevezett „rikkancs”-szörenddel kapcsolatos — névelőelhagyással. („*Kutyát* ütött el a mentőautó”, e helyett: „A mentőautó elütött *egy kutyát*”). Ez a modorosság az én tapasztalataim szerint is szinte teljesen eltűnt.

Az összetett mondatokat tárgyaló, következő kisebb részben érthető okokból a vonatkozó mellékmondatok kérdés-csoportja került az élre: az *aki, amely, ami* megválasztásában mutatkozó zavar; majd kivált a mellérendelő értékű vonatkozó mellékmondatoknak íróink szövegeiben sem ritka típusai; a mellékmondat beékelésének sorrendi hibái; s a korunkban még mindig jól ismert egyeztetésbeli botlások. — A kötőszóhasználat zavarai közül szóba kerül a *miután* okhatározói s az *amennyiben* feltételes értékű alkalmazása; de a kapcsolatos *úgy—mint*-re (értsd: *mind—mind*), a nehézkes és régies, mégis annyira divatozó (megengedő) ellentétes *ugyanakkor* (—*amikor*)-ra és egypár más részletre már itt sem lehetett kitérni. — Szó esik viszont a tagadást stb. jelentő ige utáni tagadó — állító mondatforma fontos kérdéséről: „Megakadályozom, hogy *ne menjen ki* (—*hogymenjen*) a szobából.” — Ezután — egy kissé már „röptében” — a többszörösen összetett mondatról s a mondatát szövegdésről olvashatunk egy-két találó megjegyzést.

A szórendnek ismét csak néhány részlete kerül szóba, de másokkal már úgyis találkoztunk a hangsúly és a hanglejtés tárgyalásában. Itt is jó alapot választ a szerző: a mondanivaló helyes értelmi tagolását és a részek közlésbeli fontosságát (egyben hangsúlyát) veszi vizsgálóra, s így elemzi a kiválasztott szórendi típusokat. A sarkpillér nála is az állítmány helye; a többi rész — fontossága szerint — ehhez képest találja meg a legszerencsésebb, a mondandót legvilágosabbá tevő sorrendi beosztását. Külön nehézség aztán a módosítószók (és a módosító értékű mondatdarabok) elhelyezésének — valljuk meg! — elég cseppfolyós állapota; s foglalkozik végül Rácz a hosszabb, szerkezetes jelzők sorrendi helyének ismert bökkenővel.

Összefoglalva tehát a majd 30 lapnyi III. fejezet nyújtotta tanulságokat: Rácz Endre — ha az alaktannak nem is — a tágabb értelemben vett mondattannak egész bonyolult rendszerét feldolgozta, mégpedig teljes szakértelemmel és kiemelkedően finom mérlegeléssel, válogatással. (Nem hiába egyaránt mintaszerűek idevágó leíró nyelvtani és nyelvművelő résztanulmányai.)

A szókincs fejezetének tárgyalása során megjegyeztem, hogy alig mutatják ki eddigi alap kutatásaink, melyik mai szavunk (szótípusunk) nem volt meg mondjuk ötven évvel ezelőtt. Sajnos mondattani jelenségeink mennyiségi változásait még sokkal kevésbé tudjuk megbízhatóan fölbecsülni legalább fél évszázadnyi pontossággal. Ezért lesz a „mai” és majdan a „még maibb” nyelvtani deskripciónak is jó segítője mindaz, amiről Rácz a pillanatnyi nyelv szokás megítélésekor véleményt mond; amint például vagy húsz éve a „Magyar nyelv helyessége” anyaga is jó tanulságot szolgáltat utána megjelent nyelvtani rendszerezéseinknek.

7. A köznyelvi stílussal foglalkozó IV. fejezet nagyobb része „a helyes és szép” igényét sértő tömegjelenségeket veszi tollhegyre, s ezzel akaratlanul szintén egy kissé sötétebb képet fest a mai általános köznyelvi használatról a valóságosnál. Egyfelől ugyanis a helyes és szép stílus pozitív sajátosságaira talán még több igazoló fordulatot és példát idézhetnénk; másrészt egyik-másik itt elsorolt káros jelenség olykor hatásos stílus-eszközzé válhat a köznyelvben is, ha tudniillik alkalomadtán tudatosan élünk vele. A „stílustörés”-nek (egész más stílusváltozatra jellemző kifejezés alkalmazásának) így élénkítő, meghökkenítő szerepe is van; a szóismétlés nyomatékosságul is szolgálhat; stb. Mindezt most sem megrovásként hangsúlyozom, hiszen az egész könyv valamelyest inkább a káros fejlemények gyomlálására készült, s Éder maga is szól erről; csak az olvasó esetleges kedvezőtlen összbenyomását szeretném helyesbíteni és magyarázni. De annyit el kell ismernünk Éder Zoltánnal együtt, hogy „Köznyelvi stílusunk jelenlegi állapota s alakulása nem tekinthető teljesen megnyugtatónak” (75). Sőt az is kétségtelen, hogy az idegen szavakról még az I. fejezetben mondottak után is sikerül Édernek egy kis további, stiláris értékelést adni. Úgyes, rövid tájékoztatást nyújt még a szótévesztésről, a szólás- és szerkezetvegyítésről, a képzavarról, a hibás szóválasztásról, a zsúfolt mondatról, a közhelyekről, a szószaporításról meg a túlzott szűkszavúságról, a stílustörésről s a dagályosságról. Mondanom sem kell, hogy őszinte elismerésem ellenére ezek olvastakor is egyre az járt az eszemben, hogy mindezt a sok fontos fogalmat a „Nyelvművelő kézikönyv” — részben szintén Éder Zoltán munkája nyomán — részletesebben is kifejtse majd az olvasóknak, s ott még több szó essék a stílusjelenségek ellentmondásos hatásáról. Amint most is úgyes szembe van állítva a szűkszavúság s a bőbeszédűség, egyazon tulajdonság két végletes foka. És persze még szükség lesz ott egypár olyan részletre, amelyről most sem az I—III., sem ebben a stílustani fejezetben nem esett szó. Ilyennek gondolom a hagyományos mondatformáknak íróink tollán is, egy kissé az előbeszédben is szaporodó széttöredezését (vö. AnyOlv. 261 kk.); a részben módosító értékű kötőszók és szegmentumok gyakori tömörítő alkalmazását („Sem—sem!”, „És?”; „a *ha—akkor* viszony”; stb.). A sablonos fogalmazás ellentétének, az egyéni hangnemnek megvilágítására is sort kellene valahol kerítenünk. Meg kellene magyaráznunk az új nyelvi alaku-

latoknak (nem csupán a lexikai neologizmusoknak) és az előregedő kifejezéseknek stiláris értékét, persze csak a köznyelv szempontjából. Azt már fentebb jeleztem, hogy nyelvünk hangzásbeli (esztétikai) szépítéséről — vagy akár csak „állagmegóvásáról” — még gondosabban kellene egyszer újra szólnunk. És még bizonyára sok egyébről. — De mindebből persze más kiadványokban maguk a kötet szerzői is írtak már, ha tudniillik nem kellett a terjedelem Prokrasztész-ágyához szabni a mondanivalót.

A fejezet második (kisebb) egységében Éder Zoltán „O k o k és t e e n d ő k” címen összefoglalja, hogy mit tettünk vagy mulasztottunk el, illetőleg mit kell pótolnunk az egészséges, korszerű és szép fogalmazásnak mennél egyetemesebb, „köz”-készséggé fejlesztésében, külön is tárgyalva a közoktatást, a felsőoktatási és a tömegtájékoztató intézmények szerepét, ide értve a sajtót is. És itt röviden újra előtérbe kerül a nyelvhasználatnak a társadalomra tett hatása: a gondosság hiányából, a szépérzék gyöngeségéből, a durvaság, sőt trágárság terjedéséből stb. fakadó sokféle veszély.

8. „Nyelvi rétegek”-nek és változásainak van szentelve az V. fejezet, Kovalovszky Miklós munkája. Ez szintén főleg hibáik szaporodásával vagy ritkulásával jellemzi a tárgyalt kisebb közösségek mai nyelvhasználatát.

Jellemző, hogy az első ilyen egységről, a sajtó, a rádió és televízió nyelvéről mindenekelőtt azt tudjuk meg, hogy szépen fejlődött: „Számos idegen és magyartalan kifejezés kiszorult belőle, csökkent a divatszavak és az argóelemek száma, ritkább [benne] a zavaros fogalmazás, tudatosabb a helyességre törekvés”. Részleteiben mindamelllett Kovalovszky is kénytelen legalább futólag foglalkozni a sajtónyelv idegen szavaival; nyelvi sablonjaival és közhelyeivel; egy-egy agyoncsépezt szóalkotó eszközével; névutószerű határozóival és terpeszkedő kifejezéseivel. S bár e jelenségekkel már az előző részekben találkoztunk, a pontosabb használati körök példaszók eltérő sora miatt most sem érezzük az ismétlés terhét.

A hivatali és közéleti nyelv javulása vagy romlása — igazán van a szerzőnek — a szocialista társadalom kiépülésének ugyancsak igen-igen fontos kérdése lett. Már pedig a sokban örvendetes fejlődés ellenére „Vannak ... még jócskán hibák, és vannak tennivalók körülötte” (88). A főbb bökkenőket ilyen sorban említi Kovalovszky: „1. A hivatalos nyelvben rendkívül gyakori a nyakatekert, túlbonyolított mondatszerkesztés...” „2. ...aránytalanul sok az ... elcsépezt, agyonhasznált, elkopott szó...” „3. A hivatalos nyelvnek legfőbb jellemzői a szószaporító, terpeszkedő kifejezések...” „4. Jellemzők a hivatalos nyelvre bizonyos szavak..., aránytalanul nagy szerephez jutott névutók, ill. a névutóvá válás útján levő szók..., bonyolult tagmondatviszonyok létrehozására alkalmas kötőszók” stb. A szerző persze mindegyik jelenségre egészen mai, találó példákat idéz, így a 2.-ra sok elcsépezt fokozó kifejezést (*döntő, komoly, jelentős, alapvető, széles körű*). Egy-egy ilyen jelenséggel találkoztunk ugyan eddig is, de mint a most tárgyalt nyelvhasználati „részleg” ismerve — gazdag új példaanyaggal kiegészítve — valamennyi kis szakasz tanulságos, fontos és nélkülözhetetlen a maga helyén.

Az előadói, szónoki nyelv egészében ugyancsak kedvezően fejlődött. A szerző mindamelllett itt is típushibákat említi, többek közt a „szerep” magával hozta mesterkéeltséget, esetlen „szakszerűségeket” (*leren-*

dez, átbeszél, kitárgyal), elharapott szavakat (*szakszet, vállatunk*) és hangsúlyozási botlásokat. Emellett a szabad előadás helyére lépő (vagy mondjam már így: lépett?) felolvasás pedig igen erősíti a betűejtés ragályszerű terjedését is.

A s z a k n y e l v e k és a t u d o m á n y o s n y e l v alakulásában kivált az okoz gondot, hogy a szakmák és a tudományágak világméretű információs robbanást éltek és élnek át, s ez nálunk is új műszók ezreit teszi szükségessé; másrészt ez új ismeretanyagoknak fontos részeit mielőbb közérthető formában kell közkinccsé tenni a permanens művelődési forradalom során. Kovalovszky látja e nagy problémát, s keményen küzd a tudákos „tolvajnyelvi” szakirodalom ellen. A részletekben itt különösen 1. az idegen szavak túlzott használatát, 2. a magyar, de mégis érthetetlen szakmai kifejezések divatját, 3. a mérhetetlenül sok helyesírási hibát rosszallja.

Kedves kutatási területe a szerzőnek az i f j ú s á g i n y e l v. Elismeri ugyan most is, hogy ennek megerősödésében szerepe van a nemzedéki elkülönülés szándékának, de emellett kiemeli a fiataloknak a szokatlanhoz, újhoz, „nem nyárspolgárihoz való” vonzódását, s számol az argó kisebb mértékű hatásával is. Ebben a körben az „elevenség, játékosság, ötletesség, fantázia, tréfa, humor, de ugyanakkor bizonyos ellenszenves fölényesség, tiszteletlenség és durvaság” jellemző.

Az előző fejezeteknek elsősorban köznyelvünkre irányuló vizsgálatától egy kissé távoli tájakra vezet a s z é p i r o d a l o m n y e l v é n e k itteni tárgyalása. Mégsem rí ki ez a pont sem az egész mű világából, mert a szerző elevenen jellemzi az írók eszközeinek sokszínűségét, a közös nyelvi elemek mellett az egyéniség stílusjegyeinek érvényesülését, az újszerű kifejezés-módok keresésének tanulságos voltát.

Az „e g y é b n y e l v r é t e g e k” pontjában valóban csak futólag esik szó a nyelvjárásokról, a regionális köznyelvekről (köztük Budapest „nagyvárosi” nyelvéről), a sportnyelvről és a társadalmi érintkezés erősen átalakuló „nyelvéről”.

Ennek az egész V. fejezetnek a folyamán furcsállnom kellett, hogy a szerző — a közszokástól eltérve — egyformán „rétegnyelv”-eként kezeli mondjuk a hivatali nyelvet és a nyelvjárásokat; s némileg kerüli egyfelől a „csoportnyelv”, másfelől a „stílusréteg” szót. Zavart ugyan ezzel sem kelt, hiszen ez a terminológiai részlet a kötet egészében nem nagy fontosságú; azt azonban jól meg kell majd gondolniuk a „Nyelvművelő kézikönyv” szerkesztőinek, hogy e tekintetben milyen tudományos szemléletet tükröző műszókat alkalmaznak.

A VI. fejezetben (címe: „Tanulságok, javaslatok”) a kötet szerkesztője, Grétsy László, először is ö s s z e f o g l a l j a a mai nyelvfejlődés ismertetése közben kialakuló képet. Úgy látja, hogy a szóképzleti változások nagyrészt öröndetesen gazdagítják nyelvünket; a hangtani alakulással már több gondunk van; a mondat szerkezeti módosulások közt nagyjában egyenúlyban vannak a hasznos és a káros jelenségek; sajnos a köznyelvi stílus „ad leginkább okot az aggodalomra”; s „a fontosabb *sajátos nyelvi rétegek* stílusösszsképe meglehetősen egyenetlen, vegyes, de alapjában véve nem kedvezőtlen” (97). Értékelését egészében bizvást elfogadhatjuk — azzal a kiegészítéssel, hogy a névszói tövek és toldalékolásuk gazdagodása az utóbbi évtizedekben is állandóan tart, s ez szintén bővíti és árnyalja nyelvünk kifejező lehetőségeit.

A káros jelenségek visszaszorítására a szerző sok fontos javaslatot tesz. Minthogy nyelvművelésünk fő társadalmi feladataival vannak kapcsolatban, érdemes legalább röviden végigtekintenünk az egyes pontokat. 1. Az idegen szavak túltengő divatja elleni harcunkhoz „társadalmi, politikai súlyt, tekintélyt” kell biztosítanunk, állami és társadalmi vezetőinktől jóindulatú támogatást kérünk. 2. Meg kell szerveznünk a szómagyarító pályázatok rendszerét, társadalmi alapját és apparátusát. 3. Minden iskola-típusban biztosítani kell a közéletben nélkülözhetetlen szóbeliség legelső kellékét, a hatékony kiejtésnevelést. 4. Az anyanyelvi oktatásnak központi helyet kell kapnia nevelésünkben. 5. A helyes mondatszerkesztésre különös gondot kell fordítanunk; e végből új, még hathatósabb eljárásokat is ki kell dolgoznunk. 6. Jobb stílusserkesztői, nyelvi lektori hálózattal elejét kell vennünk, hogy rossz szövegek is nyomdafestékhez jussanak, s ki kell egészítenünk a magyar írógépek billentyűzetét. 7. A durva, sőt trágár beszéd káros a társadalomra, tehát közös érdekünk a visszaszorítása. 8. Az épkézláb élőszóbeli előadásra jobban fel kell készítenünk kortársainkat, kivált a funkcionáriusokat (és a nevelőket). 9. A hivatali nyelv javítására jó mintákat kell adni, a megjelent kézikönyv s az idevágó utasítások követését pedig hathatós ellenőrzéssel is biztosítani kell. 10. A szaknyelvek tudatos fejlesztésére különösen jó szerveket kell létesíteni (a meglevőket pedig erősíteni); elsősorban a szükséges terminológia gyors és lehetőleg kifogástalan megteremtéséről kell gondoskodni mindenütt. 11. A nyelvészeknek még az eddiginél is nagyobb részt kell vállalniuk az anyanyelvi közműveltség terjesztésében és elmélyítésében. — Azt hiszem, ehhez a jól átgondolt tervhez kevés hozzátennivalónk lehet. Mindenesetre hangsúlyoznám, hogy a szorosan vett „nyelvi” munkában a helyesírás szakembereinek továbbra is szívvel-lélekkel részt kell venniük, mint ahogy helyesírásunk fejlesztésében és gondozásában is részt kell venniük ezenkívül is a nyelvművelés szakembereinek (s a nyelvtörténészeknek meg a mai nyelvi rendszer kutatóinak).

A mű tehát nem csupán fontos mérföldköve lehet a hazai magyar nyelvművelésnek, hanem hihetőleg nyelvünk további alakításában is nagy szerep vár rá, amennyire csak mindez körülményeink közt egyáltalán megvalósítható. S én hiszem, hogy lelkes és jó szakértők munkája meg az egész társadalom jóindulatú támogatása által ma még jobban beleszólhatunk legfőbb közös kincsünk „öszönös” fejlődésébe, a szükséges irányban jobban is módosíthatjuk ezt, mint a nyelvújítás vagy az új ortológia évtizedeiben tettük.

Tompa József

Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról

Hazánkban a szaknyelvek kérdésével csak a legutóbbi évtizedekben kezdtek alaposabban foglalkozni — nyelvészek és a különböző szakterületek képviselői egyaránt. Úgy érzem azonban, nem túlzás, ha azt mondom, a szaknyelv kutatás nálunk még kezdeti állapotban van, területe, módszertana, a tudományos feldolgozás irányai még tisztázatlanok. A szaknyelvnek mint önálló nyelvi jelenségnek fogalma és tartalma még nincs kellően körülhatárolva, néha még a pusztja létezése is vitatott. Ezért az e kérdéskörben megjelent közlemények java része inkább közírói, publicisztikai jellegű. Nyelvészek, írók, újságírók, lelkes nyelvművelők, az érdeklődő nagyközönség levelei foglalkoznak ezzel a témával, hol ezt, hol azt az oldalát ragadva meg olyan kérdéseknek, mint szakmai zsargon, idegen szavak használata, bonyolult kifejezőmód, nyelvhelyességi hibák stb. A szerzőket minden esetben a nyelvrontás, az idegen szavak túltengése elleni harc gondolata, anyanyelvünk tisztaságának megóvása, a nyelvművelés nemes célkitűzései vezették és vezetik.

Jómagam nem vagyok ugyan céhbeli nyelvész, de több mint negyedszázados fordítói és lektori működésem közben a különböző színvonalú tudományos, műszaki és más szakjellegű szövegek több tízezer oldalával találkoztam. Ismerem szaknyelveink útvesztőit, egyes nyelvi szörnyszüleményeit, de a magyar és idegen nyelvek *többjelentésű szavainak* buktatóit is. Sokat töprengtem a magyarra fordítandó idegen szövegek helyes tolmácsolásán, sokat kínlódtam rosszul fogalmazott vagy „műhelyzsargonban” írt, néha értelmetlennek tűnő magyar szövegek idegenre való átültetésével. Mégis úgy érzem, nyelvművelőink egy része elismerése méltó törekvései közben alapvetően helytelen utakra tévedt. Magyarán mondva, néha a fürdővízzel együtt azt a bizonyos gyereket is kiöntik.

A dícsérendő törekvések sorában a sok okos gondolat, helyénvaló bírálat, értelmes javaslat között ugyanis gyakran sok furcsasággal, kellően át nem gondolt megállapítással is találkozhatunk. Vannak, akik az egyes szakterületeken szokásos szakkifejezések használatát valamiféle „arisztokratikus” elkülönülési szándéknak, szakmai gőgnek tekintik. Vannak, akik az idegen eredetű szavakat akarják az utolsóig kipusztítani nyelvünkéből és gyászmagyarnak vélik azt, aki ezzel nem ért egyet. Vannak viszont olyanok is, akik meg annak üzennek hadat, hogy a szaknyelvben egyes *magyar* szavak más értelmet kapnak mint a köznyelvben használtak (arra már nem gondolva, hogy akkor hogyan harcoljunk az idegen szavak ellen?). Így egyszer egyik színvonalas kulturális folyóiratunkban például a következőket olvashattam: „... a 'lepény épületben' architektúrális és kulináris elemek keverednek, a 'torokgerendás fedél-székben' viszont egy anatómiai fogalom lép kentaur frigyre két építészeti és egy berendezési tárggyal . . . milyen széket használnak fedélnek . . . a lepény-épületet úgy csinálják-e, mint a palacsintát?” (Kritika 1975. 11. 12.) E különös nyelvművelői vélemény szerzőjét nem zavarta, hogy írásában két sorban négy idegen szót is használt. A *szék* viszont zavarta. Vajon miért — tettem fel magamnak a kérdést.

Úgy vélem, helyes, ha a válasz keresésekor, általában a szaknyelvek és az idegen szavak használata egész kérdésének vizsgálata során megfogadjuk egy neves külföldi nyelvtudósnak a tanácsát: tárgyilagosan kell vizsgálni e kérdéseket és tartózkodni kell az érzelmileg aláfestett állásfoglalásoktól (Dr. F. Schwabe: Über den Gebrauch von Fremdwörtern in den deutschen Fach-

sprachen. Sprachpflege, 1976/4. 71.) Az indulattól már csak egy lépés az előítélet!

A leggyakoribb tévedések, amikkel találkoztam, talán így foglalhatók össze:

1. A magyar nyelv minden szavát mindenkinek meg kell tudni érteni, hiszen csak egy magyar nyelv van.

2. A köznyelvben és az irodalmi nyelvben meggyökeresedett szavak értelmét megváltoztatni nem szabad, vagyis minden szónak csak egy értelme lehet, új jelentéstartalommal nem bővíülhetnek.

3. Helytelen, önkényes, sőt „antidemokratikus” törekvés szaknyelvi kifejezések használata, új szakszavak alkotása, ezáltal a szakmai nyelvnek a köznyelvtől való „eltávolítása”. Az idegen szavak pedig kiirtandók.

Úgy érzem, hogy e tévedések okát részben ott kereshetjük, hogy a nyelvet sokan valamiféle statikus, önmagában való, a társadalomtól elszigetelt jelenségnek fogják fel, amelynek elsősorban *esztétikai* hivatása van.

Anélkül, hogy mélyebben bemelegszkednék az általános nyelvelmélet és az ún. szociolingvisztika területére, mégis emlékeztetnem kell arra, hogy a nyelv *társadalmi képződmény*, amely az emberré válással párhuzamosan alakult ki és a társas együttélés, a munkamegosztás folyamán vált meghatározott értelmű *jelrendszerré*. Együtt formálódott az emberi termelő munka és gondolkodás fejlődésével, sőt ez utóbbinak a feltétele. A nyelv a gondolat „anyagi burka”, ahogy azt a marxista nyelvelmélet helyesen tanítja. Ennek a közösségi jelrendszernek tulajdonképpen lényeges és elsődleges rendeltetése a *kommunikáció*, azaz gondolatok („hírek”) közlése és „ebben az összefüggésben a nyelvi jel »helyessége« lényegében attól függ és *aszerint ítélendő meg*, milyen mértékben biztosítja és milyen pontossággal két személy között a szellemi kontaktust” (Lőrincze Lajos: Hauptprobleme der heutigen Sprachpflege in Ungarn [A mai magyar nyelv művelés fő kérdései]. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungariae 1974. 24). Az elsődleges cél tehát mindig az ember gondolati és érzelmi közlendőinek, az ún. *információnak* lehető legtökéletesebb, hiánymentes továbbítása, a *megértésre és megértetésre való törekvés*. Ez minden civilizáció és kultúra, minden fejlődés alapja. Ebből fakad a különböző szakmai nyelvek létjogosultsága és társadalmi szükségessége is.

Abban a mértékben ugyanis, amilyen mértékben a társadalom élete bonyolultabbá vált és a munkamegosztás szélesedett, egyre több létező *valóság* (dolgok és kapcsolatok) számára kellett *fogalmat* absztrahálni, a fogalom számára pedig társadalmi megegyezéssel nyelvi kifejező eszközöket, *szavakat* találni. A társadalom szókinccse így a fejlődés során egyre bővült, differenciálódott, de rétegeződött is. Az ún. mindennapi „köznyelvből” kiváltak a különböző emberi tevékenységi területeken használatos kifejezések, a mesterségek, foglalkozások, majd a különböző tudományok szavai, sőt még a játékok, később a sportok külön nyelvhasználata is. Megszülettek a *szaknyelvek* és az ún. *réteg- és csoportnyelvek*, vagyis a mindennapos nyelvtől a társadalom életének valamely területén vagy szintjén gyakran *eltérő értelemben*, jellegzetes kifejezésmóddal használt szavak, kifejezések együttese (pl. diáknyelv). De mindez dinamikusan, állandó változás, alakulás közben ment és megy végbe ma is. Köznyelvi szavak kapnak szaknyelvi értelmet, szaknyelvi szavak válnak közhasználatúvá, tömegesen avulnak és mennek feledésbe mindkettő szavai, és keletkeznek helyettük állandóan újak. A beszélt és írott nyelv tehát *térben* (réteg-, csoport-, szak- és tájnyelvek) és *időben* (történetileg) állandóan fejlődik, változik,

és pedig szükségképpen a társadalmi, politikai, gazdasági, tudományos-műszaki változások függvényében. De soha sem változik meg elsődleges rendeltetése: az emberi gondolat közlésének, az információ, a hír továbbadásának, ill. rögzítésének biztosítása. Mint ahogy az sem változik, hogy valamennyi szak-, réteg- és csoportnyelv az *egységes magyar nyelv része* és annak nyelvtani eszközeivel él (legalább is ez a követelmény).

A teljes magyar szókincs — tér- és időbeli kiterjedésében — több százezerre tehető, némelyek szerint megközelíti a milliót. Legtermékenyebb íróink, költőink sem használnak többet 40—50 ezernél. Naív és lehetetlen követelmény lenne, hogy mindenkinek minden szavunkat érteni vagy használni kell tudnia. Hiszen néha már a szülő sem érti iskolás gyermeke minden szavát, a legtöbb gyereknek meg fogalma sincs már például egy lószerszám vagy lovas-kocsi alkatrészeiről. Beszéljünk inkább a határozottan *több jelentésű* (ún. polyszém) szavakról.

Minden fejlett nyelvet az jellemez, hogy az egyes szavaknak a szövegösszefüggéstől és beszédhelyzettől függően többféle jelentése lehet. Egyjelentésű szót alig találunk. A mi magyar népünk is ösztönösen tudta mindig, hogy nyelve elsősorban gyakorlati célú hírközlésre, gondolatközvetítésre szolgál, ezért mindennapi beszédje egyes szavainak a szükséghez képest különböző rendeltetésű eltérő jelentést is adott. Mást a földművelésben, mást az állattenyésztésben, mást az egyes mesterségekben. Az *Értelmező Szótár* pl. az *állás* főnévnek vagy 13 eltérő jelentését ismeri, a *rend* szónak 9 jelentése is van, köztük több szaknyelvi. A *csap* szó mást jelent a fürdőszobában, az italboltban, és mást mond az asztalosnak, a vasesztergályosnak, gépésznek, megint csak mást a szőlész-gyümölcsésznek vagy a vadásznak. A *vas* szaknyelvi alapértelme meghatározott vegyi összetételű fém. De jelent még bilincset, kardot, patkót, gyógyszert, kengyelt stb. is. A *víz* amellet, hogy H₂O, folyót, tavat, tengert is jelent („vízen járó ember”). De jelenti a drágakő csillogását, tisztaságát is. A *szék* nem csak ’berendezési tárgyat’, hanem szerszámot (’szövészék, faragószék’), műhelyt (’mészárszék’), hivatali tisztséget, testületet és a régi Erdélyben történelmi kormányzati egységet is jelent, hogy orvosi jelentéséről ne is szóljunk.

Természetesen ahogy a nyelv általában, a szaknyelv sem csak főnevekből áll. Ha sokkal kisebb százalékarányban is, de az ún. „jelentéshordozó” szófajok közül az igének, melléknévnek és határozószónak is lehet többféle jelentése. Így pl. az igék közül a *vasal* (ruhát, ablakot, kocsit, lovat, cipőt, rabot stb.), vagy a *szeg* (ruhaneműt, kenyeret, nyakát-kedvét, esküt stb.). A melléknévnek közül vegyük például a köznyelvi-jogi *jogtalan* szót. Ez jelenthet ’jog nélkülit’ (pl. a jogtalan parasztság), ’jogszerűtlent, jogellenest, igazságtalant, tiltottat, illetéktelent (pl. jogtalan beavatkozás vagy belépés)’. Jó példa arra, hogy valamely szó még *egy és ugyanazon a szakterületen belül is* több jelentésű lehet. A több jelentésű szavakkal egyébként főleg a *fordítónak* gyűlik meg a baja, mert mindegyik jelentésváltozatnak idegen nyelven más és más, egymáshoz még csak nem is hasonló szó felel meg. És viszont számos több értelmű idegen szót meg a magyarban kell különböző szavakkal visszaadni (így pl. a német *Schuld* szó a köznyelvben ’hibát, bűnt, adósságot, tartozást, lekötelezettséget’, a jogi nyelvben még ’bűnösséget, vétkeiséget, kötelezettséget, kötelmet’ is jelent).

A népi szóalkotás és nyomán a tudatos szóképzés mindig szívesen élt és

él ma is az érzékletes, szemléltető nyelvi eszközökkel, szereti a hasonlatokat. Így kerültek be az állatvilágból a műszaki nyelvbe a *bak, gém, daru, görény, kakas, csiga, kígyó, macska, medve, kos, bika, kacsa, légy, pillangó, sas, juh láb* stb. A szaknyelvbíráló által botránykőnek tekintett *anatómiai* szavak is bőven kaptak átvitt vagy eltérő értelmet. A *homlok, fej, szem, száj, fül, orr, nyelv, fog, nyak, hát, has, kar, ujj, láb, köröm, torok, garat, szív* stb. több száz formában, összetételben szerepel szaknyelveinkben (*szemelt* rizlinget ihatunk pl. *füles* kancsóból). A lepény sem mindig a „barackleváros palacsintát” idézi, legalább is nem a természetrajzban vagy az anatómiában, hanem a formára, alakra utal, tehát *szemléletes* (*lepényfa, lepényhal, méhlepény* stb.).

A nyelvalkotás a kentaurnak titulált, vagyis eltérő területek szavaiból összetett szóalkotástól sem riad vissza. Van *bársonyvirág, ebír, ekkapor, fakutya, hernyótalp, lótetű, pillangószelep, karfa, kucsmagomba, torokgyík, talpfa, tyúkszem* stb., stb. Tíz- és tízezernyi példával lehetne igazolni, hogy a spontán nyelvfejlődés hány mindennapos szónak adott a „közhasználattól eltérő” értelmet. És ez nem valamiféle „tábornokok” alattomos, nyelvrontó összeküvésének eredménye, amint azt a Kritika cikkírója feltételezi, hanem halászok, vadászok, földművesek, szőlősgazdák, kanászok, juhászok, pákászok, kétkézi iparosok, mesteremberek szellemes, hatásos képeket alkalmazó szóhasználat.

Így hát bele kell nyugodnunk abba, hogy a *fedélszék* vagy *tetőszék* köznyelvünkben is régóta használatos ácskifejezés, hogy a *lepényépület* igen szemléletes szókép. Bele kell nyugodnunk abba, hogy az *anya* nem mindig a kedves mamát jelenti, és hogy a *karmantyú* (‘muff’) szó hallatára egy mai géplakatos vagy szerelő esetleg nem a századforduló bájos korcsolyázó dámáira asszociál, hanem egy tömítő vagy csatlakozó szerelvényre gondol. A *tükör* szónak pedig a sok közül csak az egyik jelentése az a foncsorozott, sima, csiszolt üveglap, amelybe pillantva meg lehet látni azt az ugyancsak emlegetett „bibliai gerendát”. Egyébként a víznek, bornak, ruhának, nyomtatott szövegnek, de még az őzike ülepének is van „tükre”.

Természetesen van tudatos szóalkotás is, sőt újabban mennyiségileg túlnyomóvá is válik. Ez a társadalmi fejlődés szükségszerű követelménye. „A különböző termelési ágazatok, szakmák, tudományágak óhatatlanul létrehozzák saját szókincsüket. Olyan új szakmák és tudományágak keletkeztek, ahol . . . mindennek frissiben kellett nevet adni . . .” — mondotta tavaly Kállai Gyula Debrecenben a magyar nyelv hete megnyitásakor (Nyr. 99: 269). Ezek az új szavak — akár csak a nyelvújítás idején — nem mindig sikerültek, igen gyakran idegen szavak tükörfordításai (a kézműipar, a kezdeti iparosítás nyelve hazánkban sokáig a német volt), gyakran nem felelnek meg a magyar nyelvhelyesség követelményeinek. De eleget tesznek *legfőbb társadalmi rendeltetésüknek*, vagyis annak, hogy a szóban forgó szakterületeken megegyezés alapján elfogadott, vagy előírt (szabványosított) jelentéstartalommal biztosítsák a megértést és ezzel a haladást és fejlődést. Minden egyéb, a gyomlálás és szépités csak ezután, csak ennek figyelembevételével következhet!

Igazuk van a bírálóknak akkor, ha azt írják, a szakemberek jelentős hányada azon „buzgólkodik”, hogy az új fogalmaknak nevet adjon. Valóban világszerte, így hazánkban is szervezeten, nagy költséggel és apparátussal folyik az ún. *terminológiai* munka. Szabványok, értelmező szótárak, tezaurusok, szaklexikonok ezrei és legújabban elektronikus adatfeldolgozó és -tároló

berendezések, ún. *szóbankok* tartalmazzák, őrzik és hasznosítják az eredményeket. De *nincs igazuk*, amikor ezt kissé fölényesen elítélik, még kevésbé van igazuk akkor, amikor azt kifogásolják, hogy a szaknyelvi szóalkotás során régi köznyelvi szavak is gyakran a közhasználatú jelentéstől eltérő új, további jelentéstartalmat kapnak. Hiszen jól tudjuk, hogy pl. a *tömeg*, *munka*, *erő*, *törvény*, *út* szavak más értelműek a fizikában, mint a köznyelvben, vagy a politikai és gazdasági tudományokban. Mászt jelent az *ítélet*, *igazság* a köznyelvben, a jogban és megint mást a filozófiában, a *tőke* a mezőgazdaságban és a politikai gazdaságtanban.

Ezzel kapcsolatban röviden — inkább csak elvileg — érinteni kell az *idegen szavak* használatának kérdését is. Ez különösen heves, gyakran érzelmileg túltöltött viták forrása. Itt is az a helyes nézőpont, ha a nyelvi közlés *társadalmi funkciójából* indulunk ki, és az esztétikai szempontot másodlagosnak tekintjük. Való igaz, hogy az idegen szavak mértéktelenül elszaporodtak az utóbbi időben. Ennek társadalmi okait ismerjük, a viták során mégsem vesszük őket mindig figyelembe. A világ kommunikációs lehetőségei gyökeresen megváltoztak az utóbbi évtizedekben. Összeszűrődtek a távolságok, a híryananyag ma másodpercek alatt körüljárja a világot. A szakemberek ezrei vesznek részt gyakran nemzetközi találkozókön, kongresszusokon, szimpozionokon. Új tudományágak születnek a szemünk láttára. Szükségképpen kialakult a szaktudományok területén egy bizonyos nemzetközi szóhasználat. Ez igen hasznos lehet a nemzetközi érintkezésben. Nem helyes viszont az, ha az idegen szavak *köznyelvünket* (ideértve a tömegtájékoztató és ismeretterjesztés területét is) előzönlük.

Ezért különbséget kell tennünk. Más, ha szakember közöl valamit szakemberrel, más, ha szakember szól művelt érdeklődőhöz, és megint más, ha a szakjellegű közlés a teljesen tájékozatlan felé irányul. A szakemberek egymás közti közléseiben nem kifogásolható a gyorsabb, könnyebb és főleg *pontosabb* megértést biztosító idegenszó-használat. Számos nemzetközi terminológiai egyezmény (pl. genfi és párizsi nomenklatúrák a vegyészet és az orvostudomány területén, a nemzetközi „Si” mértékegységrendszer kötelező használata, a légiforgalomban használt angol nyelvű érintkezés stb.) ezt kötelezővé is teszi számukra. Igazságtalan lenne ezért őket „arisztokratizmussal” vádolni, ami *társadalmilag* alaptalan és hibás állítás is. Az arisztokrácia fogalmilag vízszintes választóvonalat jelent, a felső társadalmi réteg elválasztását az alsóbbaktól. Ilyen választóvonalat — témánk szempontjából — a szocialista társadalomban legfeljebb csak a műveltségi szint jelenthet, amit körülbelül a középiskolai végzettség táján kereshetünk, természetesen nem elszigetelő, hanem *áteresztő* értelmezésben. A szaknyelvek viszont tudományközi *függőleges* irányú választóvonalat alkotnak. E nézőpontból a martinász szakmunkás vagy üzemmérnök nyelvhasználata nehezen nyilvánítható „arisztokratikusnak” az akadémikus nyelvésznel vagy geológussal szemben és viszont. Ez nyilvánvaló képtelenség volna. Helyesebb lenne ezért az arisztokratizmus vádját a szaknyelvek vonatkozásában egyszer s mindenkorra száműzni e kérdés vitatásánál. Beszéljünk inkább *sznobságról*, vagy akár szellemi tunyaságról ott, ahol feleslegesen, szükségtelenül és nem a megfelelő *kommunikációs közösségben*, tehát nem azonos felkészültségű partnerek között használnak idegen szavakat. Fordítsuk erőnket inkább a köznyelv megtisztítására! De még akkor se pécézzünk ki meggondolatlanul és megkülönböztetés nélkül a nyelvünkben használt minden idegen szót, és kétszer is vizsgáljuk meg mind-

egyiket, mielőtt kifogásoljuk vagy helyettesíteni akarjuk azt. Vizsgáljuk meg elsősorban, hogy megmarad-e a benne őrzött híryanagy érintetlensége, egyértelműsége, ha megváltoztatjuk, magyarítjuk.

A szaknyelvek állandó tudatos fejlesztése — akár idegen szavak befogadásával, új szóalkotással, akár köznyelvi szavak jelentésváltozásával történik is — tehát nem elítélendő, hanem dicsérendő! Áldemokratizmus lenne, ha pl. az asztrofizika, a magas matematika, a biokémia, genetika, vagy a lézertechnika műveléséhez szükséges új szóanyagot a köznyelvhez vagy az irodalmi nyelvhez akarnánk igazítani. A legújabb szaknyelvi kifejezések egyébként is mindig csak a mögöttük álló *valóság és fogalom* megértésével együtt válhatnak majdan a köznyelv részévé, mint ma már pl. a *röntgen*, a *dizel*, a *tífusz*, a *műhold*, a *tranzisztor*, a *rádió* és *televízió*, vagy a sportnyelvben az *edző*, *partjelző*, *lesállás*, vagy a *dupla Rittberger*. Ezen a tényen a „magyarítás” sem mindig segít. A *nyomatott áramkör* vagy a *tasakzsugorító alagút*, a *felvetőgép* szakkifejezések hiába kifogástalan magyarságúak, azokat hazánk lakosságának egyelőre igen nagy része éppúgy nem érti meg, mint az idegen *genetikus kód* kifejezést. Hiszen vérbeli magyar állat- és növénytani szavaink javát sem értjük. (Hányan ismerik a különbséget a *varjúháj* és *varjútüvis*, a *tippan* és a *perje* között?)

Jó példa erre a sokat (és bizony gyakran jogosan) szidott *jogi és hivatalos* nyelvünk is. Talán ezen a szakterületen sikerült legjobban az idegen szavak száműzése. Mégsem találja érthetőnek magyar jogi szakkifejezéseinket a nem szakképzett, a nehézkes, bonyolult kifejezésmód meg gyakran hozzáférhetlenné teszi azt éppen a címzett, a nagyközönség számára. Arany János intelme jut erről eszembe: ne csak a szavaktól, hanem a rossz magyar fogalmazástól, kifejezésmódtól is féltsük nyelvünket! (Prózai dolgozatok. Visszatekintés II.)

A nyelvtudománynak, a nyelvművelésnek vagy akár az irodalomnak nem lehet feladata, hogy a szaknyelvek fejlődését akadályozza, hiszen ezt nem is tudná megtenni. Ellenkezőleg: a társadalmi érdek azt követeli, hogy segítsék a szakmai nyelvek fejlődését, a szükséges új szókinccs helyes kialakítását, annak a magyar nyelv egységes rendszerébe való beillesztését, nyelvünk szabályainak megfelelő használatát. Az igényes tudományos-fantasztikus irodalom, a jól megírt népszerűsítő tudományos irodalom, a tömegkommunikációs eszközök szakszerű, de közérthető közlései különösen sokat tehetnek a helyes irányú fejlődés érdekében. Verne Gyula, H. G. Wells (és fordítóik), nálunk egy Jókai a maguk idejében néha többet végeztek koruk természettudományos-műszaki nyelvezetének közkinccsá tétele érdekében, mint maguk a szakírók vagy a nyelvészek.

Helyes, jó és szükségszerű tehát, hogy a nyelv él, változik és társadalmunkkal együtt fejlődik. Helyes és jó dolog, ha az egyre szaporodó új fogalmak számára új nyelvi kifejező eszközöket keresünk, hiszen „az eszmék nem léteznek a nyelvtől elválasztva” (Marx). Helyes és jó, ha bonyolult új szóalkotások helyett erre a célra a köznyelvi szavainkat is felhasználjuk — eltérő jelentéstartalommal. Helyes és jó dolog, ha a nyelvészek, nyelvművelők, irodalmárok, a szakemberek és egész társadalmunk öröködi a felett, hogy ez a fejlődés ne rontsa, de gazdagítsa szép magyar nyelvünket. De sohasem szabad elhagyni eközben a *társadalmi valóság* biztos talaját, még egy jólhangzó szellemesség kedvéért sem!

Karcsay Sándor

Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés

1975. január első napjaiban „általános népességösszeírás” — amolyan kisebbfajta népszámlálás — volt hazánkban. Ezzel kapcsolatban a minisztertanács 1974. júniusában utasította a helyi tanácsokat, hogy az új lakótelepeken, valamint a gyors ütemben fejlődő településeken az utcákat nevezzék el, és a házszámokat állapítsák meg.

Szeged számára ez a föladat különlegesen nagy volt, minthogy az 1973. április 15-i tanácsválasztásokkal egyidejűleg a város szűkebb környékét jelentő öt község (Algyő, Gyálarét, Kiskundorozsma, Szőreg és Tápé) egyesült Szegeddel, s ennek következtében az ún. Nagy-Szegeden egyszerűen sok azonos utcanév lett. Így 8 Rákócziútról; 7 Kossuthról; 6 Petőfiről és József Attiláról; 5 Árpádról, Dózsáról, a Tiszáról, ill. Tisza Lajosról elnevezett utca, tér, sor. 4 volt a következő nevekből: Ady Endre, Arany János, Béke, Damjanich, Deák Ferenc, Felszabadulás, Jókai, Maros, Rózsa, illetve Rózsa Ferenc, Szegfű, Tánicsics Mihály, Tolbuhin, 3 pedig a következőkből: Aradi, Bajcsy-Zsilinszky, Bem, Brassói, Csillag, Dugonics, Hámán Kató, Hunyadi János, Kölcsey, Lehel, Lenin, Móra Ferenc, Pacsirta, Partizán, Ságvári, Szabadság, Széchenyi, Szent Imre, Toldy, Úttörő, Virág, Zenta, ill. Zentai. Azokat, amelyekből kettő volt, már föl sem sorolom. Szeged számára tehát a minisztertanácsi utasítás végrehajtása nem elsősorban új utcák elnevezésében, hanem a párhuzamos nevek kiküszöbölésében állott. E föladatra Szeged megyei városi tanács végrehajtó bizottsága külön bizottságot hozott létre. Ebben a három kerületi hivatal elnökén, az öt volt községben működő szakigazgatási kirendeltség vezetőin, a tanács igazgatási osztályának munkatársain kívül szakértőként résztvett a levéltár, a múzeum és a könyvtár képviselője is. Minthogy ugyanezekben a napokban, június végén jelent meg „Szeged utcanévei” című könyvem, éppen a tanács igazgatási osztályának kiadásában, a bizottságnak én is tagja lettem.

Előzményül még azt sem hagyhatom említetlen, hogy könyvem kéziratára már 1971-ben elkészült, s a négy lektoron kívül egyik példányát a tanácsbeliek is tanulmányozták. Ennek volt örömdetes következménye, hogy még megjelenése előtt bizonyos gondolataim már hatottak. Így az utcanévadás és az utcanévrendezés „irányelveinek” nevezett tíz pontból néhányat már a tanács végrehajtó bizottságának 1972. november 30-i határozata hivatalos érvényűvé emelt. Szó szerint így:

- a) Törekedni kell arra, hogy a régi szegedi utcanévek — ha szükséges, mai formában — fokozatosan visszaállításra kerüljenek.
 - b) Személyekről utcát elnevezni általában csak haláluk után 10 esztendővel lehet.
 - c) Szeged utcanéveinek teljes rendezését fokozatosan 1979. május 1-ig kell elvégezni. Szükség szerint évente egy vagy két alkalommal készüljön előterjesztés a végrehajtó bizottság részére a rendezésre kerülő utcanévek témájában.
-
- e) A védett utcanévek köre:
 - az árvíz előtti és a város hagyományait őrző,
 - a munkásmozgalommal kapcsolatos,
 - a felszabadulás tényét és hazánk sorsfordulóit megörökítő,

— a magyar nép és a világ kiemelkedő személyiségeinek nevét őrző utca-
nevek.

Ezen utcanéveket csak rendkívül indokolt esetben lehet megváltoztatni.

Nem minden világos és egyértelmű, mégis nagy haladás a korábbi ötlet-
szerű és önkényes, rendszerint elhamarkodott és rögtönzött átkeresztelések
gyakorlatához képest. Ugyanakkor, amikor a végrehajtó bizottság ezt a hatá-
rozatot hozta, tehát még 1972-ben, egyben néhány új utcanévet is alkotott,
jórészt szerencsés kézzel, szépeket, hangulatosakat.

Most, 1974-ben, sokkal jelentősebb változtatásra került sor Szeged utca-
névrendszerében. Könyvemben 606 szegedi utca, tér stb. nevérol adtam számot.
A rendezés után jelenleg Szegeden 963 utcanév van. Ebből 28 addig névtelen
utca neve, 239 pedig olyan, amelyet az azonosság miatt kellett megváltoz-
tatni. Tehát a mai szegedi utcanéveknek több mint
harmada 1974-ben született!

Az utcanévrendező bizottság háromszor tanácskozott: július 1-én,
6-án és 31-én. Sajnos, a minisztertanácsi utasítás sürgetése, a földadat meg-
oldására megszabott szeptember elsejei határidő, sokunk nyári szabadsága
nem tette lehetővé az elmélyültebb fölkészülést, mégpedig elsősorban a Szeged-
hez csatolt községek régi, népi eredetű utcanévanyagának összegyűjtését,
másodsorban és legalább az érdekelt lakosságnak a szegedi napilap, a Dél-
magyarország segítségével való megszólaltatását. Pedig bizonyosan lett volna
egy-egy utca lakóinak véleménye, javaslata, netán a régebbi, a hivatalos név-
adást megelőző, hagyományos nevek is előjöttek volna a népi emlékezetből.
Így ezt a lehetőséget jobbadán csak Szőregre vonatkozóan aknázhattuk ki,
minthogy magam több mint negyven éve ott élek, s harminc éve összegyűj-
töttem a falu földrajzi neveit, belterületieket és a határrészneveket egyaránt.

A bizottság módszere az volt, hogy az 1973. évi Helységnévtár utcanév-
jegyzékén betűrendben végigmenve a kerületi elnökök, kirendeltségvezetők,
szakértők javaslatot tettek, s ezeket hol szó nélkül, hol kisebb-nagyobb vita
után a bizottság elfogadta. A párhuzamos nevek kiküszöbölését és az új utcák
elnevezését a következő szempontok szerint végeztük:

1. Ahol adatunk volt rá, visszaállítottuk a minél régebbi — tehát lehető-
leg a Horthy-korszak előtti eredetű — hagyományos neveket. A legjelentősebb
ilyen helyreállítás a szegedi Kossuth utcának *Sóhordó utca*-ra való visszaváltoz-
tatása volt. A név ebben az alakjában már a 1522. évi tizedjegyzékben elő-
fordul, és Cs. Sebestyén Károly kutatásai alapján bizonyos, hogy nyomvonala
is azonos a mostanival. Igaz, 1850-ben *Sóház utca* alakban kerül elénk, de ez
is csak erősíti nagy múltját: az utca ui. évszázadok óta a Tisza-parti sóházak-
hoz vezetett. Innen indultak el a Szegedig vízen hozott sóval a Délvidék felé
a sószállító fuvarosok, akik egyébként jórészt itt is laktak, közel a sópajták-
hoz. A nagy szegedi árvíz, 1879 után, 1880-ban, amikor az 1974. évi előtt a leg-
nagyobb mértékű utcaelnevezésekre került sor, még nem mertek nagyobb
utcát elkeresztelni az emigrációban élő Kossuthról, de azért — nem kis bátor-
sággal — mégis utcanévvel akartak tisztelni előtte, ezért esett a választásuk
erre csöndes főlővárosi kis utcára. Ám Kossuth 90. születésnapja alkalmából,
1892-ben a város egyik legszebb útját, az addigi *Budai országút*-at, a *Víz* óta
Budapesti sugárút-at szentelték Kossuthnak, és lett a ma is meglévő *Kossuth*
Lajos sugárút. Azóta ez a kettősség sok félreértés, zavar okozója volt; tettek
is balul sikerült kísérletet a Kossuth utca átkeresztelésére, de utána „kegyeleti

okokból” senki nem mert hozzányúl. 1943-ban Banner János már javasolta a Sóhordó utca visszaállítását. Most végre valósággá vált, s így Szeged visszanyerte 450 éves utcanevét.

Hasonló jellegű volt a *Tápéi sor* visszaállítása 1879 előtti nevére: *Tarján széle*. Ennek különleges jelentőséget ad most, hogy a régi tarjáni szőlők helyén ma már egy 30 000 lakosú, modern, négy- és tizenkétemeletes házakból álló új városrész született, és ez a följújtott régi név őrzi határát, szélét. Névtani szempontból pedig azért sajátos érték, mert nem utca, nem tér, hanem egyszerűen csak *Tarján széle*, tehát egy jellegzetes helyi névtípust képvisel. Ilyen eddig csak egy volt Szegeden, az 1972-ben följújtott *Palánk*. A régi *Palánk* a belváros neve volt, tehát ugyanúgy városrészt jelölt, mint *Alsóváros*, *Felsőváros*, *Rókus*, *Móráváros*. A följújtott név szűkebb körű, az utcanevekkel egyenrangú: a régi *Palánk* legbelső magjában, a közúti híd és a Fogadalmi templom között szétszórtan, nem utcaszerűen épült tíz ház kapta ezt a nevet, az *utca* elem nélkül (pl. *Palánk* 5.). A várostörténeti értéken kívül tehát ez is egy sajátos névtani formát, az egyelemű belterületi név típusát képviseli.

Egy harmadik ilyen nevet is sikerült följújtanom. Szőregben a falu szélén élt a legutóbbi időkig a szerb eredetű, ’zug’ jelentésű *Budzsák* dűlőnév. Egyetlen sor ház épült rá, *Rákóczi utcá*-nak nevezték, gondolom, valamikor a húszas években; írásos adatom első előfordulására nincs. Szegeden van *Rákóczi tér* és *Rákóczi utca* (meg is maradt egyelőre mind a kettő); volt *Rákóczi utca* Algyón, Gyálaréten, Dorozsmán, Szőregen, Tápén. A szőreginek az *utca* elem nélkül (pl. *Budzsák* 5.) visszaállítottuk régi népi nevét.

Nem minden ellenkezés nélkül, akár a szőregi *Szerb utcá*-ét. Szőreg két fő utcája az első világháború végéig íratlan törvényként oszlott meg a valaha többségben levő szerbek és a lassan szaporodó magyarok között. A régi *Rác utca*, majd *Szerb utca* a Horthy-korszakban a volt torontáli főispánról, Rónay Jenőről helytelenül írva *Rónai utca*, a felszabadulás után, 1952-től *Petőfi utca* lett. A belőle kiágazó, majd egy enyhe ív után vele párhuzamosan futó *Magyar utca* a húszas évektől mostanáig *Árpád utca* volt. A Szerb utcán a legöregebbek emlékezte szerint 1918-ig mindössze három magyar, három testvér lakott egymás mellett: Kotlár István kovács, Kotlár Antal bognár és Kotlár János földműves. Trianon után a szerbek megfogyatkoztak; zömmel optáltak, átköltöztek Jugoszláviába, magyaroknak adták el a házukat, vagy többnyire elcserélték onnan ide települő magyarokkal. Magam is ebben az utcában nőttem föl, a Rónai u. 118., a Petőfi utca 52., a mai Szerb u. 60. sz. házban. Apám 1934-ben vette meg a Banatska-Arangyelovóra költözött Beleszlin Mojótól. A megmaradt kevés szőregi szerb család ma is jórészt ebben az utcában lakik.

A Magyar utcán soha nem lakott egyetlen szerb sem, nincs ma sem. A visszaállított Szerb utca és Magyar utca tehát Szőreg településtörténeti múltjának egy jelentős és jellegzetes mozzanatát örökíti meg. A nemzeti elfogultságoktól még ma sem mentes szőregiek, minthogy híre ment, hogy a régi-új nevekhez közöm volt, neheztelnek is rám a *Szerb utcá*-ért!

Ha nem népetimológia, akkor szintén településtörténeti emlék a szőregi *József Attila utca* visszaállított neve: *Kisbogáros utca*. Harminc éve öregektől hallottam, hogy bolgárkertészek laktak itt; úgy csúfolták őket: *bogarak*. 1952-ben, Kálmány Lajos születésének századik évfordulóján javaslatomra kapta a szőregi *Tigris utca* a falunkban is hatalmas népköltési anyagot gyűjtő nagy magyar folklorista nevét. Most az a furcsa helyzet állt elő, hogy ismét nekem kellett javasolnom a *Tigris utca* visszaállítását. 1952-ben ugyanis

Szegeden is kapott utcát Kálmány Lajos, mégpedig a Kálmán utcát, amely eredetileg is családja nevét viselte. Visszakapta még régi nevét Szőregen az *Újvilág utca* is, amely egy ideig *Kossuth utca* volt.

Tápén sikerült följúítani a *József Attila utca* helyén a *Tigér utca* megalkotásával a korábbi határrésznevet (*Tigérhát*), amelynek első előfordulását Inczeffi (Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 92) 1776-ból közli.

Két *Kereszt utca* közül a szegedi visszakapta eredeti *Keresztöltés utca* nevét; a *Közép fasor* és a *Közép utca* párhuzamossága is úgy szűnt meg, hogy az utóbbit a régi *Közép-kapu utca*-ra állítottuk vissza. Mind a kettő város-történeti értékű: az előbbi valóban egy keresztező töltésről, az utóbbi az Alsó-városról a földekre kivezető közepső városkapuról kapta nevét.

Tápé utcaneveit ugyan Inczeffi Géza összegyűjtötte, de dolgozata a Horthy-korszak hivatalos névadása előttről nem tudott följúításra alkalmas névanyagot adni, minthogy a régebbi nevek nem utca-, hanem falurésznevek. Inczeffi megállapítása, hogy az utcanevek használatának nincs hagyománya a faluban, az utcáknak alig akad népi neve (Tápé története és néprajza. 1971. 855). Dorozsma utcaneveit ugyan 1880-ból ismerjük (Sztricha Kálmán: Kis-kundorozsma története, 1937. 229), de a nagy sietségben elmulasztottuk kiaknázni, holott 3—4 szép és sajátos régi név kínálkozott volna följúításra. Pl. — a helyi kirendeltségvezető javaslatára — a *Kinizsi utca*-t *Süveg utca*-nak neveztük el, holott régen *Kékes utca* volt; a *Deák Ferenc utca*-t *Bölcs utca*-nak, holott *Kakas utca* volt s i. t. Attól tartok, ezt a lehetőséget Dorozsmán már örökre elszalasztottuk.

2. Használható régi név híján a bizottság olyan nevet keresett az azonos utcák megkülönböztetésére, amely a régivel v a l a m i f é l e ö s s z e f ü g g é s b e n á l l. Valószínű, hogy ezek jó részére érvényes a szegedi tanács végrehajtó bizottsága néhány tagjának az a megállapítása, hogy erőltetettek; olykor — ezt én teszem hozzá — talán nevetségesek is. Mégis, megszorultságunkban, elfogadtuk őket, és végeredményben zömük önmagában, előzményétől függetlenül is megfelel.

A régi és új név összefüggése a legváltozatosabb. A legegyszerűbb kapcsolat a hangzásbeli hasonlóság. *Dobó utca*-ból *Dobos*, *Május 1. utca*-ból *Majális*, *Szegedi utca*-ból *Szepesi utca*, Szepesi Imréről, a munkásmozgalom kimagasló helyi alakjáról; *Szabó utca*-ból *Szőri utca*, Szőri Józsefről, az első világháborúban hősi halált halt kiváló szegedi festőművésztől; a *Róna utca*-ból *Rába utca*, a *Jókai utca*-ból *Jávorka utca*, a *Rózsa utca*-ból *Rózsató utca*, a *Maros utca*-ból *Marostorok utca*.

A tartalmi azonosságot rokon jelentésű névvel igyekeztünk megőrizni. Így lett az *Acél utca*-ból *Páncél utca*, a *Gerlé*-ből *Vadgalamb*, *Pillé*-ből *Lepke*, *Kürt*-ből *Trombita*, *Honvéd*-ből Algyőn *Tűzér*, Szentmihályteleken *Harcos*, *Malom*-ból *Örlő*, *Tavaszból* *Kikelet*, *Üttörő*-ből *Pájtás*, *Vaspályá*-ból *Allomás*, *Partizán*-ból *Kuruc*, *Maros*-ból *Száva*, *Tiszá*-ból *Körös*; a *Felszabadulás útja* a III. kerületben *Vörös Hadsereg útja*, Gyálaréten *Komszomol utca*, Tápén *Csatár utca*; a *Szabadság utca* *Egyenlőség utca* lett, s ugyanazon a tájon *Szefű köz*-ből *Testvériség köz*.

Az *Arpád utca*-ból Gyálán *Előd*, Dorozsmán *Tas*, Tápén *Ákos*, a III. kerületben *Ámos utca* lett; Dorozsmán a *Lehel utca* *Kond*, a *Hévezér utca* *Huba*, a *Géza utca* pedig *Vajk* nevét kapta.

Néhány alkalommal a korábbi névadó elvonatkoztatott nevéből lett az új: Dorozsmán a *Bem utca*-ból *Tábornok utca*, a *Deák Ferenc utca*-ból *Bölcs*

utca; Tápén a *Hunyadi utcá*-ból *Törökverő utca*, a *Juhász Gyula utcá*-ból *Költő utca*, a *Móra Ferenc tér*-ből *Régész tér*.

Dorozsmán a *Kossuth utcá*-ból *Negyvennyolcas utca*, a *Hunyadi utcá*-ból *Rigómező utca*, a *Rákóczi utcá*-ból pedig Algyón *Rodostó utca*, Gyálán *Zágon utca*.

Három alkalommal az alkotót alkotásának címe váltotta föl: Tápén a *Móricz Zsigmond utca* *Árvácska utca*, Dorozsmán a *Dugonics utca* *Jolánka utca*, a *Vörösmarty utca* *Zalán utca* lett.

A dorozsmai *Ady Endre köz* *Adél köz* lett. Kár, hogy az igazgatási osztály figyelmen kívül hagyta a végrehajtó bizottság tagjának, Sz. Simon Istvánnak módosító indítványát, s nem *Léda köz* alakban véglegesítette.

Szintén Dorozsmán az *Aradi utca* *Október 6. utca* lett, a *Bocskai utca* *Hajdú utca*, a *Szondi utca* — Arany költeményére utalással — *Apród utca*, a *Toldi utca* — ugyancsak Arany János hőseit megörökítve — Gyálán *Miklós utca*, Dorozsmán *Bence utca*.

Különös gondolatársítás révén kapta nevét az *Iker utca*. Magyarázata, hogy a szegedi Petőfitelepen és a hozzáépült Tápén egyaránt volt, mégpedig egymástól csupán pár száz méterre *Irinyi János utca*. A kettő közül a tápai kapta az *Iker utca* nevet.

3. Számos utca kapott nevet a hagyományos névadási módok mintájára, jellegéről, helyzetéről, természeti tulajdonságairól, benne levő építményekről s hasonlókról. Így visszakapta régi nevét a belvárosi *Híd utca*, amely a föl-szabadulás után Kállay Ödön nevét viselte, de gyakran összekeverték Kállay Alberttal. A tápai *Tolbukhin utca* *Rév utca* lett a végén levő tiszai átkelőhelyről; az *Árvíz utca* *Belvíz utca*; a *Tisza utca* *Halas utca*. Szőregen a *Marx utca* és a *Szent Imre tér* közös új neve *Pálya tér*, az ott levő labdarúgó pályáról. Szegeden a *Pálfy-telep utca*, amely az egykori Pálfy-féle vasöntöde fölparcellázott területének emlékét őrizte, most *Vasgyár utca*. Dorozsmán a *Bánomkert utca* *Ingovány utca*, a *Béla utca* *Rövid utca*, a *Maros utca* *Láp utca*, a *Munkácsy utca* *Zsilip utca*, az *István utca* *Patkoló utca*, a *Teleki utca* *Téglaverő utca*, a *Thököly utca* *Csatorna utca* lett. A népesség eredetét őrzi a *Tavaszi utca* helyett adott *Palóc utca* (*Jász utca* is van!), két jellegzetes mesterségét a *Kubikos utca* és a *Kerékgyártó utca*. Szokatlan, de érdekes a *Zombolyai utca* új neve: *Trafik utca*. Ugyanígy a belvárosban a *Táncsics Mihály utca* helyett *Egyetem utca* lett, Algyón pedig a *Jókai utcá*-ból *Egészségház utca*. Az algyői *Szent Imre utca* *Görbe utca*.

Igyekeztünk más helyi jellegzetességekből is utcanevet alkotni. Így pl. Algyón részben az olajjal (*Bányász utca*), részben a víziérettel kapcsolatos neveket alkottunk. Ez utóbbiak pl. *Komp*, *Csónak*, *Ladik*, *Tutaj*, *Búvár*, *Keszeg*, *Kócsag utca*. Ezzel függ össze ugyanitt a *Kosárfonó utca* is. Ilyen nevet Tápén, Gyálaréten és Szentmihályteleken is adtunk (*Limány köz*, *Horgony utca*, *Zátony utca*, *Apály utca*). Szentmihályteleken *Külüs köz* lett: a külü — sajátos famozsár — a paprikatorés hagyományos eszköze (SzegSzót. I : 862). Dorozsmán a mind a község, mind Szeged történetében egyaránt nagy szerepet játszott, ma a Dömötör-toronyba befalazott művészeti emléknak, a Kőbárány-nak is utca őrzi nevét, a korábbi *Arany János utca*. Az algyői *Arany János utca* meg a Pallaviciniek egykori rezidenciájáról *Kastélykert utca* lett.

A rózsatermesztéséről, virágkertészetéről híres Szőregen igyekeztünk virágneveket adni: *Mályva*, *Jácint*, *Nefelejcs*, *Tulipán*, *Levendula*. Természetesen a korábbi névanyagban másutt is vannak virágnevek, ebben tehát teljes

— tájékoztató szerepű — következetességet nem érhattünk el. Sőt Dorozsmán a *Zentai utca* helyén *Kamilla utcát* is létesítettünk a székfű-virág szinonimájaként. Algyón *Fűzfa* és *Nyírfa utcát* is alkottunk. A *József Attila utca* Algyón *Szedér*, Dorozsmán *Málna utca* lett.

Hasonló elvek alapján adott a bizottság nevet új utcáknak is. Így lett Odessza városrészben *Kockaház utca* és *Fésű utca*; az utóbbiban úgy sorakoznak a házak, mint a fésű fogai. Tarjánban részben lehetőség szerint átmentettük a terület néhány korábbi utcanevét (*Csorba, Sólyom, Szamos, Zöldfa utca*), részben itteni jellegzetességekre utaltunk: *Hajlat utca, Zápor kert* (esővíz tároló mesterséges tó van itt), *Viztorony tér, Bölcsőde utca*. Az első házgyári házakat Dunaújvárosból hozták: ennek emlékét őrzi a *Pentelei sor*. Az építők érdemeit az *Építő utca*; a sok, itt lakást kapó olajmunkásra és az ide közel eső algyói olajmedencére utalnak a következő nevek: *Olajbányász tér, Olajos utca, Csörlő utca*. Korszakunkra emlékeztet az *Űrhajós utca*. Itt is próbálkoztunk névbokrok létesítésével: az óvoda környékén meshősökről neveztünk el utcákat, tereket: *Csongor tér, Tünde tér, Piroska tér, Hüvelyk Matyi utca, Erős János utca*.

4. Arra törekedtünk, hogy az ügyis aránytalanul sok személynévi eredetű utcanevet lehetőleg természeti névvel váltsuk föl. Mégsem zárkozhattunk el néhány korábbi adósság törlesztésétől. Minthogy bizonyos hagyományai már voltak annak, hogy a munkásmozgalom hőseit Gyálarét és Dorozsma utcai örökítik meg, a gyálaréti *Arany János utca Bacsó Béla utca* lett; a paraszthagyományok őrzéséről ismert Tápén pedig az *Arany János utca Veres Péter* nevét kapta. Ugyanitt *Dózsa György* helyett *Budai Nagy Antal, Bajcsy-Zsilinszky Endre* helyett *Eszte Tamás, Dobó István* helyett (aki azonban nem az egrí hős volt, hanem a tápairéti gazdakör elnöke!) — a hasonlóság segítségével is — *Dobi István utca* lett. Dorozsmán *Rózsa Ferenc* helyét *Bethlen Gábor, Bajcsy-Zsilinszky* helyét *Alpári Gyula, Bercsényi-ét Petneházy, Damjanich-ét Dimitrov, Dózsa-ét Lőrinc* (azaz Mészáros Lőrinc), *Kisfaludy-ét* a helyi munkásmozgalmi harcos *Bródy Mihály* foglalta el. A *Lenin utca* Tápén *Zsukov utca*, Szőregen *Engels utca* lett. Tápén a *Kölcsey tér Majakovszkij, a Tömörkény utca Csokonai* nevét kapta. Dorozsmán *Bartók Béla* helyére a szegedi születésű *Huszka Jenő* lépett. Gyálaréten *Deák Ferenc* örökét a helyi munkásmozgalom hőse, *Delé Károly* vette át. Dorozsmán a *Lajos király utca* helyett *Jerney utcát* alkottunk, a község nagy szülöttjének, Jerney Jánosnak emlékét megörökítve. Algyón a *Petőfi utcát* szintén a falu fia, a naiv művészek legnagyobbika: *Süli András* kapta; Tápén a *Petőfi utcát* *Szendrey Júliá*-nak adtuk. A *Virág utcát* Gyálaréten az évekig Szegeden működött *Zöld Sándor*-ról neveztuk el. A szentmihályteleki *Dózsa utca Erdei Ferenc utca* lett.

Fölhasználtuk az alkalmat, hogy egy ún. irredenta eredetű utcanevet is kicseréljünk: az *Érsekújvári utca* a névadó város szülöttének, *Kassák*-nak a nevét kapta.

5. Néhány esetben sikerült a szintén régi névtípust, az irányjelző utcák számát is gyarapítanunk. A szőregi *Dózsa György utca* és *Szabadság utca* együtt a *Makai út* nevét kapta: ez ugyanis a 43. sz. fő közlekedési út is egyben, ez vezet Szegedről Makóra. A dorozsmai *Petőfi út*-ból *Dorozsmai út* lett, minthogy voltaképpen folytatása a régebbi szegedi *Dorozsmai út*-nak. A szintén dorozsmai *Tolbuhin utcából Széksósi út* lett, mert ez visz a nevezetes sziksósfürdőhöz. Kár, hogy az igazgatási osztály nem vette figyelembe a végrehajtó bizottság tagjának, Szabadi Gyulánénak módosító indítványát: ő a helyi ejtés szerinti *Sziksósi út* alakot javasolta. A Szeged és Horgos között levő Kamaráspusztára

utalt a régi *Kamarási utca*, de a fölszabadulás után lekopott a végéről az -i. Most ezt is helyreállítottuk.

6. Ugyancsak fölhasználtuk az alkalmat, hogy néhány nevet a régebbi, népi ejtésváltozatúra állítsunk vissza, illetve a szegedi nyelvnek megfelelő alakváltozatúra javítsunk. A Víz után, 1880-ban még *Kácsa utca* volt; a sarkon megmaradt régi névtáblán ma is így olvasható, de 1883-tól a térképeken *Kacsá utca* lett; most ismét *Kácsa utca*. A Víz előtti *Tápai út* 1880 óta *Tápei utca*; mostantól *Tápai utca*. A *Csendes utca* *Csöndes utca*, a *Feltámadás utca* *Föltámadás utca* lett.

7. Néhány szükségtelenül hosszú nevet rövidebb alakban véglegesítettünk: *Ady Endre tér: Ady tér; Mátyás király tér: Mátyás tér, Bem tábornok utca: Bem utca; Marx Károly tér; Marx tér; Gutenberg János utca: Gutenberg utca* s í.t.

8. Végül végrehajtottunk néhány helyesírási javítást. A helységnevekből alkotott utcanevek máig megőrizték a *cz-t* ilyen alakokban: *Bajmóci, Galgóci, Rohonci, Tarnóci* utca. Az *y* és *i* összeeserélését is javítottuk a *Révai, Földváry, Kátay* utca nevében.

Az elnevező bizottság javaslatát az igazgatási osztály öntötte formába. A bizottság javaslatomra elfogadta még az 1522. évi tizedjegyzékben szereplő *Szentháromság utca* 1961-ig megmaradt nevének visszaállítását is, az igazgatási osztály azonban ezt elutasító javaslattal továbbította a végrehajtó bizottság elé. A végrehajtó bizottság 1974. augusztus 15-i ülésén az osztály javaslatát csekély módosítással elfogadta. Ilyen módosítás volt pl., hogy a Roosevelt térnek a Móra Ferenc Múzeumot és a Somogyi-könyvtárt magában foglaló Közművelődési palota előtti részét *Móra kerit*-nek akartuk elnevezni, ahogyan a szegediek már 1933 óta többnyire nevezték is; ezt azonban a végrehajtó bizottság Sz. Simon István indítványára elvetette. Az indoklás nem derül ki a jegyzőkönyvből. De elfogadta a Közművelődési palota mögötti régi *Stefánia sétány*-nak, az ötvenes évekbeli *Sztálin sétány*-nak már Békefi Antaltól 1884-ben, Cs. Sebestyén Károlytól 1928-ban javasolt *Várkert* nevét.

Ugyancsak elvetette a végrehajtó bizottság a dorozsmai *Felszabadulás utca*-nak Malinovszkijról való elnevezését is, minthogy a Szegedet fölszabadító 2. Ukrán Front parancsnokáról később jelentősebb utcát kíván elnevezni.

Elfogadott a végrehajtó bizottság ugyanekkor három olyan elnevezést is, amelyet az elnevező bizottság javaslatától függetlenül, más szervek nyújtottak be. A vasutas szakszervezet kérte, hogy a szegedi születésű munkásmozgalmi mártírról, *Pósz Jenő*ről nevezzen el a város utcát; Tarjánban új utca kapta ezt a nevet. Az újszegedi Gabonatermesztési Kutató Intézet két búzanemesítő tudósról kért a környékén utcanevet: Herke Sándorról és Baross Lászlóról. Az előbbi szegedi volt, és abban az intézményben is dolgozott; az utóbbinak azonban nem volt köze a városhoz.

Nem akarom azt állítani, hogy az 1974. évi szegedi utcanévrendezés mintául szolgáljon más városok számára. Hiszen őszintén beszéltem hibáiról, elsziettségéről is. Azt is el kell ismernem, hogy az új városrészek utcák szerinti elnevezése némileg önkényes, hiszen ezek a jórészt szétszórtan, tömbökben épült házak csak némi képzelőerővel minősíthetők „utcáknak”. Ezért az ott lakók jobbadán ma is inkább az építkezési ütemeknek megfelelően kapott korábbi számozás szerint adják címüket. A százas, kétszázás, háromszázás stb. épüle csoportok kétségkívül számukra jobb tájékozódást adnak, mint az

utcanévek, mert beköltözésük után még évekig ezeket a háromjegyű számokat használták, ezeket szokták meg. Intelem ez, hogy az új utcáknak még a beköltözés előtt kell neveket adni, ha azt akarjuk, hogy a műszaki célú számok fölöslegessé váljanak, és a lakók magától értődő természetességgel éljenek az utcanévekkel, az utcák szerint számozással.

Tanulságul tehát inkább csak azt merném leszűrni, hogy Szeged jól fogott hozzá a történelmi fejlődés során alaposan összekuszálódott, elrontott utcanévanyagának rendezéséhez. Magában véve is eredménynek hiszem, hogy a megszorított utcanévanyagban csak mérsékelten nőtt meg a személynévi eredetű nevek száma, s míg a korábbi 606 utcanévből 147, azaz 25% volt személynévi eredetű, a mostani 963-ból csak 193, tehát kb. 20%. Az is eredmény, hogy sikerült néhány régi, várostörténeti értékű név visszaállítására. A legfontosabb azonban, hogy a város vezetősége magáévá tette az utcanévek tervszerű, átgondolt fejlesztésének és fokozatos rendezésének elvét. Remélem, hogy a jó úton tovább haladva néhány év múltán már Szeged valóban mintául szolgálhat a várostörténeti értékű, sajátos, hangulatos és szép, ugyanakkor tájékoztató szerepű, célszerű utcanévek egységégre elért rendszerével.

Péter László

A nemzetiségi magyar nyelvűmunka új feladatai

A napjainkban akár már hagyományosnak is mondható Szarvas Gábor Nyelvűmunka Napoknak, a Jugoszláviai Magyar Nyelvűmunka Egyesület országos biennáléjának, 1976. október 23-án zajlott le az immár negyedik ülésszaka.

I. Visszatekinteni általában kerek számok után szokás: papírforma szerint talán itt is illenék megvárni legalább a — két év múlva esedékes — ötödiket. Ám a történelem nem jubileumokban fejlődik; s magában menetében sem tart egyenletes ütemet: az események hol cammognak, hol vágatnak; a lassú mennyiségi felhalmozódás eredményei olykor évek alatt érnek minőségi változássá.

Igaz, formailag az első, az 1970. évi rendezvény jubileumhoz kötődött: az adai születésű Szarvas Gábor halálának 75. évfordulójához. A második, az 1972. évi meg éppen a Nyelvőrnek — Szarvas Gábor folyóiratának — 100. „születésnapjára” esett. Az idein, az 1976. évin pedig a mai felelős szerkesztő a 100. évfolyam megjelenéséről adhatott számot az egybegyűltek előtt. (Tudjuk: az ellenforradalmi rendszer utolsó éveiben a Nyelvőrnek — papírszűke ürügyén történt betiltása miatt — kiesett néhány évfolyama; ezért a két évfordulónak néhány évnyi különbsége.)

Az emlékező visszapillantás azonban már először is — és még inkább azóta — csak alkalom volt e rendezvényekre, nem a valódi ok. Okuk: a felismert történelmi feladat, majd egyre inkább az előre tekintő cselekvési szándék. Az, amit a második kassai Kazinczy-napokról — a szlovákiai magyar nyelvűmunkásoknak azóta hasonlóan rendszeresült évi szemléjéről — írtam le hajdanán, de az adaiakra is érvényesen: „Ezt a szerteágazó tematikát egy közös alaptörékvés fogja egybe: a szlovákiai magyar nemzetiségnek nyelvi

sorsáért és fejlődéséért felelős nevelő és tollforgató réteg többet próbál tenni az eddiginél annak érdekében, hogy a magyar anyanyelvű csehszlovák állampolgárok a kiművelt nyelvhasználat elérésén keresztül a kiművelt emberségig érjenek el, azaz hazájuknak teljes értékű, minden képességüket kifejtteni tudó, magas szinten gondolkodó és alkotó szocialista polgáraivá fejlődjenek, minél nagyobb tömegekben.” (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Bratislava, 1970. 64.)

Akkor (és ott, Szlovákiában, lényegében azóta is) az iskola, a sajtó és a szépirodalom jelentette a tömeges anyanyelvhasználat szféráját, s ezzel egyben a nyelvmuvelés hatóterületét. Ez volt a képlete az első adai ülésszaknak is; az akkori előadások a nemzetiségi nyelvhasználat politikai hátterét, s mellette oktatás- és sajtóbeli problémáit tárták fel. (Vö. Nyr. 95: 125—6). Eléggő hasonlóan a második, amely — visszatekintő megemlékezések mellett — első sorban az iskolai nyelvi nevelés állapotára összpontosította a figyelmét. (Vö. Nyr. 97: 254).

2. Ám azóta lépett egyet az élet, s vele az életet szolgáló tudomány is. Az 1974 februárjában elfogadott új jugoszláv szövetségi alkotmány, majd ezt tükrözve a „szűkebb hazáé”, a Vajdaságé is, törvénybe iktatta a területén élő népek — benne a nemzetiségek — nyelveinek egyenrangúságát. Mivel pedig nem elég a jogokat megadni, biztosítani kell a gyakorlásukhoz szükséges készséget és felkészültséget is: a rendeletek valóra váltása állami kötelesség lett; — de tudományos és gyakorlati feladat is jócskán.

Nem is egészen tíz évvel ezelőtt, s éppen az újvidéki magyar sajtó és rádió szerkesztőihez szólva, még ezt kellett mondanom: „Tulajdonképpen a nemzetiségi magyar vidékeken a magyar nyelvhasználat két szinten aktív: a legalsón (a családi és a falusi igazgatási szinten) meg a legfelsőn (a szépirodalom és a publicisztika szintjén). Ami közben van, az — több-kevesebb kivételt nem számítva most — nem magyar nyelven folyik.” (I. m. 39). S azt is hozzátennem: „a mindennapok nyelve, a szakmák, az igazgatás, a társadalmi élet nyelvhasználat, amely a családi és az irodalmi szint között áll, stílusértékében középérték persze, de tömegessége folytán — nemzeti körülmények között legalábbis — alaprétege, fő közege a nyelvhasználatnak. Ahol e területnek aktív anyanyelvi használata nincs meg, ott bizony a fő bázis, az alapréteg hiányzik.” (I. m. 46; e kérdésekről még: Anyanyelvi őrljártat 67—74; MNy. 71: 6—16.).

Nos, ez az a kérdés, amelyben az új jugoszláv alkotmány azóta új helyzetet teremtett. S az ottani magyar nyelvmuvelés meglehetősen gyorsasággal reagált is erre: a harmadik adai biennále, az 1974. évi, szinte teljes egészében a fordítás — elsősorban a közéleti tárgyú szakfordítás — kérdéseit boncolgatta. Okkal. A törvények végrehajtásaként kiszélesedésnek indult közéleti anyanyelvűsödés olyan problémákat vetett fel, amelyeket megérezni lehetett előre, de megoldani csak a valóságos szükség szorítása alatt. Elsősorban azt, hogy a magyar nyelvű közéletiség számára — nemzetiségi helyzetben — közvetlenebbül adott forrás az államszervező nemzet nyelve (az abból való fordítás vagy átvétel) meg a helyi (de eléggő familiáris-vulgáris) anyanyelvhasználat, mint a nemzeti (de épp ezért „külföldi”) művelt norma. Mégpedig nemcsak helyzeténél fogva mindkettő — hiszen azok vannak „kéznél” fordítónak is, fogalmazónak is —, hanem bizonyos tartalmi okok folytán nemkülönben.

Gondoljuk csak végig!

A nyelvi állomány fogalomvilágunk hordozója, a szerkesztési szabálykészlet gondolkodásmódunk tükré is. Nem az egyéné — benne csak vetületként él —, hanem a nyelvet hordozó és fejlesztő, s nyelvhasználatában megvalósító mikrotársadalomé. Ám akkor az adott társadalmi alapegységnek, ha árnyalataiban más a létének valósága, részleteiben eltérő az ezt tükröző fogalomanyaga is. Így viszont egy termelési és igazgatási tekintetben egyaránt decentralizáltabb, sejtyszerű alaptársulásokra épülő társadalomnak fogalomvilágában és fogalmi rendszerében magától értetődően számos olyan elem fordulhat elő — az alsó szintű, a mindennapos közélet rétegében is —, amelyre keresni kell az anyanyelvi kifejezést, sőt sokszor egyenest csinálni. Ez az a „tartalmi ok”, amely a nemzetiségi — s az életnek ebben a pillanatában és ezen a területén elsősorban a jugoszláviai — magyar nyelvhasználatot ismét erősebben a különfejlődés irányába terelheti.

A harmadik adai ülészak, a mostanit megelőző, valóban az egyik legfontosabb forrásvidék tisztítására vállalkozott tehát, mikor a hivatalos szövegek fordításának néhány általános és elég sok konkrét kérdését vizsgálta meg; azt sürgetve, hogy a fordítókkal szemben ne csak a forrásnyelv (a szerbhorvát) ismerete legyen követelmény, hanem a célnyelvé (a magyaré) is, kielégítő fokon.

3. A mostani ülészak, a negyedik immár, szemügyre vette — iménti hasonlatunkat folytatva — a forrásvidék után az átvezető csatornákat is. Mindenekelőtt a sajtót, amely napi, heti vagy havi jelentkezésével közvetítője a fejlődő termelési és társadalmi terminológiának, s ezzel irányítója a nyelvhasználat közös alakulásának. Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvész szakemberek vállalva szűrték át az ottani magyar sajtót. Csak címszerűen sorolva a részletező tanulmányokat, az ülészakra előre megjelentetett vas-kos gyűjtemény a következőket tartalmazta:

Hernádi Sándor: A 7 nap nyelvhasználatáról; Szathmári István: Megjegyzések az Üzenet című folyóirat nyelvéről és stílusáról; Grétsy László: A jugoszláviai magyar nyelv az ifjúsági lapok tükrében; Rác Endre: A jugoszláviai magyar sportsajtó nyelvéről; Pénovác Antal: A Topolya és Környékének, a Magyar Szó mellékletének nyelvhasználata; Lánicz Irén: A Magyar Képes Újság nyelve; Sántai Pál: A szabadkai üzemi lapok nyelvéről. (A központi napilap, a Magyar Szó szándékosan maradt ki most: egy évtized óta áll az állandó szakmai vizsgálatok keresztüzében, a többiek viszont most először kerültek az elemző figyelem előterébe.)

A sorozatot két további — és tovább mutató — tanulmány zárta. Már nem szorosan a sajtóról, hanem a közigazgatási-közeleti magyar nyelvhasználat területéről: Molnár Csikós László: A mutató névmás használatának kérdései községi hivatalos lapjainkban; Szloboda János: A zentai és adai községi képviselőtestület küldöttségi tájékoztató közlönyének nyelvi elemzése. A többé-kevésbé publicisztikai igényű és tágabb vagy szűkebb értelemben központi jellegű sajtótermékek vizsgálatát tanulságosan egészítette ki ezeknek a határozatokat, jogszabályokat közlő és teljesen helyi jellegű közlönyöknek az elemzése. Talán nem is kell magyarázni jelentőségüket: a fellendülő anyanyelvi közéletiség nyelvhasználatának az előbbi (a sajtó) az utat világító lámpása, az utóbbi (a helyi közlöny) viszont tükré, ha nem épp közvetlen valósága.

Érezhetően fölébe emelkedett a mindennapok apró gondjait előszámláló tanulmány-sorozatnak a bevezető előadás, Horváth Mátyásé, Társadalmi szerep és nyelvhasználat címen. A negyedik ülészakot nyitva meg, kérdésfeltevésé-

ben már az ötödikre is meghatározta a feladatokat: több figyelmet a sajtóé után a közélet nyelvére, s az írott után a beszélt formára is, hiszen — mint írja — „Az öngazgatású szocialista társadalom minden szerkezeti egységében az anyanyelv használata a dolgozók minden rétege számára személyiségük teljesebb megvalósulását teszi lehetővé”.

Összegezve most röviden az elhangzott előadásokban levont — meg az anyagukból levonható — következtetéseket, érdemes rámutatnunk egy-két általánosabb tanulságra. Mindenekelőtt arra, hogy a nyelvűvelés a szocialista társadalmakban közvetlen és nélkülözhetetlen szolgálata a közéleti demokratizálódás folyamatának. De arra is, hogy más és más helyzetű ebben a tekintetben a „nemzeti” meg a „nemzetiségi” nyelvűvelés, ha egyazon nyelvre irányul is. Mert az utóbbi, a nemzetiségi, — nyomás alatt nő a fű — sokkal elevenebben érzi társadalmi feladatát, politikai felelősségét. Kevesebb energiát pazarol „érdeklődéskeletgetésre”, másodrendű kérdésekre, közönségszórakoztatásra; sokkal több erőt áldoz a nyelvnek és használóinak közvetlen pallérozására, ha ez nehezebb is.

4. Igaz persze, más helyzetű ott maga a pallérozás tárgya: a nyelv meg az azt használó közösség is. Több közvetlen veszélynek van kitéve, nehezebb körülmények között kell helytállnia, sőt erősödnie. Napról napra újból és újból meg kell vívnia harcát a belföldi — és helyzeténél fogva mégiscsak „felülről” áramló — idegen nyelvi hatással; meg a közéletihez ott sokkal közelebb álló — a fejlődést „alulról” intenzíven befolyásoló — nyelvjárásos, köznapi és családi anyanyelvi réteggel.

A „nemzeti” nyelvűvelő füle ezekre a problémákra nincs is eléggé ráhegyezve. Neki fölösleges idegen szó lehet az *angazsál* meg a *pakolás* egyaránt; szótévesztés a *géppfegyver* a *géppisztoly* helyett éppúgy, mint az *egyenlőre* az *egyelőre* helyén; s vonzattévesztés ez is: „... nagygazdaságokon munkásként keresik a kenyerüket” (a nagygazdaságokban helyett) meg ez is: „semmi több *ettől*” (azaz: *ennél*). — A „nemzetiségi” nyelvűvelő viszont tudja jól, hogy e párok elsői szlavizmusok, bármennyire más-más grammatikai vagy nyelvtudományi kategóriába esnek; másodikai meg vulgarizmusok, amelyek az ott nyelvjárásiasabb és pongyolább mindennapi magyar nyelvhasználatból áramlanak fölfelé!

S mindezeket tetézi még, ami az öngazgatási rendszernek sajátos decentralizáltságából adódik: a „szétfejlődés” tendenciája. Az egyik belföldi előadó, Molnár Csikós László magiszteri dolgozatának tanácsadójaként láttam, széles körütekintéssel összeállított anyagából, hogy jugoszláviai, azaz hát vajdasági magyar közéleti és igazgatási nyelv tulajdonképpen nincsen; hanem jugoszláviai, azaz vajdasági magyar közéleti és igazgatási nyelvek vannak, egyelőre többes számban, és községenként-közösségenként igen váltakozó minőségben.

És meg kell küzdeni a „különfejlődésnek” korántsem kitalált veszélyével! Láttuk az imént: amely pontokon más a valóság, ott szükségszerűen más a fogalomvilág, s eltérő az azt hordozó szóanyag. Ám eltérni a központi (habár nemzetiségi szemszögből „külföldi”, mert nemzeti) normától nem ott kell, ahol lehet, csak ahol muszáj. Bármennyire könnyebb is néha „kitalálni”, mint „megtalálni”: érvet keresni nem a nemzetivel való egyeztetésre kell (ahol ez megoldható), hanem a külön kifejezés megalkotására (ahol ez elkerülhetetlen).

Különben bajba jutunk!

Szlovákiai tapasztalataimból írtam le valamikor: „Ott például a »legmagyarabb« szakmában, az agronómiában, eléggé határozottan kialakult és rögződött már egy sajátos szlovákiai magyar terminológia. Oly mértékben, hogy a földművesek szaklapja magyarországi szerzőtől egyre kevésbé tud és mer cikket közölni, mert az olvasók egy része mindig felháborodva szemére hányja a szerkesztőségnek, hogy a kérdéses szerző »érthetetlen nyelvet használ, vagy egyenest: »nem tud magyarul.«” — S — nem épp hátsó gondolat nélkül — hozzáfűztem: „képzeld el, hogy újabb ötven év múlva esetleg Shakespeare-t és Fučíkot, Thomas Mannt és Dosztojevszkijt négyféle magyar nyelvre kell lefordítani, száz év múlva pedig esetleg Petófit és Veres Pétert nemzeti magyar nyelvről három nemzetiségi magyarra!” (I. m. 40—41).

Ennek a különfejlődésnek a veszélye villan meg — s ha nem vagyunk résen: erősödhet fel — most a jugoszláviai magyar üzemi, közéleti és igazgatási nyelvhasználatban. Ezért fontos az ottaniak számára a „nyelvországbeliek” segítsége; de nélkülözhetetlen a saját — szépen fejlődő — munkájuk. Az eltávolodás veszélyét jelezni az első tudja jobban; leküzdeni azonban csakis a második: az örvendetesen emelkedő szintű és intenzitású „hazai” magyar nyelv-művelés.

Tennivaló van tehát bőven: építő és védekező jellegű feladatoknak egyaránt tömege vár megoldásra. A negyedik adai ülészak azonban azt mutatta: nemcsak a munka szaporodik, hanem a munkás kéz is. — Ami meg az említett lehetőségeket és veszélyeket illeti, azok egy alapjában véve pozitív folyamatnak a velejárói. Szerencsére olyan korban és olyan társadalomban, amelyik a problémáknak nemcsak termelődését segíti, hanem megoldását is. Mert tudjuk: „a szocialista társadalmak olyan ideológiai alapján állnak, amelynek segítségével az objektív folyamatok felfedhetők, és ennek révén irányíthatókká is válnak. S a jó elemzésre épülő tudatos irányítás hamarabb hoz sikert, és elkerülhetővé tesz sok vargabetűt és zsákutcát. A feladatoktól pedig nem kell félni. Akármekkora is, eddig minden társadalom fel tudott nőni hozzájuk, s megoldotta őket.” (I. m. 46).

Ezeket a következtetéseket idestova tíz éve vontam le, az Adától nem olyan messze eső Újvidéken. A mostani — nem jubileumi, de egyszer talán majd jubileum alapjául szolgáló — adai ülészak azt jelezte: azóta megnőtték a feladatok, de megerősödött az a gárda is, amelyik megoldani hivatott őket.

Deme László

A lengyel nyelv-művelés időszerű kérdései

A háború óta eltelt harminc év a lengyel nyelv fejlődésének rendkívül erőteljes változásokban bővelkedő szakasza. Változások mennek végbe mind a nyelv társadalmi hatókörében és szerepében, mind pedig belső struktúrájában.

A belső, szociolingvisztikai folyamatok közül különösen az feltűnő, hogy milyen dinamikusan nő a lengyel nyelv irodalmi változatának, vagyis a nyelv-művelő tevékenység által befolyásolt forma használóinak köre. Ez a jelenség szorosan összefügg a lengyel közoktatás fejlődésével és a lakosság képzettségi szintjének emelkedésével. A II. világháború előtt a fiataloknak csupán 3%-a

végzett középiskolát, s nem egész 1%-ának volt felsőfokú végzettsége. Ma a fiatalok több mint 50%-a érettségi bizonyítványt, 10%-a pedig főiskolai diplomát szerez.

Arról sem szabad megfeledkezünk, hogy napjainkban nemcsak az iskola-rendszer az egyetlen olyan tényező, amely hozzájárul a lengyel társadalom tudásszintjének emelkedéséhez. Igen jelentős a kulturális életben való részvétel szerepe: a könyvek és folyóiratok olvasása, rádióhallgatás és televízió-nézés, színházlátogatás stb. Ezekben a területeken a háború után nagyon gyors fejlődés figyelhető meg. A háború utáni első évekhez képest négyszeresére (évi 140 millió példányra) nőtt a kiadott könyvek és hússzorosára a rádiókészülékek száma. Jelenleg évente több mint három és fél milliárdnyi példányszámú újság és folyóirat áll az újságolvasók rendelkezésére. Így módon a lengyel nyelvészek nyelvművelő és ismeretterjesztő tevékenysége napjainkban sokkal magasabb szintű általános műveltséggel és nyelvi tudattal rendelkező társadalomhoz szól, mint régen.

A tömegkommunikációs eszközök, a sajtó, a rádió és a televízió széles körű befolyása az egyik legfontosabb olyan tényező, amely nagyban elősegíti a lengyel nyelv világosan megfigyelhető egységesedését. Elmosódnak például a különbségek az írott és a beszélt nyelv között: a mindennapi élet szókincse behatol a modern irodalomba, a köznapi nyelvben pedig a hivatalos és a publicisztikai nyelv fordulatai terjednek el.

A nyelv egységesedési folyamatának alapját mindenekelőtt a háború utáni Lengyelországban végbement társadalmi és gazdasági változások képezik. A nyelvjárások általános visszaszorulása például az országban végbemenő erőteljes urbanizációs folyamat közvetlen következménye. Az elmúlt harminc év alatt a földművelő lakosság száma csaknem a felére, a munkaképes lakosság 30%-ára csökkent. Kétszeresére nőtt viszont a százezernél nagyobb lélekszámú lengyel városok száma, elsősorban az ipari munkát vállaló falusi lakosság beáramlása következtében.

A lengyel nyelv hagyományos regionális különbségeinek (pl. Krakkó, Poznań stb. nyelvi sajátosságainak) eltűnése a háború utáni áttelepítési folyamattal áll szoros kapcsolatban. A felmérések szerint ebben az időszakban közel 21 millió lengyel állampolgár változtatta meg lakhelyét. Csupán a nyugati és északi területeken négymillió, az ország különböző részéből származó, új lakos telepedett le. Ezekben a területeken szüntek meg egyébként a leggyorsabban a nyelvjárási és regionális különbségek: itt a lakosság ma a sajátos helyi vonásokat nélkülöző irodalmi nyelvet használja.

Természetes, hogy ezek az erőteljes szociolingvisztikai változások a nyelvi norma bizonyos fokú megingásához vezettek, annál is inkább, mivel különböző, a nyelv rendszerében ezzel egyidőben végbemenő, változások is ugyanabban az irányban hatottak. A lengyel nyelv grammatikai struktúrája, mint tudjuk, igen bonyolult és sok benne a rendhagyó forma. Napjainkban gyors ütemű egyszerűsödés figyelhető meg benne: megszűnnek a morfológiai variánsok és egyes elavult formák, a mondatban nő a pozíciós és az analitikus szerkezetek száma stb.

A lengyel nyelvművelőkre így módon hosszas és nehéz feladatok vártak: le kellett írniuk a lengyel nyelv új fejlődési szakaszát, ki kellett dolgozniuk az ennek megfelelő nyelvhelyességi politika alapelveit, és mindenekelőtt széles körű ismeretterjesztő akciót kellett indítaniuk az irodalmi nyelv új használói

között az irodalmi nyelvről és normáiról. A mai lengyel szókészletben végbement változások feltérképezésére a háború utáni sokrétű és intenzív lexicográfiai munka keretei között került sor. Witold Doroszewski szerkesztésében 1969-ig elkészült és megjelent a lengyel nyelv 120 ezer címszót tartalmazó nagyszótára, a tizenegy kötetes „Słownik języka polskiego”. Ennek alapján állították össze a lengyel nyelv kis szótárát, a „Mały słownik Języka polskiego”-t, amely mindenekelőtt az újságíróknak, a tanároknak, a kulturális élet területén dolgozóknak stb. jelent nagy segítséget. A lengyel nyelv stilisztikai készletében igazít el a Stanisław Skorupka szerkesztésében megjelent szinonimaszótár, a „Słownik wyrazów bliskoznaczących” és a frazeológiai szótár, a „Słownik frazeologiczny języka polskiego.” A három idegen szavak szótára közül a legújabb és legnagyobb szótár 27 ezer címszót és 500 frazeológiai egységet tartalmaz. A közvetlen nyelvhelyességi gyakorlatot a „Słownik poprawnej polszczyzny” (Lengyel nyelvhelyességi szótár) segíti, amely közel 30 ezer lengyel szó és szókapcsolat normatív megítélését tartalmazza. Most készül a lengyel nyelv középmeretű, háromkötetes szótára (Słownik języka polskiego), amely a háború után kialakult, legfrissebb szókészletet is magában foglalja.

A lengyel nyelv grammatikai struktúrájában végbement újabb változásokról a különböző újításokat elemző monográfiák tájékoztatnak: pl. a szóalkotás területén létrejött neologizmusoknak, a mai lengyel névszóragozásnak és a mondatanon belüli újításoknak szentelt munkák jelentek meg. Az elmúlt harminc évben végbement nyelvi változásokról a „Współczesna polszczyzna” c. terjedelmes gyűjtemény nyújt átfogó képet.

A lengyel nyelv szociolingvisztikai helyzetének elemzése hosszas előzetes kutatások igényel. Ez az elemzés lehetővé tenné a lengyel nyelv jelenlegi rétegződésének bemutatását, a különböző új változatok feltérképezését. Ezeket a vizsgálatokat 1956-ban Zenon Klemensiewicz indította el az „O różnych odmianach współczesnej polszczyzny” (A mai lengyel nyelv különböző változatairól) c. ismert könyvével. Jelenleg több tudományos intézetben végeznek ilyen jellegű kutatásokat. Wrocławban Antoni Furdal az egyes lengyel városok nyelvében található regionális vonásokat elemzi. Bronisław Wiczorkiewicz monográfiájában és terjedelmes szótárában a varsói zsargont mutatta be. A különböző rétegnyelveket is vizsgálják: Lublinban és Varsóban az egyetemisták, Krakóban a diákok és sportolók, Varsóban a bűnözők nyelvével foglalkoznak. Rendkívül erőteljesen fejlődik a beszélt nyelv vizsgálata: Krystyna Pisarkowa például a telefonbeszélgetések mondatának szentelt munkát jelentetett meg. Az utóbbi időben kifejezetten szociolingvisztikai módszerek segítségével szociológusok, pszichológusok és a kultúraelmélet szakembereinek részvételével igen érdekes megfigyeléseket végeznek. Többek között a következő kérdéseket vizsgálják: a nyelvi integráció a nyugati és az északi területeken (Szczecin, Wrocław), a kisvárosok nyelve (Lublin), a lengyel nyelv új társadalmi és szakmai rétegződése a nagy ipari központokban (Katowice, Varsó).

A városi nyelv vizsgálatának eddigi eredményeit a „Miejska polszczyzna mówiona, Metodologia badań” (A beszélt nyelv a városokban, A kutatások módszertana) című, nemrégiben megjelent kötet tartalmazza. A lengyel nyelv funkcionális stílusváltozatainak kutatásához pedig a „Słownik frekwencyjny” (Gyakorisági szótár) nyújt igen értékes segítséget. A szótárnak a publicisztikai, a tudományos és a művészeti stílusban előforduló szavak gyakoriságáról tájékoztató kötetei már meg is jelentek.

A nyelvművelő és ismeretterjesztő tevékenység alapját mindenek előtt a nyelvi norma és a nyelvkultúra elmélete területén elért tudományos eredmények jelentik. A háború után a lengyel szakirodalom egy sor értékes publikációval gazdagodott e téren: megjelent Witold Doroszewski „Istota i mechanizm błędów językowych” (A nyelvi hibák mibenléte és mechanizmusa), „Kryteria poprawności językowej” (A nyelvhelyesség kritériumai) c. tanulmánya, valamint a „Rozmowy o języku” (Beszélgetések a nyelvről) c. négy kötetes és az „O kulturę słowa” (A nyelvkultúráért) c. kétkötetes könyve; Zenon Klemensiewicz „Poprawność i pedagogika języka” (A nyelvhelyesség és nyelvpedagógia), „Pogadanki o języku” (Elmélkedések a nyelvről) c. munkája; Krakóban kiadták a „Polszczyzna piękna i poprawna” (Szép és helyes lengyel nyelv), Bydgoszczban pedig a „Język polski. Poprawność. Piękno. Ochrona” (A lengyel nyelv szépsége, helyessége és védelme) c. nyelvművelő munkát. A lengyel nyelvművelő tevékenység eredményeit próbálja meg összegezni a „Kultura języka polskiego, Zagadnienia poprawności gramatycznej” (A lengyel nyelvkultúra. A nyelvtani helyesség kérdései) c. gyűjteményes munka. Érdekes a normatív nyelvi politika problémáinak szentelt első lengyel tudományos ülés (Katowice, 1975) előadásait tartalmazó kötet anyaga is, amely hamarosan megjelenik a könyvesboltokban.

Az egyetemek és főiskolák nemcsak a lengyel nyelvi normával kapcsolatos elméleti kutatásokkal foglalkoznak, hanem széles körű ismeretterjesztő tevékenységet is folytatnak. Különböző kulturális intézményekkel és társaságokkal együttműködve (pl. a Lengyel Rádióval, a Towarzystwo Wiedzy Powszechnej-jel [a lengyel TIT-tel — a fordító megj.] közösen) nyelvhelyességi előadásokat és felolvasásokat szerveznek a nagyközönség számára. Sokszor éppen az egyetemeken működik a nyelvi tanácsadó telefonszolgálat (Telefoniczna Poradnia Językowa), amely naponta többszáz nehéz normatív jellegű kérdésre ad választ. Az is a nyelvkultúrát és a nyelvhelyességi kérdésekkel kapcsolatos ismeretek terjesztésének egyfajta formája, hogy egyre több főiskola és egyetem tantervébe vezetik be a „Kultura języka polskiego” (Nyelvkultúra) elnevezésű tantárgyat. A lengyel szakos és az újságíró szakos hallgatók számára tartott előadásoknak már bizonyos hagyományuk van. A közelmúltban vezették be ezt a tantárgyat a Katonai Politikai Főiskolán és a jogi kar néhány szakján, sőt kísérletképpen egyes műszaki egyetemeken is tartanak ilyen jellegű foglalkozásokat.

A főiskolák és egyetemek polonista szakemberei aktívan résztvesznek a lengyel nyelvvel és a nyelvkultúrával kapcsolatos ismeretek terjesztésével foglalkozó két társaság, a krakkói Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego (A Lengyel Nyelv Barátainak Társasága) és a varsói Towarzystwo Kultury Języka (Nyelvművelő Társaság) munkájában. Mindkét társaságnak számos vidéki részlege van a kisebb lengyel városokban, ahol előadássorozatokat, tanfolyamokat szerveznek a tanárok és a kulturális élet területén dolgozók számára, s nem ritkán helyi tudományos kutatásokat (pl. nyelvjárásgyűjtést) is folytatnak. Mindkét társaságnak saját folyóirata van: a Język Polski (Krakkó) és a Poradnik Językowy (Varsó), s ezekben jelentős helyet foglal el a nyelvi tanácsadó rovat. A két társaság gondozásában két népszerű-tudományos kiadói sorozat jelenik meg: a Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego és a Z prac Towarzystwa Kultury Języka. Hosszabb, több évtizedes hagyományokkal az első sorozat rendelkezik; kiadásában már számos jelentős nyelvészeti munka is napvilágot látott, így pl. Franciszek Sławski „Słownik

etymologiczny języka polskiego” (A lengyel nyelv etimológiai szótára) eddig megjelent kötetei, de olyan szélesebb olvasótábornak szánt munkákat is kiadtak, mint a „Polskie słownictwo sportowe” (A lengyel sportszókincs) stb. A Towarzystwo Kultury Języka sorozata inkább ismeretterjesztő jellegű. Részben a tanárokat segíti (pl. második kötetenként a „Kultura języka w szkole” — „A nyelvkultúra az iskolában” c. könyv jelent meg), részben pedig különböző szakterületek specialistáihoz szól (kiadták pl. a „Z zagadnień terminologii wojskowej” — „A katonai szakkifejezések kérdései” c. kötetet. A sorozat ezen kívül mindenkit foglalkoztató normatív kérdéseket is tárgyal („Losy wyrazów obcych w języku polskim” — Az idegen szavak sorsa a lengyel nyelvben).

A nyelvkultúra kérdéseivel egyébként nemcsak a szakembereknek szánt nyelvészeti kiadványok és folyóiratok foglalkoznak. A háború után számtalan ismeretterjesztő munka jelent meg. Ezek a könyvek, amelyeket egyébként szintén ismert nyelvészek írtak, gyakran a modern nyelvészet nehéz kérdéseivel kapcsolatos ismereteket terjesztik szellemes formában, mint pl. a „Sekrety imion własnych” (A tulajdonnevek titkai), „O języku dla wszystkich” (A nyelvről mindenkinek), Przecinki i przyczynki (Vesszők és adalékok) vagy nyelvhelyességi tanácsokat adnak, mint a „Język polski na co dzień” (A lengyel nyelv mindennapi használatra), „Nasz język powszedni” (Hétköznapi nyelvünk) c. könyvek. Az összes nagyobb lengyel napilapban van nyelvhelyességi rovat. Némelyik, így a Życie Warszawy c. fővárosi napilap „Byki i byczki” („Szarvatlan és szarvashibák”) elnevezésű rovata, rendkívüli népszerűségnek örvend az olvasók köreiben. A napilapok gyakran hasznos nyelvművelő akciókat is kezdeményeznek, pl. felkérlik az olvasókat, hogy tájékoztassák őket a rosszul megfogalmazott cégtáblákról, a nyomtatványok és űrlapok hanyagul megszerkesztett szövegéről stb.

A Lengyel Rádió is igen sokat tesz a nyelvi kultúráért. A „Radiowy Poradnik Językowy” (A Rádió Nyelvi Tanácsadója) című rendszeres adásain kívül, amelyet több mint harminc esztendőn át a nemrégiben elhunyt kiváló nyelvész, Witold Doroszewski vezetett, hetente jelentkezik a „W trosce o słowo i treść” (Ügyeljünk a formára és a tartalomra) című műsor. A rádió ezen kívül stilisztikai problémákkal foglalkozó adásokat is sugároz, hogy fejlessze a hallgatóknak a szavak szépsége iránti fogékonyságát. („Z tajemnic poezji” — „A költészet titkairól”, „Mistrzowie pióra” — „A toll mesterei” stb.) Rendkívül jelentős az évente megrendezett „Radiowy Tydzień Kultury języka” (A nyelvkultúra hete a rádióban) elnevezésű műsorsorozat, amely igen élénk visszhangra talál a hallgatók köreiben. Ezen a héten naponta sugároznak problémafelvető adásokat, valamint normatív jellegű kérdéseket tárgyaló vitákat (pl. a sajtó, az értekezletek nyelvről, az idegen hatásokról a mai lengyel nyelvben, a lengyel szókincs gazdagításának lehetőségeiről). Mindez a hallgatókkal folytatott beszélgetés formájában történik: a telefonon feltett kérdésekre nyelvészek adnak azonnal választ. A Nyelvkultúra Hetén a Lengyel Rádió Nyelvi Szerkesztőségébe érkező rendkívüli levélmennyiség azt bizonyítja, hogy milyen nagy a társadalmi igény az ilyen ismeretterjesztő akciók iránt; egyúttal értékes ötletforrást jelent a további adások, új sorozatok stb. témájának megválasztásához. A közelmúltban a Lengyel Televízió is hasonló tevékenységbe fogott: „Słowa i słówka” (Szavak és szócskák) valamint „Na końcu języka” (A nyelvem hegyén van) címen egymás után két ilyen jellegű adássorozatot is sugárzott.

Végül azt is érdemes megemlíteni, hogy a nagyközönségnek szánt nor-

matív jellegű tanácsadáson kívül a lengyel nyelvű művelő szakemberek újságírókkal, színészekkel, tanárokkal, vagyis olyan speciális szakmák képviselőivel is együttműködnek, akik számára a nyelv munkaeszközt jelent. A Fővárosi Újságíróiskolában (Stołeczny Ośrodek Szkolenia Dziennikarzy) rendszeresen tartanak előadássorozatokat a sajtónyelv helyességének kérdéseiről. A krakói Sajtókutató Intézet (Ośrodek Badań Prasoznawczych) jelentős eredményekkel büszkélkedhet mind a publicisztikai stílus elemzése terén, mind elméleti síkon, amelyet főleg Walery Pisarek végzett el „Poznań prasę po nagłówkach” (A főcímekről meg lehet ismerni az újságot), „Retoryka dziennikarska” (Retorika újságírók számára), „Frekwencja wyrazów w prasie” (A szógyakorlatosság a sajtóban) c. munkáiban, valamint gyakorlati, normatív síkon — ilyen jellegű megállapítások találhatók pl. a „Poradnik językowy dla pracowników prasy, radia i telewizji” (Nyelvi tanácsok a sajtó, a rádió és a televízió munkatársai részére) c. könyvben. Több mint tíz éve minden évben megrendezik a „Hibátlan sajtónapot” (Prasowy dzień bez błędów), amikor az összes fővárosi napilap a leggondosabb szövegszerkesztésben verseng az elsőségért. A Lengyel Rádió vezetősége is rendkívül jelentősnek tartja a nyelv helyességének és szépségének kérdését: speciális közlönyt adnak ki belső használatra, amelyben az adások nyelvi hibáit elemzik.

A színészek a közelmúltban hozták létre a Beszédkultúra Központját (Ośrodek Kultury Mowy), amely két feladatot tűzött maga elé: egy speciálisabb jellegűt — a színpadi kiejtés hagyományainak az ápolását, és egy általánosabbat — a hétköznapi kiejtés feletti örökösödést. Ezt a két célt szolgálja majd a Krakóban készülő „Słownik poprawnej wymowy polskiej” (A helyes lengyel kiejtés szótára). A nyelvkultúra: terjesztésében különösen fontos az iskola és a tanárok szerepe. Jelentőségük tovább nő a nagy oktatási reform után, amelynek eredményeképpen egész Lengyelországban általánosan kötelezővé válik a középiskola elvégzése. A tízéves középiskola most készülő új tantervében nagyon jelentős helyet foglalnak el a nyelvhelyesség és a nyelvkultúra kérdései. Főleg a felsőbb osztályok hallgatói ismerkednek meg részletesen ezekkel a problémákkal. Szükséges tehát, hogy még a reform bevezetése előtt felkészítsék a tanárokat ennek a tantárgynak az oktatására. A Központi Tanárképző Intézet (Centralny Instytut Kształcenia Nauczycieli) és a vajdasági módszertani intézetek állandó előadássorozatokat tartanak a mai nyelvkultúra kérdéseiről, valamint tanároknak szánt normatív jellegű kiadványokat jelentetnek meg, mint pl. a már említett „Kultura języka w szkole” (A nyelvkultúra az iskolában) vagy a „Błędy językowe uczniów szkół średnich” (A középiskolai tanulók nyelvi hibái) c. könyvet.

A nyelvészeknek és a természettudományok, a műszaki tudományok képviselőinek együttműködése is hozzájárul az általános nyelvkultúra növekedéséhez. A nyelvészek a Lengyel Szabványügyi Bizottság (Polski Komitet Normalizacyjny) munkálataiban is tevékenyen részt vesznek: közzéteszik a hivatalosan elfogadott új műszaki szakkifejezések listáit, előadásokat tartanak szaknyelvi neologizmusoknak és neoszemantizmusoknak szentelt konferenciákon. Az állami szervek létrehozta egy földrajztudósokból és nyelvészekből álló bizottságot, amely megvizsgálta a lengyel helységneveket, megállapította hivatalos alakjukat, és kidolgozta az idegen földrajzi nevek lengyel megfelelőit. Ezen kívül a szakszótárak szerkesztésében — szerzőtársként vagy tanácsadóként — általában nyelvészek is részt vesznek.

Igen fontos, hogy a lengyel nyelvkultúra szakemberei, akik sokoldalú és nehéz feladatok megoldására vállalkoznak, nincsenek magukra hagyatva munkájukban. Nemegyszer kiváló lengyel írók lépnek fel szövetségeseikként, mint például Jarosław Iwaszkiewicz, vagy a nemrég elhunyt Melchior Wańkowicz, akik szívükön viselik a lengyel nyelv fejlődését és cikkeikben nyelvhelyességi kérdésekkel is foglalkoznak. A nyelvészek tevékenységét és normatív jellegű döntéseit a társadalom jóindulatú érdeklődéssel figyeli; a sajtóban és a rádióban heves, néha polemikus jellegű viták alakulnak ki, amelyek azonban mindig az embereknek az anyanyelv sorsa iránti élénk érdeklődését tanúsítják — s ez a nyelv állandó fejlesztésének és tökéletesítésének legjobb biztosítója.

Danuta Buttler

Fordította:
Morvay Károly

A költői tranzitíválás grammatikája

A szintaxis tudós dezorganizációja
által a költészet, mondhatni, meg-
emeli az információ mennyiségét.
(M. Dufrenne)

1. A tárgyias viszony keletkezésének és grammatikai megformálásának a magyar köznyelv szintjén számos olyan rejtett szabályszerűsége van,¹ amelyek tudatos áthágása bőven kínál lehetőséget a költő nyelvtveremtő erejének sajátos grammatikai alakzatok létrehozására. Csakis a megfelelő anyagfeltárás hiányával magyarázható, hogy a tárgyias szószerkezet stilisztikai szerepéről a magyar stilisztikai kézikönyveknek még sincs jóformán mondanivalójuk, s csupán a teljesség kedvéért emlékeznek meg róla: „A tárggyal kapcsolatban kevés stilisztikai lehetőség adódik, az is inkább nyelvhelyességi természetű, vagy szófaji jellegével, esetleg nyelvtani vonatkozásával (pl. tárgyias ragozás) áll összefüggésben” (Mstil. 224; MStilÚ 537). A jelölt és jelöletlen tárgy stílus-hatásánál időznek valamivel részletesebben, s csupán a kifejező erejű igeötökkel kapcsolatban esik szó a tárgyatlan igeik tárgyias használatáról. Pedig az effajta grammatikai képet már a népköltészet is jól ismeri. A varázsmesék világában például egészen megszokott, hogy a királykisasszony *virágot lép, igazgyöngyöt sir vagy rózsákat nevet*.

2. A tárgyatlan igeik tárgyias használatát a retorikák többnyire az antiptózis körébe vonják.

1. Az antipszoszisz (görög 'esetcsere') néven ismert mondatalakzat az agglutináló nyelvekben a mondatbeli viszonyítást kifejező nyelvi elemeknek — főleg névszóragoknak — a stilisztikai célzatú fölcserélését jelenti. Az alábbi Babits-idézetben például az irányhatározói funkciójú *-ra, -re* rag helyén *-nak, -nek* ragot találunk:

Künn az udvar naptól aszúlt bokra
földnek ejti fáradt levelét

(Recanati)

A versben motivikus értékű *föld* szó, amely egyszerre jelenti a boldogság kék virágának bölcsőjét és sírját, névelőtlensége mellett épp e szokatlan alaki kitevőjével kerül először élesebb megvilágításba a vers lineáris struktúrájában.

A magyar névszóragok funkciógazdagsága különösen kedvez annak, hogy a költői antiptózis révén sűrített jelentéstartalommal telítődjék egy-egy szószerkezet. Babits Tizenhárom párversében például így jajdul föl: „Mivé ébredtem! Öregúr vagyok”. A *valamire ébred* és *valamivé válik* szószerkezet interferenciájából születő antiptózis az öregedés fájó hirtelenségére döbrent rá. A *Mivé ébredtem!* felkiáltás tehát nemcsak mondatformájával kapcsolódik a költemény nyitányául elhangzó *Oly rövid az élet!* felsóhajtáshoz, hanem a benne sűrített jelentéstartalommal is.

¹ Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969. 60

2. A [+ tranzitív] ↔ [– tranzitív] szembenálláson alapuló grammatikai kép csak abban az esetben tekinthető az előbb vázolt, antiptózis néven ismert mondataalakzat egyik sajátos esetének, ha tranzitivitáson az igének azt a képességét értjük, hogy accusativusi tárgyi bővítmenyt vehet föl. Ha a tranzitívság fogalmát Guxman,² illetőleg Károly Sándor³ nyomán tágabban értelmezzük, s az igei cselekvésnek az alanytól kifelé irányuló (centrifugális) jellegét értjük rajta, szemben a [– tranzitív] cselekvésnek kívülről az alany felé irányuló jellegével, az ezen az oppozíción alapuló grammatikai alakzatot semmiképpen sem rendelhetjük alá az antiptózis fogalmi körének. Ezért az így értelmezett [+ tranzitív] ↔ [– tranzitív] szembenálláson épülő alakzatot létrehozó sajátos stilisztikai eljárást ajánlatos önálló műszóval megnevezni. A továbbiakban *költői tranzitíválás* néven említjük.

Dolgozatunk nem öleli fel a költői tranzitíválásnak a sajátos igei képzésmódból,⁴ illetőleg az expresszív igekötő-használatból fakadó eseteit,⁵ hiszen ezeket a nyelvtani-stilisztikai szakirodalom már korábban is számon tartotta. A fentebb körvonalazott stilisztikai eljárásnak most csupán azokra az esteire összpontosítjuk a figyelmet, amikor a költői szövegben tranzitíválódó ige semmi-féle alaktnai módosulást nem szenved.

3. A költői nyelvet végtelen nyelvi kódként értelmező modern poétika szellemében a grammatikai képek vizsgálata voltaképpen egyet jelent azoknak a komplementáris (kiegészítő) jellegű szabályoknak a feltárásával, amelyek eltérnek az adott korszak köznyelvében érvényesülő grammatikai szabályoktól.⁶ Vizsgálódásunkban a tranzitívságnak a Károly Sándortól feltárt fokozatait vesszük alapul, a [– tranzitív]-tól a [+ tranzitív] felé haladva a (1) passzív, (2) mediális, (3) bennható, (4) reflexív, (5) reciprok, (6) intrazitív kiható, (7) faktitív, (8) kauzativ és (9) tiszta tranzitív kategóriák lépcsőzetében.⁷ Első lépésként azt kívánjuk megállapítani, hogy a tranzitívság mely fokozatai között történik leggyakrabban átcsapás a vizsgált grammatikai képekben. Az egyes csoportokon belül figyelemmel kísérjük majd az alapigék és a tőlük implikált tárgyszók jelentéstani struktúráját is, amennyiben ezt a grammatikai kép stilisztikai funkciójának feltárása megkívánja.

A dolgozat példaanyagát a Nyugat és az azt követő nemzedék lírai terméséből válogattuk,⁸ mintegy ezzel is érzékeltetve, hogy a modern költészetben hódít teret igazán ez a grammatikai kép.

4. A költői nyelvben érvényesülő komplementáris szabályok megengedik, hogy adott kontextusban tiszta tranzitívként viselkedjék némely mediális,

² M. M. Гухман: Развитие залоговых противопоставлений в германских языках. Москва, 1964. 8.

³ A magyar intranzitív-tranzitív igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális-funkcionális és történeti vizsgálata). ÁNyT. 5: 194.

⁴ Például: „*Havukat a hegyek csobolták*” (Ady: Hűvösvölgyemből sebtén, rohanón); „*holtáig borzonja a Mindent*” (Ady: A Mindent hurcolva).

⁵ Például: „*Hogyha szaladsz üzön s üzten, | Megrajonglak buta tűzben*” (Ady: Kétkedő magyar lelkem); „*S olyan jó volt, | Mert jó a szép, | Az Életnek szent Gangeszét | Mese-virágokkal | Fájón benyiladozni*” (Ady: Uram, segíts bennünket).

⁶ Julia Kristeva: Pour une sémiologie des paragrammes. Tel Quel 29: 53–75.

⁷ Uo. 213.

⁸ Példaanyagunk időben azért ilyen széles skálájú, mivel mellékterméke annak az anyaggyűjtésnek, amely egy trópusfajta monografikus földolgozására irányult a XX. század eleji magyar költészetben.

bennható, reflexív, reciprok vagy intranszitiv kiható ige; s a mediális igék olykor kauzatív jellegűvé is tranzitiválódhatnak.

Az alábbiakban megfelelő példaanyag kíséretében mutatjuk be a költői tranzitiválásnak azt itt vázolt hat esetét.

1. A tranzitivitási skálán a mediális (medio-passzív) ige, amely úgy tűnneti föl a cselekvést, mintha önmagától menne végbe, a tiszta tranzitiv igével épp ellentétes póluson helyezkedik el. Ezért a tiszta tranzitivba való átcsapása igen erős stílushatással jár. Például:

S *virágot vérezik* a mező
(Balázs Béla: Tavasz csatája)

A tranzitiválásnak ezt, a mediális igéket érintő esetét így formalizálhatjuk:⁹

$$R_{-tr} (V_{\text{mediális}} \emptyset) \rightarrow R_{+tr} (V_{\text{mediális}} N_t)$$

A mediális ige tranzitiválása révén a szerkezetbe olyan komplex jelentés-tartalom sűrítődik, amelyet különben csak összetett mondat fejezhetne ki. A tranzitivált szerkezet tömörítő erejét jól érzékelteti az előbb idézett grammatikai kép felszíni és mélystruktúrájának szembesítése. A „virágot vérezik a mező” felszíni struktúrája normalizált formában így írható fel:¹⁰

S/NP/N: *A mező VP/V: vérezik NP/N: virágot/ /*

Az ennek megfelelő mélystruktúra:

S/NP/N: *Virág VP/V: nyílik ArgP/NP: a mezőn / /*

S'/NP/N: *A virág VP/V: "van" NP¹/A: piros / mint NP²/N: a vér / /*

2. A mediális ige a költői nyelvben olykor a kauzatív ige szerepkörét ölti fel. A köznyelvi transzformációk szintjén is teljesen szabályos a mediális ige kauzatívva való átalakulása, megfelelő alakotani változások mellett.¹¹ Például: A liba *hízik* a töméstől. → A tömés *hízalja* a libát. Ám a költői nyelvben ez a funkcióváltás képzésbeli módosulás nélkül is lehetséges:

Ki bírja még e szürkeséget,

Ki *hazugokat tündököl*?

(Ady Endre: Elégedetlen ifjú panasza)

A mediális ige kauzatív funkcióját mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a hozzá kapcsolódó tárgy voltaképpen egy cselekvő mondat alanyának felel meg:

S/NP/N: *Ki VP/V: tündököl NP/N: hazugokat / /*

(a szürkeség)

S/NP/N: *A hazugok VP/V: tündökölnek ArgP/NP: kitől / /*

(a szürkeségtől)

⁹ R a reláció jele, V az ige, N_t a tárgyszó szimbóluma, a → pedig a helyettesítést jelöli.

¹⁰ Jelölésmódunk a következő: S — mondat, NP — nominális rész, VP — verbális rész, N — főnév, V — ige, A — melléknév állítmányi helyzetben, ArgP — az ige kötelező vonzata.

¹¹ Károly Sándor i. m. 197.

A költői tranzitíválásnak ez a változata így formalizálható:

$$R_{-r} (V_{\text{mediális}}, N^1\text{-től}) \rightarrow R_{\text{kauzativ}} (V_{\text{mediális}}, N_t^2)$$

3. A költői tranzitíválás harmadik esetét azok a grammatikai képek jelzik, amelyekben a bennható ige alkalmilag tiszta tranzitívként viselkedik. Leggyakoribb közöttük a mozgás, a helyváltoztatás igéihez kapcsolt határozói értékű tárgy. A bennható igéhez a költői nyelvérzék különös előszeretettel illeszt helyhatározói értékű tárgyat:

Csak a szemük néz mindig engem
S *akit* reszketve *lovagolok*,
Ezt a titokzatos koporsót.

(Ady Endre: Az én koporsó-paripám)

Nem ritka azonban ilyen helyzetben az időhatározó értékű tárgy sem. Például:

Kalimpál és kalimpál és
Kalimpál kicsit bután
Esős, áprilisi *hajnalt*
De még jobban délután,
De még jobban későn, éjjel:
Ilyen a tavaszi szív.

(Ady Endre: A tavaszi szív)

Az idézett példa lehetőséget ad a tranzitívált szerkezet (*hajnalt kalimpál*) és a megfelelő határozós szerkezet (a *délután kalimpál, éjjel kalimpál* mintájára feltételezhető *hajnalban kalimpál*) stílusértékének az egybevetésére. A tárgyi bővítmény érezhetően szorosabban kapcsolódik az igéhez, mint a határozó, ezért a tranzitíválás igen gyakran épp a költői kifejezés intenzitását növeli. Ezzel a stíluszándékkal függ össze, hogy ez a grammatikai figura gyakran fonódik egybe szórendi inverzióval is (l. például Az én koporsó-paripám című vers előbb idézett sorait).

Ugyanaz a bennható ige egyaránt vonzhat hely- és időhatározói értékű tárgyat is. Például:

Örök lesz nem-találkozásunk,
Mert *késtétek nyomom* örökön
(Ady Endre: Az örökké elváltak)

Másutt meg:

Ha már csakugyan *virághalált kések*
S ha megbojtosodtam is kicsit talán,
Gyertek csak új, szűrő üzenetek
(Ady Endre: Még mindig háború)

A *késik valamiről* mintájára így általánosítjuk a bennható igék tranzitíválásának esetét, azzal a megszorítással, hogy a bennható igék változatos vonzatai esetenként behelyettesítendőek:

$$R_{-tr} (V_{\text{bennható}}, N^1\text{-ről}) \rightarrow R_{+tr} (V_{\text{bennható}}, N_t^2)$$

A tiszta tranzitívként jelentkező bennható igék olykor archaikus színezetűek. Ilyen stíluszándékkal tranzitíválja például Babits a *fut* igét a Jónás könyve alábbi verssorában:

futván az Urat, mint tolvaj a hóhért.

4. Egészen ritkán ugyan, de a visszaható igék csoportját is érintheti a költői tranzitíválás:

$$R_{-tr}(V_{\text{reflexiv}}, \emptyset) \rightarrow R_{+tr}(V_{\text{reflexiv}}, N_t^2)$$

Például:

Nagy vendég van most indulóban,
Ki turkált minden szépben, jóban
S most *vetkőzi az életet.*

(Ady Endre: Könyörgés víg halásért)

5. Még a cselekvés kölcsönösségét kifejező reciprok igék némelyike is átmenetileg tiszta tranzitívként jelentkezik a költői nyelvben. Az „Új *hitet verekszem* beléd” Balázs Béla verssor alapján így általánosíthatunk:

$$R_{-tr}(V_{\text{reciprok}}, N^1\text{-vel}) \rightarrow R_{+tr}(V_{\text{reciprok}}, N_t^2)$$

6. A költői tranzitíválásnak gyakoriságát tekintve is az egyik legszámottevőbb esete az intranzitív kiható igének tiszta tranzitívba való átcsapása. Ilyenkor az intranzitív kiható ige határozói vonzata helyébe átmenetileg tárgyi bővítmény lép. Például Babits az *eped valakiért* szerkezetet így tranzitíválja:

Kit annyian *epedtek*, örök asszony
(Hadjárat a semmibe)

Erre a példára alapozva a tranzitíválásnak ezt az esetét így formalizálhatjuk:

$$R_{-tr}(V_{\substack{\text{intranz.} \\ \text{kiható}}, N^1\text{-ért}) \rightarrow R_{+tr}(V_{\substack{\text{intranz.} \\ \text{kiható}}, N_t^2)$$

Főleg a hangadás igéit érinti ez a költői eljárás (pl. „Harangok, *lilimokat imádkozzatok*” — Kassák Lajos), valamint bizonyos érzelmi folyamatok külső megnyilvánulásaira utaló igéket.

Például:

fiúk, lányok, szép szívükbe fényesség
suhan,
kéz a kézben
úgy táncolnak körül lassudan,
piros *lángokat nevetnek*, szépen, tisztán
öregednek

(József Attila: Tüzek éneke)

vagy

Csak a halottak *vigyorgtak*
valami csontmosolyú *kínt*

(Szabó Lőrinc: Az arany várban)

5. A tiszta tranzitív igék maguk sem tekinthetők homogén kategóriának, mivel a tranzitivitás kiaknázása tekintetében nagyon is különböznek egymástól.¹² Ez a körülmény a költői nyelvben újabb grammatikai képek forrása lehet. A cselekvés szándékossága, irányítottsága, illetőleg a cselekvés tartalommegvalósító jellege dönti el a tiszta tranzitív ige afficiáló, illetőleg efficiáló jellegét.¹³ Az afficiáló ige, amely a köznyelvben csak irányszóval járhat együtt költői szövegben eredménytárgyat vonz magához, tehát alkalmilag efficiáló jellegűvé válik, ami a tranzitivitás kiaknázottsága tekintetében bizonyosfajta telítődést jelent:

$$R_{-tr}(V_{aff}, N_{aff}^1) \rightarrow R_{+tr}(V_{aff}, N_{eff}^2)$$

Ezért az alábbi példában szereplő grammatikai képek is egyfajta, sajátos költői tranzitíválás eredményei:

Pipacsot éget a kövér határra

A lángoló magyar nyár tűzvarázsa.

(Juhász Gyula: Magyar nyár 1918)

Villámló égboltot ágyúz körém

a gond ezer örült harsonája

(Szabó Lőrinc: Kétségbeesés)

Új diszharmóniát vakítson rád a lelkem

(Babits Mihály: Örök dolgok közé legyen híred beszótt)

Az én szemeimből

csókolod szemembe

a napot, a csöndet, a vért s a vidám mogyoróbokrokot

(Szabó Lőrinc: Hajnali himnusz)

6. Végül említést érdemel a költői tranzitíválással ellentétes poétikai eljárás, amelyet intranzitíválásnak nevezhetnénk. Lényege, hogy a kötelezően tárgyalló tiszta tranzitív ige adott kontextusban intranzitív kihatóként viselkedik. Például:

Ha így szóltok: éljen az Élet,

Derít rátok a Halál ura,

Derít rátok s örül az Isten,

Ha így szóltok: éljen az Élet.

(Ady Endre: A vidám Isten)

A *derít* ige speciális tárgyától (*fényt derít, világosságot derít*) megfosztva határozatlan jelentéstartalmúvá válik a *derít valamire* vonzattal. Általánosítva:

$$R_{tr}(V_{tr}, N_t^1) \rightarrow R_{-tr}(V_{tr}, N^2-re)$$

7.1. A műalkotás szintjén a költői tranzitíválás igen gyakran fonódik egybe képként ható stílusesszökőkkel. Hol a szerkezet igei eleme metaforikus értékű a grammatikai képben, mint például a visszhangot szemléletes formában megjelenítő Babits-verssorban:

¹² E. Abaffy Erzsébet: A tranzitív és intranzitív igékről. Adalék a XVI. századi dunántúli nyelvjárás alaktanához. MNy. 68: 191.

¹³ L. Hadrovics i. m. 78.

a Messzeség neked *labdázza hangjait*
(Babylon egerei)

hol meg a tárgyszó maga metaforikus használatú, mint az alábbi, költői tranzitíválással egybefonódó szinesztétikus képben:

Halványkődű rózsabőre
éneket ekként párolog
(Babits Mihály: Strófák a wartburgi dalnokversenyéről)

Különös figyelmet érdemelnek ebből a szempontból azok a tranzitívált szerkezetek, amelyekben valamely eredmény-ige szerepel. Egész sor példát idézhetünk:

Ezüst *halakat virágzik* a tó
(Radnóti Miklós: Hajnal)

Szép hajnaloknak s alkonyoknak *csendjét*
lelkemben *illatozza* még egy emlék
(Havas Gyula: Sírvers)

Egész smaragd volt. Rubin a szeme,
Gyémántot izzadt, mérgekkel tele.
(Kosztolányi Dezső: Cifra halottak)

... Már március a hónap
S *rügyet havaz*, fehéren fakadót
(Juhász Gyula: Ex libris)

Az idézetekben szereplő eredmény-igék jelentése implicit módon magában hordja a cselekvés tárgyát is: *virágzik*: 'virágot hajt', *illatozik*: 'illatot áraszt', *izzad*: 'nedvességet bocsát ki', *havaz*: 'havat hullat'. A költői kontextusban azonban speciális tárgy kapcsolódik valamennyiükhöz. A szerkezet stílushatását különösképpen fokozza, hogy az explicit speciális tárgy és az igében implicit módon benne foglalt eredménytárgy szemantikailag inkompatibilis: hal \neq virág; csend \neq illat; gyémánt \neq verejték; rügy \neq hó.

2. A költői tranzitíválással társuló mondattani eljárások közül a már említett inverzió kívül az ismétlést kell kiemelnünk, s ezen belül is a grammatikában belső tárgy néven emlegetett sajátos töismétlést. Ezeknek, a figura etimologica körébe tartozó, sajátos tárgyas szerkezeteknek az érzelmi nyomatékosításban játszott szerepét jól érzékeltetik az alábbi idézetek:

S egy kezemből minden harcos
Ember *vérét vérezem*
(Ady Endre: A leghasztalanabb áldozat)

vagy

Nézd: tüzes daganat a szívem
S nincs, ami nyugtot adjon.
Csókolj egy csókot a szívemre,
Hogy egy kicsit lohadjon.
(Ady Endre: Imádság háború után)

3. A mű nyelvezenei struktúrájának szintjén a költői tranzitíválás leggyakrabban alliterációval fonódik egybe. Főleg Babbitstól idézhetünk ilyen jellegű képet:

A föld is enyhén *dombokat dobog*
(Ünnep)

8. A költői tranzitíválással létrejött grammatikai kép rendszerint tömörítő erejű s a cselekvés szándékosságának, irányítottságának érzékeltetésével, valamint a tartalommegvalósítás jellegének előtérbe állításával a költői mondanivaló intenzívebb kifejezését biztosítja. Ezek az alapvető stiláris funkciói magyarázzák, hogy ez a költői eljárás többnek bizonyult az expresszionizmus igestílusával és a nyelvi anomáliákat hajszólo szürrealista alkotás-móddal tovatűnő, merő költői divatnál. Föllelhetjük napjaink intellektuális költészetében is, amely Rafael Albert vallomása szerint már fölismerte, hogy „A zűrzavar után, ami ránk szakadt | Égető szükség lett a nyelvtan tiszta rendje”.

P. Dombi Erzsébet

Urbán Ernő mondatszerkesztésének néhány jellemző vonása

„Nem a higgadt, megalapozott tudás és nem is az előrelátás, inkább az indulat: az igazságot és a jóvátételt szomjazó háborgás vezérelt munkámban. És egy szerencsés adottság; a tisztánlátás makacs igénye” — írja magáról Urbán Ernő egyik novelláskötetének bevezetőjében (Pörben a világgal, Olvasóimhoz 1970. 11). Talán ez a mindig igazságot kereső nyugtalanság inspirálta kritikusaikat arra, hogy műveit elsősorban a politikai tartalom felől szemléljék, boncolgassák. Részletesebb elemzése nyelvi-stilisztikai aspektusból még nem történt meg. Dolgozatom készítésekor az a cél vezetett, hogy e hiányt némileg pótoljam az író egy-két stílusjegyének feltárásával.

Urbán stílusával foglalkozva abból a feltételezésből indultam ki, hogy a prózaíró stílusát meghatározó jegyek a grammatikailag legnagyobb, de a szövegösszefüggésben legkisebb egységet képviselő mondatban ragadhatók meg legjobban. Vizsgálódásom így főként mondatainak megfigyelésére irányult. Urbán Ernőnél azonban nem bizonyult olyan egyszerűnek e nyelvi egység specifikumának megragadása, mint ahogy az műveinek első olvasásakor tűnik. A nehézséget abban látom, amiben Martinkó András is megjelölte általában a prózastílus elemzéséről írva: „A prózában, nagy általánosságban szólva — a közlés az uralkodó igény, ennek megfelelően jobban igyekszik a köznyelvi állapotokhoz igazodni. Ezen a fokon viszont nehezebb tetten érni, desztillálni és főleg leírni azokat az elemi stilisztikai mozzanatokot, melyekből egy-egy stíluskép kialakul” (Martinkó András: A prózaíró Petőfi 19. Idézi Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtud. Dolgozatok 4: 4—5).

Egy író szövegében nem hordoz minden mondat sajátos jellegzetességet, némelyik viszont határozottan egyéni töltésű. Ám ha csak az affektivitásuk vagy egyéb stilisztikai erejük által kiemelkedő mondatokat vizsgáljuk önmagukban, akkor nem jutunk el a várt eredményig: elemzésünk egyoldalú

lesz, erősen grammatikai meghatározottságú. A komplexebb szemlélet megvalósítása érdekében tehát a szövegegész felől próbálom megközelíteni a szerző mondatépítési struktúráját: a mondattani vizsgálat közege az írott szöveg, tárgya a mondat.

Az Urbán-szöveget (novellákat, regényeket) olvasva alakult ki bennem néhány olyan benyomás az író mondataalkotási stílusát illetően, amelyet a következőkben egy-egy kiválasztott mű, illetve szövegrész tüzetesebb vizsgálatá során nyert adatokkal próbáltam igazolni. A részletesebb elemzésekben a Pirkadás (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.), Kemény dió (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.), Írott malaszt (Magvető Zsebkönyvtár, 1967.) c. művekre támaszkodtam, és részben felhasználtam szövegrészeket a Pörben a világgal (Szépir. K., 1970.) című novelláskötetből. (A továbbiakban e művekre való hivatkozások rövidítése: Pirkadás = P., Kemény dió = K.d., Pörben a világgal = P.v., Írott malaszt = IM.)

Urbán Ernő mintegy két évtizednyi szépirói prózatermésében tallózva (a pályakezdes verses, mesés próbálkozásait nem számítva) két vonulat figyelhető meg.

1. Az első novelláiban, regényeiben — melyek az 1950-es évek termései — előtérben áll az író epikusán áradó mondataival, egy mesélő bőbeszédűségével.⁴ A mesélőkedv szerkezeti megnyilvánulásának tekinthető nyelvi jelenség itt a mellérendelő mondatok és szerkezetek halmozása. Az alábbi két részlet mindkettőre bő példát nyújt.

„S ahogy a szélvihar, amely a jótékony, permitté csendesedő aranyest hozza, a termő, a virágos ágat is le-le szokta törni, a front és egyik-másik harcos vad, zabolátlan, szeszűhítette természeté is riasztott, sebeket ejtett s könnyeket fakasztott. De a front el, már Bécsen is túl, valahol Felső-Ausztriában dörög-villámlik, az ég kitisztult, a sebek sajognak még, de hegednek, s marad az az áldás, a nagy-nagy, ajándékba kapott lehetőség: olyanná építeni föl romjaiból az országot, hogy otthonának, édes sajátjának érezze, és élni, munkálkodni, sokasodni is szeressen benne a nép. . .” (P. 172.)

„Visszaül a géphez, tőpreng valameddig, hogy a pusztá tény, a számadatokat közölje-e csupán, vagy a rekedt Takács egy-két „kaporó”-kalandját is megírja-e kóstoló-nak, mikor recsen az ajtó, csaknem a sarkából szakad ki s berobban rajta dűltan, kalap nélkül, hasára buggyanó ingben Kutrovics bácsi, az ütegpárancsnok.” (P. 174.)

Az is megfigyelhető ezekben az alárendelt mondatokon belüli mellérendelő tagmondatokban, ill. halmozott mondatrészekben, hogy a szituációk részletező leírása fokozatosan áttűnik történést, cselekvést érzékeltető, megjelenítő részletekbe. A leíró részletek rövid, lazán kapcsolódó tagmondatai általában képszerűek, s néha áthatja valamely lírai hevület. Lehetséges, hogy ez az érzelmi töltés is — amely mintegy előkészíti a később leírandó eseményt — elősegíti a mondatok áradását:

„A lankákon csak úgy perzselt a tavasz, messzire lobogtatta színét a mandulafák csokra, úsztak a szélben a fűzfaligetek, barkájuk hímpora kavargogva szállt és eljött a nap, a sohase remélt, mikor a semmitlenek s a bankok markában sýnlődők odaálltak a piros zászló alá s karóval, fejszével a hónuk alatt megindultak a földfoglalásra!” (K.d. 123.)

Az epikus halmozáson belül jelentkező mesélő jelleg, illetve hang a szerkesztésnek olyan, a mai szépprózában szokatlan alakulatait is létrehozza, amelyekben furcsa ötvözetét érezhetjük a valóságfeltáró gondolatközlésnek

és a népi mesélő hangnak. Ezeknek a szerkezeteknek egyike a szóismétlődéses állítmány:

„Áll hát, álldogál, hol az egyik, hol a másik lábára ereszti tömzsőkös testének súlyát.” (K.d. 73–74.)
 „Jön-jövőget a „Petőfi” érdemrendes kanásza és erősen csápol egy frissen vágott fűzfavesszővel.” (K.d. 94.)

Még ennél is jellemzőbbek azok a szeretlen mondatrészek, melyek az író egy-egy közlését vezetik be, de mintha nem is ő szólna, hanem egy népi mesemondó. Nyomatékosító, kiemelő funkciójuk van:

„Úgy ám, szempont! Ez van az egyik malac hátára írva.” (K.d. 46.) „Úgy ám, a fiam, az elsőszülött Pista gyerek.” (K.d. 48.) „Igen ám, de hogy menjen be az irodára, hogy lépjen a történetek után ifjú Csete szeme elé?” (K.d. 73.) „A nép is *ni*, pedig csak találomra, dobszóval terelték össze, milyen egykettő széttagolódott.” (P. 13.) „No, nem egészen.” (K. d. 80.)

Az országot járó, az élőszóbeli közlés, a beszélgetés közvetlenségéhez szokott vagy azt megteremtteni szándékozó riporter-író jellegzetes mondatépítkezését tapinthatjuk ki ezekben a részletekben. E mondatformálás átmenet a közlési síkok feloldásához.

„Úgy ám, a kézikasszát, jónéhány ezressel a bensejében. S akár hiszik akár se: ebből származott a baj.” (K.d. 39.) Ebben a mondatban még az író szól mintegy képzel hallgatóságához, de már felsejlik az „akár hiszik, akár se” állandósult szókapcsolatban egy személytelenebb, kollektív kommentár színezetű közlés. És itt most tegyünk egy kis kitérőt a közlési szintekkel kapcsolatban.

Az egyenes beszéd, a függő beszéd és a szabad függő beszéd mellett megjelenő negyedik közlési szintet az jellemzi, hogy az írói szövegben szinte észrevétlenül egy személyhez nem köthető, közösségi vélekedés, hang szólal meg. Herczeg Gyula ezt a közlésformát a „*communis opinio*” kifejezéssel jelöli, és a népies írók (Tömörkény, Móra) majd az „újnépies írók” (Szabó Pál, Veres Péter) sajátos szerkesztéseként tartja számon. (Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó, Bp. 1975. 176; uő: Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában. Nyr. 100 [1976] : 39–48.)

Urbán Ernő kifejezési formáiban kapcsolódik a népies írókhoz, de inkább a korábbiakhoz (pl. Tömörkényhez). Az ő szövegében is megszólal a közösségi hang, de egyénített formában: míg elődeinél ezek a mondatok általában nyomatékosítanak, értelmeznek, magyaráznak, nála a népi mesemondókéhoz hasonló figyelem- vagy érdeklődéskeltő kérdések formájában jelentkeznek:

„S nicsak! Ki veri össze legjobban a tenyerét? Ki bicceget nevetve ott a közepén? Ki más, mint Pór József titkár. De abba is hagyja már a tapsot, meszel a tenyerével. . .” (K.d. 13–14.) „A szerelem, a szerelem, hej, az csak a sötét verem! Ki hagyja így el magát? Ki kiáltja világgá ilyen korán, alig tíz óraker a szíve bánatát? Ki más, mint Berci, a „Felszabadulás” katonaviselt kocsisa.” (K.d. 82)

A kérdő mondatot rendszerint egy erősebb érzelmi tartalmú felkiáltó mondat előzi meg, majd egy jóval tárgyilagosabb felelet követi közlő mondat formájában. A felfelé törő érzelmi ív így megtörik.

A kollektív kommentár egy másik változata ugyancsak a mesélő kedvű, közvetlen hangú Urbánt állítja előtérbe, aki néha egész mondatokat vesz át a népi epika kelléktárából:

„És szállt a hír rokonról rokonra, ismerősről ismerősré, hogy az a szépen-író, jó-olvasó Lex Feri, aki a cukorgyárban volt, nagy ember lett a messzi Moszkvában. Szép állása, szép családja van, mert ott nem azt nézik: ki az apád, mennyi pénzed, hány hold földed? Ott a munkások az urak és csakis annak van becsülete, aki eszével, szorgalmával, dolgos két kezével megszerzi magának.

Aki pedig nem hiszi, járjon utána.” (K.d. 189.)

Mi a szokatlan ezeknek a mondatformáknak a felhasználásában? A második világháború utáni társadalmi állapotokat, főleg a falu, a parasztság küzdelmét, vívódását, útkeresését bemutató prózában mesterkéltnek hat ez a pajtáskodó beleszólás, a közvetlenségre törekvő kedélyesség. Csökkenti a paraszti élet rajzának hitelességét, bár éppen az igazság feltárásának igénye, vágya hajtja Urbánt. Lehetséges, hogy a valóságábrázolásnak e lázas türelmetlensége miatt szorul háttérbe a műgond: olvasmányos, ízes, de a tartalomnak nem válik előnyére. Hasonló megállapításra jut Kispéter András is Urbán egyik darabjának értékelése során: „Könnyed, népies, anekdotizáló, humorizáló hangütése, stílusa olvasmányossá, színessé teszik műveit, de talán éppen ez válik nála a mélyebb, bonyolultabb összefüggések feltárásának akadályává.” (Kispéter András: Urbán Ernő: Forgószél. Kortárs 1959. 1 : 143.)

2. Az 1960-as évektől a „mesélő” Urbán Ernő egyre inkább átadja helyét a riportert Urbán Ernőnek: az epikus sodrású mondatok megritkulnak és megrovidülnek, s ezzel együtt színtelenebbek is lesznek. Az író háttérbe vonul, átadva helyét szereplőinek. Megfigyelhető ez a változás a szerző és az egyenes beszéd — az oratio recta — síkján megszólaló alakjai mondatarányában.

Egy gondolatnyira itt érdemes visszakanyarodni az első korszak műveire. Az 1955-ben megjelent Pirkadás című regényében például több oldalon keresztül lapozhatunk, míg szereplő mondataival vagy hosszabb párbeszéddel találkozunk. Korábbi novelláiban a külső körülményeket, a belső, a lelkekben zajló folyamatokat egyaránt az író részletezi egymásra halmozódó, nem-egyszer hiányos szerkezetű mondataiban. A belső, lelki folyamat, vívódás kifejezését a következő részlet jól szemlélteti:

„Egyszer, csak egyszer hadd próbálom ki! — áltatta magát a megkötyagosodott elnök s most már azon törte a fejét, hogy mit is adjon el? A tehenet? A háztájit? Majd bolond lesz. Hiszen az tizenhat literes. Meg aztán egykettőre híre menne, hogy az elnök a tehenét csereberéli. Akkor aztán mit szólna, mivel mosná ki magát? Hogy megunta vagy hogy a teje apadt el a Veronikának? Nem, ez semmiképpen se lesz jó. Meginog Góczán Sándorban a tagság bizalma. Hát akkor? Hopp! Megvan! A malacok! Az a két kis ártatlan bongyormalac! Azokat kell a vásárra vinni.” (K.d. 42.)

A közlő mondatokat tarkítják erősebb érzelmi tartalmú rövid, kérdő és felkiáltó mondatok. Ezek segítik felismerni, hogy itt tulajdonképpen az író szereplője gondolatait közli a szabad függő beszéd formájában.

Az 1967-ben megjelent Írott malasztban már a szabad függő beszéd szintjén sem találunk ilyen hosszú írói szövegrészeket: a szereplők beszélnek többet. Megnö tehát az egyenes beszéd szerepe. Ez a tény számadatokkal is bizonyítható.

Mondatarányok a Pirkadás című regényből. A korpusz mondatainak száma összesen 177

Az író mondatainak száma 68		A szereplők mondatainak száma 109			
Egyszerű mondat 23	Összetett mondat 45	Egyszerű mondat 73		Összetett mondat 36	
		Hiányos 18	Szervetlen mondatrész- let 6	2—3 tagmon- dat 30	3-nál több tag- mondat 6

Mondatarányok az Írott malaszt című regényből
(az előbbivel azonos terjedelmű korpusz mondatainak száma összesen 219)

Az író mondatainak száma 40		A szereplők mondatainak száma 179			
Egyszerű mondat 22	Összetett mondat 18	Egyszerű mondat 133		Összetett mondat 46	
		Hiányos mondat 45	Szervetlen mondatrész- let 18	2—3 tagmon- dat 44	3-nál több tag- mondat 2

A kvantitatív vizsgálatok adatai azt mutatják, hogy míg a Pirkadás c. regénynek körülbelül 16 500 betűhelynyi részletében 68 : 109 az arány az író és a szereplők mondatai között (s ez a szövegrész egy viszonylag párbeszéde-sőbb szakaszból való), az Írott malasztnak hasonló terjedelmű részletében szereplő 219 mondatból csak 40 az író mondata, 179 pedig a szereplők megszólaltatásából származik. Ez az arány átrendeződést eredményez a mondat-struktúrában is: megnő az egyszerű, rövid mondatok száma, gyakori a szervetlen mondatrészlet, a kihagyásos mondat. A szereplők megszólaltatásából eredő szöveg 133 egyszerű mondatával szemben csak 46 az összetett, s ez utóbbiak sem sok tagmondatból állók. A 133 egyszerűnek közel fele hiányos mondat (45) és szervetlen mondatrészlet (18). Ez utóbbi rendszerint megszólítás vagy a közlő személy érzelmeinek kifejezője. Néhány példa ezekből: *Apa! Kartársnő!; Ugyan!; Dehogy!; (IM. 178); Hát! (IM. 177).*

Milyen változást teremt ez a mondatátrendeződés a stílushatásban?

A hiányos mondatok életszerűbbé teszik a közlést, a természetes társalgás légkörét teremtik meg. A situációban adott relációk feleslegesen teszik a teljesebb kifejezést, s ezzel egyben az olvasót is erőteljesebben bevonják az eseményekbe. Gyakori e hiányos mondatokban a kérdés és a kérdésre adott válasz:

- „— És a látási zavaraid?
— Szűnőben.”
„— Hol?
— A megyei kórházban.” (IM. 175.)

Az erősebb érzelmeket, indulatokat kifejező mondatok is természetszerűleg hiányosak, pl.:

- „— Kímélni? Én? Tégedet?”
„— Szakács, az az undok!” (IM. 179.)

A korábbi Urbán Ernő-művekhez viszonyítva tehát megnövekedett a párbeszéd szerepe. Ezek eleven lüktetése azonban több helyütt visszafogottabb, mint ahogy a tartalomból következne. És itt most szólni kell e párbeszédnek egy másik vonásáról. A lendületet vagy éppen a drámaiságot jelleg-

zetes urbáni mondatkapcsolás fékezi. Mi ezeknek a mondatformáknak a specifikuma? A beszélő közléséhez azonnal kapcsolódó írói magyarázat, amely minduntalan megszakítja a társalgás folyamatát. Lássunk erre néhány példát az írott malaszt egymás után következő oldalairól:

- Köszönöm — *mondta*. — Egyelőre nincs több mondanivalóm. Katona hátradőlt, karba tette a kezét és a teremben széttekintve *tudakolta*:
- Van valakinek kérdése?
- Tombác azonnal felnyújtotta a kezét:
- Nekem van — *mondta*. (IM. 158.)
- Világos, hogy rosszabb — *mondta*. — Sokkalta rosszabb. . .
- Köszönöm — *mondta* Tombác. — A második kérdés általánosabb természetű.
- Miért hozta létre államunk a szociális otthonokat?
- Névből a felelet — *mondta* Ablánczy doktor. Otthont adni azoknak, akik koruknál fogva, szerencsétlen körülményeiknél fogva ezt nélkülözik.
- Fodorné képes volt erre?
- Mire, könyörgök? — *kezdte megsokallni* a faggatást Ablánczy doktor. (IM. 159.)
- Lenint idéztem — *mondta*. — A „Végrendelet” címen ismert gyorsírásos följegyzés egyik passzusát.
- Ami elég különös fogás — *jegyzte meg* epésen Attala.
- Meg . . . nem is divatos manapság. Igaz? — *vágott vissza* Szakonyi — Miután az ötvenes években ömlesztve alkalmaztuk az idézeteket, most akkor is irtózunk tőlük, ha a hasznukat látnánk.
- Hasznukat? bizonyára! — *mondta* Attala. (IM. 160.)

Ez a mondat szerkesztési forma emlékeztet a sematizmus időszakának egyik stílusjegyére: az 1950-es években szűrkitette az írói nyelvet az, hogy a beszéd szöveghű visszaadásakor a szerzők szükségét érezték egy-egy bevezető igének. „Minden mondat után újra jelentkezett az író, hogy egy újabb gondolatot vezessen be sablonos, sematikus eljárással,” — írja erről a formáról Herczeg Gyula (i.m. 199). Urbán Ernőnél nem bevezetnek ezek a közömbös hatású, néha már zavaró közbeszólások, hanem utólagosan kommentálnak, már a közlés elhangzása után. Mintha az író attól tartana, az olvasó nem tudja követni, mikor melyik szereplő szólal meg, s milyen érzelmi, hangulati hozzáállással. Kétségtelen, hogy ez a túlmagyarázás — amely szókészletében nem elég változatos — szűrkiti Urbán Ernő stílusát, noha a valóság hú visszaadásának szándékából ered, feltételezhetően.

Ez a szándék viszi őt a klasszikus értelemben vett írott nyelvtől a beszélt nyelvi megformálás síkjára. Gondolkodásmódjában annyira közel kerül szereplőihez — akik mintegy személyes ismerősei, és akiknek az alakját országjárás során szerzett tapasztalatai anyagából formálta —, hogy mondatformálása az átlag társalgási nyelvével azonos, néha egészen az igénytelenségig. A lazább, pongyolább mondat szerkesztés az írói közlésben is előfordul, de ritkábban, s elsősorban a párbeszédhez szituációt teremtő leírásokban. Úgy tűnik, mintha egyszerre szeretne elmondani az író a környezetről, az előzményekről minden lényegeset. Mondatai e leíró, bevezető szakaszokban hosszabbak lesznek, zsúfoltabbak, mint az összetett mondatai általában már ebben a korszakában, s hiányzik belőlük a megszerkesztés fegyelme. Úgy ír, mint ahogy beszélni szoktunk, ha egy lélegzetre sokat akarunk elmondani. Ilyen az alábbi mondat is:

„Egyszer csak robaj, akárha bazalttal megrakott kocsi oldalát rántották volna föl, s kőre kő: meg se akarna állni a sziklaszilánkok lavinája, aztán kivágódik a makacs,

megvetemedett ajtó — mert az nem akart nyílni, annak a kilincsét nyomták-rángatták —, s nehéz, csigaszegekkel televert csónak-bakancsaiban egy bőrsipkás, viharkabátos góliát dübörög be, hogy álmából riad, s rögtön tele lesz vele a váróterem.” (P. v. 223.)

Ez a grammatikai pontosságra nem ügyelő szerkesztés Urbán párbeszéd-szerű formában megkonstruált mondataira már általában jellemző, bár felbukkan első műveiben is. Előfordulása akkor még ritkább, minthogy a szereplők beszéltetése is kevesebb. Az alábbi mondat pl. még a Pirkadás című regényéből való.

„Traktort, három befulladt, árokba döglött Hoffert találtunk, öcsém. Mink, földigénylők, oda alá a Farkas-erdő szegletében. Arra kéne, azt kivonatni az ember.” (P. 174.)

A beszélt nyelv mondatfűzésére jellemző vonásokat legjobban a hosszabb párbeszéd-hordozók. Urbán Ernő stílusa akkor a leggördülékenyebb, a legolvasmányosabb, amikor hagyja beszélni szereplőit, s minden magyarázat nélkül engedi érvényesülni, kifejezésre jutni gondolataikat, indulataikat mondataik megformálásában:

— Mi újság arra maguk felé? Megvannak?

— Látod.

— Miska is? Mit csinál mindig?

— Amit eddig. Kocsis. Az állami gazdaság kocsisa. . . Mondtam én neki, mikor a fölözslás volt, hogy lép ki, mondok, hadd ott az állami szolgálatot, vénember vagyok én már, egyes-egyedül nem vállalhatom a birtokot vissza, de ő nem és nem, marad, aki volt: állami alkalmazott, fix fizetéses, most aztán. . . iszik. Sört, bort, rumot, amit csak mérnek.

A fele fizetését is bajosan adja haza.

— Ejnye — mutat együttérzést a góliát. — Aztán . . . mér iszik? Mi oka van rá? (P.v. 224—5.)

— Rágyújthatok? — kérdeztem. — Megengedi?

— Felőlem . . . akár pipázhat is, még nincsen őrizetbe véve. De vegye tudomásul: én nem fogok magának könyörögni, se kalapolni, se keziccsókolomozni, hogy mondja meg az igazat! Én kérdezek és maga felel. Nálam hiába jön elő a Pestről szalajtott kóbor firkászaival. . .

De az asztalt se verje még egyszer nekem, mert úgy a fogdába vágom, hogy belefeketül. Értem?

Nem tudtam hallgatni.

— A hatalmában vagyok, csináljon, amit akar — tört ki belőlem az elkeseredés — de hazugságra nem tud rákényszeríteni. És azt se hiteti el, hogy épp a járási kapitányságon fogják elkövetni velem szemben a legnagyobb törvényteleniséget. Ha pedig mégis, lesz még fórum az országban, ahol magát is kérdőre vonják.

A főtörzsörmeister csak nézett rám, majd a fejét rázogatta, és nevetemformán, a száját elhúzva mondta:

— Hát . . . nem ijedős. És nyelve is jól föl van vágva. Árulja már el, melyik ügyvéd-től veszi a leckét?

— Nincs ügyvédem.

— Akkor feleljen: hol a három gatyá? Én a jóakarója vagyok magának, nem úgy, mint a járási tanács.

— Nem tudom. Nyilván ki lettek selejtezve. (IM. 223—4.)

Az ilyen típusú mondatkapcsolásnak nagyobb az affektivitása, mint a már fentebb említett „kommentált” párbeszéd-ugyancsak az egyenes beszéd síkján közölt mondatainak. Az is igaz viszont, hogy az író bekapcsolódását az utóbbi párbeszédnél eleve megakadályozza az, hogy a párbeszéd áttételes: az egyik szereplő reprodukál egy korábbi párbeszédet.

Urbán Ernőnek a mindennapi, élő nyelvhasználattal való közeli kapcsolata, szinte azonosulása magyarázza az olyanféle véleményt, amely az író

nyelvének „ízességében” látja legfőbb jellemzőjét. Én még hozzátenném: néha látszólagos szintelensége is az élőszó tiszteletéből adódik, a természetes tükröztetés szándékából.

Nem elsősorban a nyelvtani szabályosság, hanem inkább a beszélt nyelv ritmusa határozza meg Urbán Ernő mondatainak tagoltságát is. Ennek egyik pregnáns kifejeződése, megvalósulása a kettőspontok használatában figyelhető meg. Urbán kettőspontjai az esetek többségében nem ott vannak, ahol a magyar helyesírás szabályai megkövetelik vagy lehetővé teszik, hanem ott, ahol a közlésben valamiért megállna; ott, ahol valami okból megállítani akarja az olvasót, tudatosan vagy kevésbé tudatosan.

A feltűnően gyakran alkalmazott kettőspontok milyen funkciót töltenek be az urbáni prózában? Csak a szokványostól eltérő esetekre ragadjunk ki néhány példát.

Mellérendelő tagmondatok közt áll, vessző helyett: „Jól van: a bátyja utál, látni se bír.” (P.v. 237.) „; . . . elégedetten látta, hogy Pista elsápad és hogy fellobog: kerekre nyílik a szembogara.” (P.v. 137.)

Különösen gyakori hozzátoldó, kiegészítő szerepű, lazább szerkezetekben: „; . . . egy régimódi: madár- és szegfőiratos lócán ült.” (P.v. 231.) „Indult, hogy mint illik: kézfogással köszönjön el.” (P.v. 232.) „Mert más: a mozgósítás foglalta le.” (P.v. 216.) „Tál: egy iratos, zománcal befuttatott cseréptál is volt az asztalon.” (P.v. 231.)

Legtöbbször tárgyi mellékmondatot előz meg: „Erre mosolygok egyet, megmondom: ki és mi vagyok.” (P.v. 313.) „Teszem azt: csikaink is voltak itt a majorban.” (P.v. 339.) „Akinek esze van, tudja: csősznek, bakternek dehogyan parádé—második szem és második kéz a kutya.” (P.v. 339.) „Őn is láthatta: csatatér.” (IM 223.) „Azt mondta: maga leplezte le a könyvelőt.” (IM. 98.)

A kettőspont használatában nem következetes az író, nem valamely szabályosságot állít fel. Novelláiban oldalakon keresztül egyetlen alkalommal sem használja, míg másutt szinte egymást érik ezek az írásjelek, illetve az ezekkel elválasztott (vagy inkább összekapcsolt?) szerkezetek vagy mondatok. A sűrű ismétlődésre példa a következő szövegrészlet:

„Motort vett, fölruházkodott, igaz: egy sparheltet is vett, asztalsparheltet az anyjának, de máskülönben azt a rengeteg pénzt, amit hat esztendőn át a gazdaságtól fölmarkolt: mindig, számolatlanul magára költötte. Mert nálunk: a Kossuthban csak egy esztendeig vallotta ki. Azt mondta: neki fix köll. . .” (P.v.)

A használatában megnyilvánuló ötletszerűség is arra enged következtetni, hogy Urbánt a közlés során a beszédritmus követelte célszerűség befolyásolja a kettőspont alkalmazásában.

Miben rejlik stilisztikai ereje? A kettőspont vizuális befogadását nyomon követi a szokáson alapuló asszociáció, egy pillanatnyi megállás: most valami lényegesebb, kiemeltebb gondolat következik. Ezt követően, amint Urbán mondatán továbbsiklik szemünk, úgy érezzük, nem volt a mondanivaló szempontjából sem különösebben fontos, sem különösebben új, ami az írásjelet követte. Ám mégis nagyobb odafigyelésre készítetett, jobban rögződött a mondat, illetve tartalma, élesebben rajzolódott ki az a valóságdarab, ami a kettőspont utáni részben testet öltött. Így szolgálja Urbán Ernő szokatlan elhelyezésű kettőspontja a láttató erejű, intenzívebb befogadásra ösztönző ábrázolást.

Urbán kötelességének érzi, hogy a valóságot az igazságnak megfelelően reprodukálja: hogy olvasójával természetes közelséget, kapcsolatot teremtsen. Epikusi pályája kezdetén írt műveiben ez a törekvés a mesélés közvetlenségét felhasználó mondatszerkezeti formák alkalmazásából következethető. Mondataiban később is tetten érhető a beszélt nyelv visszaadásának szándéka, de már némileg változott formában. Így prózája szerves része, folytatója annak a prózastílusnak, amely a realizmus jegyében született, s szükségszerű jelentkezéséről így ír Benkő László: „Kétségtelen, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben a magyar irodalomban csakúgy, mint igen sok más európai nemzet irodalmában megfigyelhető az addig jelentékenyen elkülönülő irodalmi nyelvnek a köznyelvhez való jelentős közeledése. Ez más szóval azt jelenti, hogy a realizmus és naturalizmus megjelenésével bevonul az irodalomba a beszélt nyelv” (Benkő László: Veres Péter szókincse és mondatfűzése. Nyelvtud. Ért. 35. 104). Urbán Ernő mondatai — sok vonatkozásban — ennek a beszélt nyelvnek a sajátosságait hordozzák.

Batki Jenőné

A gyermeknyelv kutatásának oka, technikája és módszere

A gyermeknyelv vizsgálata iránti kedv egyre növekszik; e terület kutatása még sok adalékkal, ismerettel gazdagíthatja a nyelvészeti és nem nyelvészeti tudományokat. Rövid írásunkban a gyermeknyelvvizsgáló vagy foglalkozni szándékozó kollégáknak szeretnénk segítséget nyújtani e téma fontosabb hazai és külföldi tapasztalatainak összefoglalásával, bár itt most csak a módszert és a technikát fogjuk részletezni. Bízunk abban, hogy e sorokat nemcsak a gyermeknyelvkutatók nem túlságosan népes tábora, hanem a nyelvészet más területének szakemberei is hasznosítani tudják.

Először röviden megemlítjük a gyermeknyelvi kutatások fellendülésének okait (1), majd részletezzük a megfigyelés technikáját (2), ezután szemügyre vesszük az egyes korosztályok nyelvi vizsgálatának sajátosságait (3). A 4. pontban az eredmények feldolgozásáról szólunk, ezt követi az eredmények értelmezésének mikéntje (5). Végül a hazai teendőket vesszük röviden számba (6.).

1. A gyerek nyelvelsajátítási tevékenysége a laikusok és a szakemberek előtt egyaránt rejtélyes, de vonzó feladat volt évezredek át. Sokáig az volt a jellemző, hogy ha már nem is tudták megfejteni e folyamatot, legalább megkísérelték valahogyan „hasznosítani”. Alighanem Hérodotosz feljegyzése az első, amely effajta hasznosításról („alkalmazásról”) tudósítja az utókort. A nagy görög történetíró szerint Pszametikhosz egyiptomi fáraó arra volt kíváncsi, hogy melyik a világ legősibb nyelve. A kérdést úgy vélte megoldhatónak, hogy két gyereket a külvilágtól hermetikusan elzárva neveltetett fel, gondozóiknak nem volt szabad a gyerekekhez szólni. A fáraó azt gondolta, hogy nyilván az lesz a világ legősibb nyelve, amelyen először megszólalnak majd a gyerekek. Kétéves korban meg is szólalt a két gyerek, a *bekosz* szót ejtették ki először, ami frígül annyit jelent, hogy 'kenyér'. Így a fáraó a fríg nyelvet ítélte a legősibb nyelvnek.

A gyermeknyelv vizsgálatával ilyen vagy olyan módon mindenféle nyelvészeti irányzat foglalkozott. Annak azonban, hogy századunk hatvanas éveitől már csaknem a divat határait súroló módon népszerűsödött, szinte egyedüli oka a Chomsky-féle generatív nyelvelmélet megszületése, bár maga Chomsky keveset foglalkozott a gyermeknyelvvizsgálattal (Chomsky 1964, 1965, 1968). Mint ismeretes, e nyelvelméleti tanítás szíve a nyelvi folyamatok generatív és kreatív jellegének hangsúlyozása, kiindulóponttá tétele. Mind a kreatív, mind a generatív elveket tekintve Chomsky előszeretettel hivatkozik a gyermeki nyelvelsajátításra. A gyermeki nyelvfejlődésben látja a generatív nyelvleírás a struktúrák kibontakozásának, fejlődésének és összefüggésének legérzékletesebb, legszebb példáit. Ezért semmi csodálkozni való nincs azon, hogy a hatvanas évektől jelentősen emelkedik a gyermek teljes nyelvi rendszerének vagy csak az egyes részstruktúrák fejlődésének (rendszerint generatív) leírása. Azon sem csodálkozhatunk, hogy e leírások zöme az USA-ban született (Bloom 1970, Blount 1969, 1970, 1971, Bowerman 1970, Braine 1963, 1965, 1971a, 1971b, Brown és Bellugi 1964, Brown, Cazden és Bellugi 1968, Brown

és Fraser 1963, Chomsky, C. 1968, Christion 1971a, 1971b, de Baysson—Bardies és Mehler 1969, Drachman és Malikouti-Drachman 1971, Ervin-Tripp 1970, Kernan 1969, Kernan és Blount 1966, MacWhinney 1973, McNeill 1970, Menyuk 1969, 1971, Mikes 1967, Miller 1962, Nakazima 1969—70, Omar 1970, Park és Tschang-Zin 1969, 1970, Sanches 1968, Slobin 1966, Solberg 1971, Spolsky 1970, Stross 1969, Talmy 1970, Vihman 1971, Zarebina 1965). A korai sikerek birtokában a kutatók egy része — főleg amerikai nyelvészek és pszicholingvisták — már az ontogenetikus nyelvfejlődés univerzáléinak megfogalmazásába kezdtek, amikor kiderült, hogy ehhez még túlságosan kevés nyelvet vizsgáltak. Így került sor a hatvanas évek közepétől a legkülönbözőbb nemzeti gyermeknyelvek leírására (német, japán, koreai, luo, samoa, magyar, finn, arab stb.). Külön tervezet is született az USA-ban a különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek ontogenetikus fejlődésének leírására.

Világossá vált azonban, és ez inkább az európai nyelvészek érdeme, hogy a gyermeknyelvet többre hivatottnak látjuk, mint hogy csak — és itt egy kicsit élesen fogalmazunk — a generatív nyelvelméletet illusztrálja. Jónéhány nyelvészeti és nem nyelvészeti diszciplína ismerte fel, hogy a nyereség reményében számíthat a gyermeknyelvi kutatások eredményeire.

Mindenekelőtt a *t i p o l ó g i á t* kell megemlíteni, annál is inkább, mert a tipológia és a gyermeknyelv kapcsolatáról éppen magyar szerző írt nemzetközi viszonylatban sem elhanyagolható tanulmányokat (Dezső 1967, 1971a, 1972a). A tipológia és a gyermeknyelv tanulmányozása között a Dezső írásaiiban megteremtett kapcsolat a pánkronikus nyelvészet, a mondattani tipológia és a nyelvi univerzális kidolgozásában ígér elsősorban újat.

Egyre ismertebb nálunk is a gyermeknyelvi vizsgálatoknak és a szociolingvisztika bizonyos kérdéseinek összefüggése. Basil Bernstein londoni professzor és csoportja elemzéséből kitűnt, hogy a gyermekkori nyelvi fejlődés és nyelvelsajátítás hatásai súlyosak: egyfelől gátja vagy segítője lehet a hatékony információszerezésnek, másfelől hátrányos vagy kedvező helyzetet teremthet a társadalmi interakciók (és általában kapcsolatok) felvételében. Igaz, hogy Bernstein elméleti következtetéseit nem fogadja el minden nyelvész, de problémafelvetésének jogosságát általában nem vitatják (vö. Lawton 1968, 1974, 1975.).

A *p e d a g ó g i a i p s z i c h o l ó g i á n* belül elsősorban az *a n y a n y e l v i* és a *fiatalkori m á s o d i k n y e l v* elsajátítása húzza a legnagyobb hasznót a gyermeknyelv tanulmányozásából (az előbbire vö. Buzás 1972). Napjaink hazai és nemzetközi irodalmából egyértelműen kitűnik, hogy az anyanyelvi oktatás nem hárítható csak az iskolára, hanem már az óvodában meg kell kezdeni. Az is világos, hogy az anyanyelvi oktatás lényegében alapja a szakoktatásnak (Büky 1973). Nagy jelentősége van az anyanyelvi vizsgálatoknak a korai idegennyelv-tanulásban is. Mind Halliday (Halliday 1973, 1975) szocioszemiotikai irányúlságú gye.meknyelvi elemzései, mind a nagyszámú kontrasztív vizsgálat megerősítik azt a gondolatot, hogy hatékony nyelvoktatás fiatal korban csak úgy lehetséges, ha viszonylag pontos képet alkotunk az anyanyelvi kompetenciáról. Így módon a korai nyelvoktatás sikerének záloga: az anyanyelvi kompetencia ismeretében az adott idegen nyelvben elérendő kompetencia pontos rögzítése és az ehhez vezető út műveleti-kontrasztív feltárása. Az anyanyelvi fejlődés ismeretéről az iskolai anyanyelvi és idegennyelvi oktatás sem mondhat le, különösen vonatkozik ez az alsó tagozat osztályaira.

Mint láttuk, az általános nyelvészet, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a tipológia a pedagógiai pszichológián belül az anyanyelvi és idegenyelvi iskolai és iskoláskor előtti oktatás jogosan számíthat a gyermeknyelvi vizsgálatok eredményeire. Nem részletezzük, csak megemlítjük, hogy az afázia-kutatás, a logopédia, a kognitív pszichológia és a fejlődéslélektan is kapcsolatot tart a gyermeknyelvi kutatásokkal.

2. A gyermeknyelvi vizsgálata: a megfigyelés

A gyermeknyelvi vizsgálatok legegyszerűbb módja a megfigyelés. Ez történhet egyszerűen a nyelvi fejlődést rögzítő napló vezetésével; a múlt század végének, e század elejének imponáló terjedelmű gyermeknyelvi monográfiái jobbára így születtek (Preyer 1882, Sully 1896, Ament 1899, Stern 1907, McCarthy 1930, Grégoire 1937, Gvozgyev 1948). Ma feltétlenül előnyben részesítik a kutatók a modern technikai eszközöket (magnetofon, filmezés stb.). Ezek az eszközök jobban biztosítják a korpusz objektivitását. A megfigyelés eszközeivel kapcsolatban két veszélyre hívjuk fel a figyelmet: a technikai eszközök túlhajtása (bár ez nálunk nemigen fordulhat elő) öncélúvá teheti a kutatást, másfelől a hagyományos eljárás (papír és ceruza) csak igen jó szakember kezében töltheti be igazi funkcióját (megbízható korpusz gyűjtését). Kétségtől legelterjedtebb kutatási segédeszköz a magnetofon, melyet gondosan álcázni szoktak, hogy ne terelje el a gyerek figyelmét.

Hány gyereket kell a vizsgálatba bevonni? A klasszikusnak nevezhető kutatások rendszerint csak egy gyerek nyelvi anyagán alapultak. Ma már rendszerint nem érjük be egy gyerek nyelvi teljesítményének rögzítésével. Még az ún. longitudinális vizsgálatok során is legalább 3—5 gyerek nyelvének a megfigyelése alapján vonhatunk le megbízható következtetéseket. A longitudinális vizsgálatok rendszerint a gyerek spontán beszédét dolgozzák fel hosszabb ideig tartó megfigyelés alapján. A longitudinális biografikus módszer mellett ismeretes a keresztmetszeti vizsgálat is. Vizsgálható pl. a névelő kialakulása és használata a kétéves korú magyar gyermek nyelvében, de ekkor már jóval több gyerek nyelvi anyagát kell elemezni. A két módszer kombinálni is szokták. Főleg a keresztmetszeti és a kombinált módszer veti fel a kísérletezés kérdését. Például egy vizsgálat során fel akarom deríteni a főnévi alanyt, igei állítmányt és főnévi tárgyat tartalmazó mondatok szórendjének kialakulását és használatát a magyar gyermeknyelvben. A kérdés tisztázására kísérletet kell szervezni. Meg kell határozni a korosztályokat (3—7 éves kor), el kell végezni a csoportokra osztást, meg kell határozni, hogy egy csoportban hány gyerek legyen (legalább 10), majd gondoskodni kell a kísérlet kellékeiről. Szórendi vizsgálat esetén ez a következő lehet. Olyan egyszerű képeket rajzolunk, melyek közel állnak a 3—7 éves korú gyerekek életkori sajátosságaihoz (tartalmilag és formailag egyaránt!). Pl. „A nyuszi fürdeti a cicát” jelenetet ábrázolja a kép, és arra kérjük a gyereket, hogy mondja el, mi történik a képen. Magnetofonra vesszük a válaszát, majd a többi válasszal együtt kiértékeljük. Vigyázni kell a következőkre. A kísérletezést nem „vállalja” minden korosztály. Nehéz a nyelvi kísérlet pl. a kétéves kor alatti vagy a kétéves korú gyerekekkel. A későbbi korosztályoknál is merülhetnek fel nehézségek, de ezt mindig a kutatónak akkor és ott kell megoldania. Mi pl. a szórendet vizsgáltuk 3—7 éves korú gyermekek körében, és azt tapasztaltuk, hogy még az idősebb gyerekek is hajlamosak *Mit látsz a képen?* kérdésre egyszerű felsorolással válaszolni, pl. *Cicát, nyuszit*, míg ha úgy tettük fel a kérdést,

hogyan történik a képen? akkor a nyuszi fürdeti a cicát vagy a Cicát fürdeti a nyuszi stb. válaszokat kaptunk.)

A longitudinális és keresztmetszeti vizsgálatok mellett aszerint is különböznek az egyes gyermeknyelvi vizsgálatok, hogy a vizsgálat a beszéd-*produkcióna* vagy *-percepcióra* irányul-e. Az utóbbi esetén a kutató arra keres választ, hogy a gyerek mit ért meg az adott nyelven, míg az elsőnek említett csak a spontán beszédteljesítményt értékeli. Különleges formája a gyermeknyelvi kutatásoknak, amikor egy és ugyanazon jelenséget azonos korú, de különböző nemzetiségű gyerekek körében vizsgálják.

A nyelvfejlődési vizsgálatok egyik fontos kritériuma, hogy milyen gyakorisággal végezzük a felméréseket. Nyilván felesleges minden nap mintát venni a gyermek nyelvéről, de mi lehet az optimális időszak két felvétel között? Vannak kutatók, akik kéthetenként, vannak, akik havonta és megint találunk leírásokat, melyek hathetes időközönként rögzítették a nyelvi fejlődést. Az egyes felvételek közötti szünetet messzemenően befolyásolja, hogy maga a vizsgálat milyen hosszú időszakra terjed ki. Hosszabb időszak esetén (mondjuk egy év nyelvi fejlődésének tisztázása a cél) elegendő 6 hetenként mintát venni, de ha csak féléves korszak nyelvét kívánjuk leírni, akkor legalább háromhetenként kell a gyereket meglátogatni. Milyen hosszú ideig tartson egy vizsgálat? A kutatók általában 20—60 percet szoktak egy-egy felvételre szánni, de a foglalkozások ideje függ a korosztálytól, a gyermek személyiségétől és a kutató jártasságától is. (A foglalkozások időbeli elosztásáról készített összesítést I. Lange és Larsson 1973.)

A foglalkozások alatt ne csak a verbális megnyilatkozásokat rögzítsük, amit egyébként is megtesz a magnetofon, hanem rögzítsük (írjuk le) a szituációt is, melyben a verbális megnyilatkozás született. Egy bizonyos (kb. 3 éves) kor alatt sokszor a szóban elhangzó közlés nem is érthető a szituáció figyelembe vétele nélkül. Ezért szoktuk a kezdeti gyermeknyelvet szinpraktikusnak nevezni, ami többek között azt jelenti, hogy a verbális és nem verbális elemek egyaránt szerves részei a közlésnek.

3. Megfigyelt korosztályok

Itt tulajdonképpen az a kérdés vetődik fel, hogy meddig gyermeknyelvet a gyermekek nyelve, azaz melyik az a korosztály, amely még bevonható és bevonandó a gyermeknyelvi vizsgálatokba. Már a születés első hangadásait is tüzetesen vizsgálták — természetesen kizárólag hangtani szempontból. Az első életév verbális megnyilatkozásait a hangtani mellett szemiotikai szempontból is szokás vizsgálni. Arra kíváncsiak e kor kutatói, hogy a különböző érzelmi állapotokról (éhes a gyerek, csípi a pelenkatartalom stb.) milyen jelek segítségével értesíti a gyerek a környezetét. A környezet legértőbb tagja feltétlenül az anya, ezért is van kitüntetett helyzetben a gyermeknyelvi vizsgálatokban az anya—gyermek kommunikációs pár. Az első életév betöltése után, egészen 4—5 éves korig, többnyire grammatikai, szemantikai vizsgálatoknak vetették alá a gyermek nyelvi rendszerét. A gyermeknyelvi vizsgálatok egyik záróvonalát, ha nem mondták is ki, éppen itt húzták meg a kutatók. Való igaz, hogy ötéves korra az anyanyelv alapvető grammatikai struktúrái már kialakultak, megszilárdultak. E kort már nem követi viharos fejlődés a grammatikai rendszerben. Csakhogy az anyanyelvi fejlődés még nem zárul le ebben a korban. Azt még csak kevés nyelvben tudjuk, hogy milyen nyelvi jelenségek fejlődnek az ötéves kor után. Az orosz gyerekek csak 7—8 éves korban saját

títják el azokat a morfofonemikai szabályokat, melyek pl. az eszközhatározós eset többféle allomorfja közüli helyes kiválasztást irányítják. Szintén e korban tanulják meg a „lágységjelre” végződő szavak pontos ragozását. Carrol Chomsky az angol nyelv vonatkozásában vizsgálta az öt éves kor után elsajátított grammatikai jelenségeket. Feltehetőleg a grammatikai szabályok mellett jócskán akad tanulnivalója a gyerekeknek a nyelvi funkciókról is.

4. Az eredmények feldolgozása

Az eredmények feldolgozásának legfontosabb alapelve az objektivitás tisztelete. Olykor megsértjük ezt a fontos — látszatra egyszerű — feltételt, olykor még a legjobb kutatói szándék mellett is. Főleg a fiatalabb korosztály nyelvének elemzésekor eshetünk abba a hibába, hogy a „furcsa”, felnőtt-nyelvi szempontból „helytelen” gyermeknyelvi megnyilatkozásokat ösztönösen is „kijavítani” igyekszünk. A másik véglet az, ha a gyermek minden egyes nyelvi megnyilatkozását a nyelvi rendszer tagjának tekintjük. Slobin több kritériumot sorol fel a nyelvi anyag megrostálására, azaz kísérletet tesz annak meghatározására, hogy milyen nyelvi megnyilatkozásokat tekintünk a rendszer tagjának, melyeket ne (Slobin 1967). Fokozott óvatosságra kell intenünk a kutatókat, mivel előadódhat az, hogy egy nyelvi megnyilatkozás valóban nélküli a nyelvi alapokat (rendszeresség, funkcionalizmus), de ne feledkezzünk meg arról, hogy a nyelv, a beszéd játékforma is a gyerek számára. Egy-egy megnyilatkozásról (hangsúlyozzuk: elsősorban két éves korúakról van szó) olykor valóban nehéz eldönteni, hogy olyan nyelvi játék-e, mely csírában már a nyelv képzeleti, vagy proetikai funkcióját hordozza, vagy az adott megnyilatkozásnak valóban nincs különösebb jelentősége a nyelvi rendszer egésze, sem az előbb említett funkciók szempontjából. Rendszerint azokat a verbális elemeket szoktuk a nyelvi vizsgálatok során figyelembe venni, melyeket a szemantikusság, a funkció és a rendszerszerűség jellemez (valamilyen jelentést fejez ki, és ezt következetesen alkalmazza a gyerek).

5. Az eredmények értelmezése

Az eredmények többféleképpen értelmezhetők, akár az alkalmazott nyelvleíró apparátust, akár a végeredményt tekintjük. Nyelvleíró apparátusként alkalmazható a disztributív, a transzformációs elemzés, a generatív leírás, a nyelvi anyag eset-grammatikai feldolgozása (Fillmore 1968, Dezső 1971b, 1972b). Végeredményül, ha úgy szabtuk meg, megnyerhetjük a nyelvi elemek pontos osztályozását (a disztributív elemzés révén), a grammatikai struktúrák fejlődését-alakulását a transzformációs és generatív elemzés eredményeképpen. Ha korábban nem feldolgozott korszak nyelvét kívánjuk elemezni, kifizetődőbb előbb az anyag disztributív technikával való feldolgozása, és majd csak ezután rátérni a generatív leírásra, bár ez a sorrend nem kötelező. Bármilyen korszakról legyen is szó, mindenféleképpen ajánlatos az elemzést a felszíni és a mélyszerkezet szintjén is elvégezni. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a gyermeknyelvi kutatók impozáns gyermeknyelvi leírásokat alkottak a fentebbi nyelvelméleti, de főleg a generatív keretek között (l. az I. pontban felsorolt műveket). Ma egyre erősebben tör utat az a felismerés, hogy a struktúrák és ezek fejlődésének leírása korántsem meríti ki a gyermeknyelv feldolgozását (Halliday 1973, 1975, Lengyel 1974a, 1974b, 1976a, de vö. a londoni III. Nemzetközi Gyermeknyelvi konferencia előzetes anyagát is). Napjaink friss írásai nemcsak deklarálják a gyermeknyelv vizsgálatának komp-

lex jellegét, hanem ennek megvalósítására is törekcsenek. A gyermek onto-genetikus nyelvfejlődését egyidejűleg meghatározott nyelvi struktúrák el-sajátítási folyamatának, de ugyanakkor szocioszemiótikai folyamatnak is tekintik. Nyilvánvaló párhuzam mutatkozik itt meg azzal az újabb nyelvészeti törekvéssel, amely azt hirdeti, hogy a nyelv nemcsak struktúrákból áll, nemcsak szerkezeteket közöl velünk, hanem — meghatározott keretek között — tükrözdik benne az adott társadalom és a társadalom által felépített kultúra is. A nyelv nemcsak struktúra, hanem közlésfunkciójú jelrendszer is. Tehát: a struktúrák leírása egyes részfeladatokat jól megoldhat, mint ahogy meg is oldott, de a leírás csak a valóban multidiszciplináris nézőponton álló kutatóknak sikerülhet.

6. H a z a i t e e n d ő k

Miután röviden szemügyre vettük a gyermeknyelv kutatásának legfontosabb technikai, módszertani és elméleti tudnivalóit, vizsgáljuk meg röviden a hazai helyzetet. Nem is annyira tudománytörténeti áttekintésre vállalkozunk itt (erre l. Vértes 1953, Lengyel 1976b, 1976c), hanem az előttünk álló feladatok vázolására.

A legelső és legfontosabb feladat egy nemzeti korpusz összegyűjtése lenne. Az orosz, angol, német gyermeknyelv-kutatók kedvezőbb helyzetben vannak, mint mi, mert e nemzetek már rendelkeznek ilyen korpuszsal. Lengyelországban nemrégén fejeződött be egy 40 000 megnyilatkozást tartalmazó korpusz összegyűjtése (Przetacznikova 1975). A gazdag angol irodalom sem éri be a korábbi gyűjtéssel, hanem most egy újat szerveztek, mely napjaink gyermeknyelvét hivatott feltérképezni (a gyűjtést C. G. Wells vezeti). Ilyen gyűjtőmunka nélkül roppant nehéz a további feladatok megoldása, mint ahogy alap nélkül egy házat sem lehet felépíteni. E korpusz összegyűjtését egy vagy két tanárképző vagy óvónőkészítő intézet vállalhatná magára. A korpusz feldolgozása és elemzése után pontos képet kapnánk a 2—7 éves korú magyar gyermek nyelvi fejlődéséről. Ez komoly adalékokat fog szolgáltatni az általános nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika néhány centrális és nem centrális kérdéséhez, ugyanakkor alapja lehet az iskolai és óvodai anyanyelvi és idegen nyelvi oktatásnak. A legfőbb nyertes éppen a két utóbbi terület lenne. Már olvashattunk az anyanyelv és az idegen nyelv elsajátításának kapcsolatáról (Réger 1975), de az e kérdésre ott megadott válaszok egy része éppen az empirikus kutatások lemaradása miatt nem elfogadható. A gyermeknyelv tanulmányozása — úgy érezzük — fontos elméleti és már napjainkban is hasznosítható gyakorlati tanulságokat fog szolgáltatni.

Lengyel Zsolt

IRODALOM

- Ament, W. (1899): Die Entwicklung von Sprechen und Denken beim Kinde. Leipzig: Ernst Wunderlich
- Bloom, L. M. (1970): Language Development: Form and Function in Emerging Grammars. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press
- Blount, B. G. (1969): Acquisition of Language by Luo Children. Unpubl. doct. dissert. Univer. Calif. Berkeley
- Uő. (1970): The prelinguistic system of Luo children, *Anthrop. Ling.* 1970. 12. 326—42
- Uő. (1971): Socialization and pre-linguistic development among the Luo of Kenya. *Southwest. J. Anthrop.* 27. 41—50

- Bowerman, M. F. (1970): Learning to talk: A cross-linguistic study of early syntactic development, with special reference to Finnish. Harvard Univer. Cambridge Univer. Press
- Braine, M.D.S. (1963): On learning the grammatical order of Words, Psychol. Rev. 70. 323—48
- Uő. (1965): On the basis of phrases structure: A reply to Bever, Fodor, and Weksel. Psychol. Rev. 72. 483—92
- Uő. (1971a): On two types of models of the internalization of grammars. In: D.I. Slobin (ed.) The ontogenesis of grammar: A theoretical symposium. New York, Academic Press 153—86
- Uő. (1971b): The acquisition of language in infant and child. In: C. Reed (ed.), The learning of language, New York, Appleton-Century-Crofts 153—86
- Brown, R. és Bellugi, U. (1964): Three processes in the child's acquisition of syntax. Harvard educ. Rev. 34. 133—51
- Brown, R., C. Cazden és U. Bellugi (1968): The child's grammar from I. to III. In: J.P. Hill (ed.) Minnesota Symposia on Child Psychology Vol. 2. Minneapolis, Univer. Minn. Press. 28—73
- Brown, R. és C. Fraser (1963): The acquisition of syntax. In: C.N. Cofer and B. S. Musgrav (eds.) Verbal behavior and learning: Problems and processes. New York, McGraw-Hill. 158—97
- Buzás K. (1972): Első osztályos gyerekek beszéde. Nyr. 96: 191—200
- Büky B. (1973): A beszédtanítás pszichológiája. Bp.
- Chomsky, C. (1968): The acquisition of syntax in children from 5 to 10. Cambridge, Mass., M.I.T. Press
- Chomsky, N. (1964): Formal discussion of Miller and Ervin's the development of grammar in child language. In: Bellugi-Klima, U. and R. Brown (eds.) Monographs of the Society for Research in Child Development. Ser. No. 92. 35—9
- Uő. (1965): Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., M.I.T. Press
- Uő. (1968): Language and Mind. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Christian, J. M. (1971 a): Developing bilingualism in two-yearold Gujarati-English learning Child. Univer. Alabama, Dept. Anthropol. and Sociol.
- Uő. (1971b): Style and dialect selection in Hindi-Bhojpuri learning children. Mimeo, Univer. Alabama, Dept. Anthropol. and Sociol.
- de Boysson-Bardies, B. és J. Mehler (1969): Psycholinguistique, message et codage verbal. In: L'acquisition du langage. L'année psychologique, 69. 561—98
- Dezső L. (1967): Szörend és mondathangsúly. In: Ált. Ny.T. V. 79—121
- Uő. (1971a): A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. Nyelvtud. Ért. 76 sz.
- Uő. (1971b): Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan I. Újvidék
- Uő. (1972a): Bevezetés a mondattani tipológiába. Bp.
- Uő. (1972b): Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan II. Újvidék (Mikes M. és Vuković G. társszerzőkkel)
- Drachman G. és A. Malikouti-Drachman (1971): Studies in the acquisition of Greek as a native language I. Some preliminary findings of phonology, Paper read at Winter Mtg., Ling. Soc. Amer.
- Ervin-Tripp, S. (1970): Structure and process in language acquisition. In: J.E. Alais (ed.) Report of the Twenty-First Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies. Washington, D. C. Georgetown Univer. Press. 312—44
- Fillmore, Ch. J. (1968): The case for case. In: E. Bach and R.T. Harms (eds.) Universals in linguistic theory. Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1968
- Grégoire, A. (1937, 1947): L'apprentissage du langage. Vol. 1. Les deux premières années. Vol. 2. La troisième année et les années suivantes. Paris, Droz, 1937; Paris-Liegè, Droz, 1947.
- Halliday, M.A.K. (1973): Explorations in the Functions of Language. London, Arnold.
- Uő. (1975): Learning how to mean — Explorations in the Development of Language. London, Arnold
- Kernan, K. (1969): The acquisition of language by Samoan children. Work. P. No. 21. Language Behavior Res. Lab., Univer. Calif. Berkeley
- Kernan, K.T. és B. G. Blount (1966): The acquisition of Spanish grammar by Mexican children. Anthropol. Ling. 8. 1—14
- Lange, S. és K. Larsson (1973): Syntactical Development of a Swedish Girl Embla, between 20 and 42 months of age. Stockholm, Stockholms Universitet. Institutionen för Nordiska Språk
- Lawton, D. (1968): Social Class, Language and Education, London.

- Uő. (1974): Társadalmi osztály, nyelv és oktatás. Bp.
- Uő. (1975): Bernstein nyelvvel és társadalmi osztállyal kapcsolatos munkásságának bírálata. In.: Társadalom és nyelv (szerk. Szépe Gy.). Bp., 1975. 435–71
- Lengyel Zs. (1974 a): A kétéves korú magyar gyermek főnévi ragozási rendszerének kialakulása. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 60–9. Újvidék
- Uő. (1974b): Razvoj sistema nominalne deklinacije u govoru dvogodisnjeg deteta koje usvaja madarski kao maternji jezik, In: Modeli u sintaksi decjeg govora. Novi Sad, 111–27
- Uő. (1976a): Formation and Development of the Verb-system in the Language of a two-year old Hungarian Child. In: G. Drachman (ed.) Salzburger Beiträge zur Linguistik. Gunter Narr, Tübingen (megjelenés alatt)
- Uő. (1976 b): Magyar gyermeknyelvi kutatások a XIX. században MNy. (megjelenés alatt)
- Uő. (1976c): Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben (1872–1972) (megjelenés alatt)
- MacWhinney, B. J. (1973): How Hungarian Children Learn to Speak University of California, Berkeley (nem publikált doktori értekezés)
- McCarthy, D. (1930): Language Development of the Preschool Child. University of Minnesota Press
- McNeill, D. (1970): The Acquisition of Language: The Study of Developmental Psycholinguistics. New York: Harper and Row
- Menyuk, P. (1969): Sentences Children use. Cambridge, Mass.: M. I. T. Press
- Uő. (1971): The Acquisition and Development of Language. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Mikes, M. (1967): Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant. *Enfance*, 20. 289–98
- Miller, W. R. (1963): The Acquisition of Formal Features of Language, *Amer. J. Orthopsychiat.* 34. 862–867
- Nakazima, S. (1969–70): A comparative Study of the Speech Developments of Japanese and American English in childhood. *Studia Phonologica*, 5: 20–36
- Omar, M. K. (1970): The Acquisition of Egyptian Arabic as a native Language. Mouton, Haga
- Park, Tschang-Zin (1969): Language Acquisition in Korean Child. Working Paper, Psychologisches Institut, Univer. Münster, Germany
- Preyer, W. (1882): Die Seele des Kindes, Leipzig
- Przetacznikowa, M. (1975): Ways of expressing relations of conjunction and opposition in preschool age children. In: Third International Child Language Symposium, 3–5 September, 1975. (előzetes közlemény) 108–10
- Réger Z. (1975): Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában, *Nyr.* 99: 343–51
- Slobin, D. I. (1966): The acquisition of Russian as a native language. In: F. Smith and G. A. Miller (eds.): The genesis of language. A psycholinguistic approach. Cambridge Mass.: M. I. T. Press 129–48
- Uő. (1967) (ed.): A field manual for cross-cultural study of the acquisition of communicative competence. Berkeley: University of California Press
- Solberg, M. (1971): Doct. diss. on Quechuan acquisition. Cornell Univer
- Spolsky, B. (1970): Study of spoken Navaho of six-year-old children. *Computers and the Humanities* 5: 101–10
- Stern, C. and W. Stern (1907): Die Kindersprache. Eine psychologische und sprachtheoretische Untersuchung. Leipzig
- Stross, B. (1969): Language acquisition by Tenejapa Tzeltal children. Unpubl. doct. dissert. Univer. Calif. Berkeley
- Sully, J. (1896): Studies of Childhood,
- Talmy, L. (1970): Semantic-componentry and Samoan acquisition. Working Paper No. 35. Language-Behavior Res. Lab., Univer. Calif. Berkeley
- Third International Child Language Symposium 3–5 September, 1975. (előzetes közlemény)
- Vértés O. A. (1953): A gyermek nyelve, Budapest
- Vihman, M. M. (1971): On the acquisition of Estonian. *Papers and Reports on Child Language Development* No. 3. 51–94
- Zarebina, M. (1965): Kształtowanie się systemu językowego dziecka. Wrocław-Warszawa—Kraków

Többféle elemzés, többféle nyelvtan*

I. Az iskolai emlékek hatására a legtöbb emberben az a — persze tudatosan többnyire nem megfogalmazott — elképzelés él, hogy egyféle nyelvtan van, az, amit annak idején megismert, s hogy ennek az egyféle nyelvtannak, tehát a nyelvtannak az alapján a nyelvi szerkezeteket — mondatokat, más alakulatokat — helyesen csak egyféleképpen lehet elemezni.

Az alább következő megfontolások ezt az alapvető hiedelmet szeretnék eloszlatni, vagy legalábbis megingatni. Először áttekintünk néhány olyan esetet, amikor az a bizonyos egyedül helyes megoldás korántsem jelentkezik minden más elképzelést félresöpörő módon. Majd e példák számbavétele, tehát alternatív elemzési módok felmutatása után tágabb pillantást vetünk a nyelvtanok történetileg kialakult főbb típusaira.

I. A magyar igealakok szerkezete általában világos és áttekinthető. Elöl áll az igeidő, utána következik az igeidő vagy igemód jele, s azután tűnik fel az alany személyével megegyező igerag. Itt van például a *vártam* igealak. A *vár* az ige töve, a *t* a múlt idő jele, az *-am* pedig az egyes szám első személyű rag. A *várná* forma szerkezete pontosan ilyen. A *vár* tő után itt az *n* módjel következik, a feltételes mód kifejezője, utána pedig az *-á* rag, ami egy egyes számú, harmadik személyű alanyra utal: *ő várná, Péter várná* stb. Bizonyos fokig eltér az ilyen típusú szerkesztésmódtól a jelen idejű *várok* vagy *várom* forma. A *tő* itt is az első helyen áll, de utána nem következik időjel, hanem mindjárt a rag lép színre, példánk esetében az *-ok*, ha a ragozás alanyi, s az *-om*, ha a ragozás tárgyias. A jelentő mód jelen idejében tehát nincs semmiféle idő- vagy módjel a *tő* és a rag között. Ez más szóval azt jelenti, hogy bizonyos szerkezeti aszimmetria áll fenn a magyar ige jelentő módú jelen idejű alakjai, s a többi igemód, illetve igeidő alakjai között. A jelentő mód jelen idejének alakjai kételemesek, míg a többiek három elemmel bírnak, amit jól mutat az alábbi kis összevetés is:

vár + *ok*
vár + *t* + *am*
vár + *n* + *ék*
vár + *j* + *ak*

Az elemzés egységessége megköveteli, hogy ezt az aszimmetriát lehetőleg kiküszöböljük. Ez megoldható. Kimondhatjuk, hogy a jelentő mód jelen idejének alakjai is háromelemesek, tehát ezek esetében is van időjel. Hisz az ilyen alakok éppen azért különböznek el a többitől, hogy nincs jelük. A jeltelenségük válik jellé. Az ilyen fizikailag meg nem formált elemeket nulla vagy zéró elemeknek nevezzük, s a nyelvi struktúra legkülönbözőbb síkjain operálhatunk velük. Az előbbi összevetést most már úgy módosíthatjuk, hogy minden igeidő, illetve igemód alakjai háromelemesek lesznek, a jelen idejű alakok is:

*Részlet a szerző készülő, Egy új magyar nyelvtan felé című munkájából, mely a Magvető kiadónál jelenik meg.

vár + 0 + ok
 vár + t + am
 vár + n + ék
 vár + j + ak

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ilyen zéró elemekkel találkozhatunk mondattani síkon is. Tudjuk például, hogy a magyar nyelvben van úgynevezett névszói állítmány: *Péter katona*, *Péter beteg* stb. Ezek jelen idejű mondatok. Ugyane mondatok a múlt időben a *lenni* ige megfelelő alakjaival bővülnek: *Péter katona volt*, *Péter beteg volt*. De megjelenik a *lenni* ige megfelelő alakja a jövő időben is: *Péter katona lesz*, *Péter beteg lesz*. Ennek alapján jogunk van feltételezni, hogy a *lenni* ige megfelelő alakja az olyan nominális állítmányú mondatban is jelen van, amelyik jelen idejű. Csakhogy nulla vagy zéró formában van jelen. Tehát a *Péter katona*, *Péter beteg* mondat valójában *Péter katona 0*, *Péter beteg 0* szerkezetű, s a *van* igealak jelenik meg **0** formában. Hogy ez nem merő spekuláció, arra van egy közvetett bizonyítékunk. Ugyanis előfordul néhány olyan eset, amikor a *van* igealak jelen is lehet, meg hiányozhat is, s a mondat mindkét esetben szabályos mondat marad: *Hol van a kulcs?* és *Hol a kulcs?*

Egy másik lehetőség. A magyar igeének az egyes szám harmadik személyében az alanyi ragozásban nincs külön személyragja. Az *adok*, *adsz*, *adunk* stb. alakokkal szemben — mikor is ezek szerkezete nyilvánvalóan *ad + ok*, *ad + sz*, *ad + unk* — a ragtalan *ad* alak áll. Itt is posztulálhatunk egy **0** elemet, tehát azt mondhatjuk, hogy a harmadik személyű igealak valószínű szerkezete *ad + 0*. Ha a jelen idő fentebb kikövetkeztetett **0** jelét is belefoglaljuk az igealakokba, akkor *adni* igealak jelen idejű jelentő módú alakjai az alábbi szerkezetet mutatják:

<i>ad + 0 + ok</i>	<i>ad + 0 + unk</i>
<i>ad + 0 + sz</i>	<i>ad + 0 + tok</i>
<i>ad + 0 + 0</i>	<i>ad + 0 + nak</i>

- Az *ad + 0 + 0* egyes szám harmadik személyű alak esetében az első **0** a jelen idő kifejezője, a második **0** pedig a személyragé.

De térjünk vissza kiinduló problémánkhoz. Sikerült tehát a magyar igealakok terén szimmetriát teremtenünk, s a jelentő mód jelen idejének alakjait is három elemre tudtuk bontani. Van azonban igeinknek egy olyan csoportja, amely a jelen időben *-sz* szel bővül, s ez az imént megteremtett harmóniát zavarhatja. Olyan igeinkre gondolok, mint *enni*, *venni*, *hinni*, *inni*, stb. Például *inni* igealak jelentő módú jelen idejű alakjai közismerten ilyenek: *viszek*, *viszel*, *visz*, *viszünk*, *visztek*, *visznek*. Tehát a jelen időben mindenütt megjelenik az *-sz* elem. A többi időben és módban ennek nyoma sincsen:

<i>vi + tt + em</i>	<i>vi + nn + ék</i>	<i>vi + gy + ek</i>
<i>vi + tt + él</i>	<i>vi + nn + él</i>	, <i>vi + gy + él</i>
<i>vi + tt + 0</i>	<i>vi + nn + e</i>	<i>vi + gy + en</i>

Az ige töve láthatólag *vi-*, ehhez járul a múlt idő *-tt*, a feltételes mód *-nn*, s a felszólító mód *-gy* jele. Mármost ennek a ténynek — tehát annak, hogy a legtöbb időben és módban egy *vi-* tö mutatkozik — fontos következményei vannak az *-sz* elemet tartalmazó jelen idejű alakok lehetséges tagolására nézve. Elméletileg ugyanis az ilyen alakokat háromféleképpen tagolhatjuk. Először is, annak ellenére, hogy az ige töve egyebütt *vi-*, felvehetünk egy *visz-* tövet, ami csak speciálisan a jelen időben fordul elő. Elképzelhető azután, hogy az *-sz* elemet a jelen idő jelének nyilvánítjuk. Végül elméletileg nincs akadálya annak, hogy az *-sz* elemet a ragok részének fogjuk fel. Vagyis az alábbi három lehetőség képzelhető el:

- a) *visz* + **0** + *ek*
 b) *vi* + *sz* + *ek*
 c) *vi* + **0** + *szek*

Ha az a) megoldást fogadjuk el, tehát a kérdéses *-sz* elemet a *tő* részének tudjuk be, akkor megőriztük a kérdéses igealakok párhuzamát, szerkezeti egyezését a többi, tehát *-sz* elemet nem tartalmazó igék hasonló alakjaival. Elvégre ebben az esetben a *visz* + **0** + *ek* alak ugyanúgy épül fel, mint az *ad* + **0** + *ok* alak, mikor is a *tő* és a rag között mindkét esetben a jelen idő **0** eleme helyezkedik el. Hátránya viszont ennek a felfogásnak, hogy a *vi*- igező mellett létrehoz egy *visz*- tövet is. Egy több tövű ige korántsem elképzelhetetlen, tény azonban, hogy a leírást bonyolítja.

A b) megoldás — tehát az az eset, amikor az *-sz* elemet a jelen idő jelének nyilvánítjuk — azzal a következménnyel járna, hogy az igék nagy többsége esetében a jelen időnek nulla, tehát **0** jele lenne, néhány ige esetében viszont *-sz* jele. Ez egész igerendszerünket két csoportra bontaná. Van azonban még valami, ami ez ellen a megoldás ellen szól, de erre csak egész röviden utalunk. Az megszokott dolog, hogy egy különben megformált elemnek bizonyos esetekben vagy helyeken **0** formája van. Így — mint láttuk — a jelen idő egyes szám harmadik személyében az igerag **0** formában jelenik meg. De másutt, mégpedig az idők és módok többségében van fizikailag megformált rag, s a annak változata, alternáns formája a **0** a jelen idő egyes harmadik személyében. Viszont az általunk most vizsgált megoldásból az következne, hogy a **0** elemnek lenne bizonyos igék esetében egy *-sz*, tehát fizikailag megformált variánsa.

A harmadik, tehát c) megoldás, mikor is az *-sz* elemet a ragok részének tekintenék, szintén nem kívánatos következményekkel járna. Ugyanis azt eredményezné, hogy a ragokat alapvetően két alakban, két alternáns formában kellene a nyelvtanban nyilvántartanunk, s az *-ek* (pl. *kér* + **0** + *ek*) mellett egy *-szek* (pl. *vi* + **0** + *szek*), az *-sz* (pl. *kér* + **0** + *sz*) mellett egy *-szel* (pl. *vi* + **0** + *szel*) stb. párhuzamos formát is fel kellene vennünk. További nehézség állna elő az egyes szám harmadik személyű igealakok esetében. Az egyes szám első és második személy esetében, ahol van fizikailag megformált rag, viszonylag könnyű az *-sz* elemet a ragok részének tekinteni. De a harmadik személyben, ahol az alanyi ragozásban a személyrag **0**, a c) megoldás esetében — megint csak megbontva a szimmetriát — most egy *-sz* igerag jelenne meg. S így az *ad* + **0** + **0** típusú alakokkal, amelyek igerendszerünk egészében jelentős többségben vannak, az *-sz* -szel bővülő igék esetében egy eltérő, *vi* + **0** + *sz* típusú alak állna szemben.

A három megoldás közül láthatólag az első, tehát az a) változat okozza a legkevesebb nehézséget. Ebben az esetben ugyanis — tehát akkor, ha az *-sz* elemet a *tő* részeként kezeljük — csupán annyit veszünk, hogy a kérdéses igék egy tőváltozattal bővülnek, viszont nem következik be semmi hátrány a nyelvtan egy nagyobb tartományára, például az igék egészére vonatkozóan. Azonban ismételjük, a háromféle tagolás egyike sem tekinthető eleve rossznak. Tehát a nyelvi tények oldaláról nézve mind a), mind b), mind c) lehetőség, azaz *visz* + **0** + **0**, *vi* + *sz* + **0** és *vi* + **0** + *sz* elképzelhető, s ha mégis különbséget teszünk köztük, vagy valamelyik mellett döntünk, azt nem annyira a tényekre, mint inkább a nyelvtani leírás célszerűségére való tekintettel tesszük.

De időzzünk még egy keveset azoknál az igéinknél, amelyek a jelen időben *-sz* elemmel bővülnek. A *vinni* ige esetében — mint láttuk — egy *vi*- tőről, valamint egy *visz*- tőről beszéltünk. Ugyanakkor az ilyen típusú igék melléknévi igeneve közismerten ilyen alakú: *vivő*, *evő*, *ivó* stb. Mármost tudjuk, hogy a magyar igék döntő többsége esetében a kérdéses végződés *-ó/-ő*: *adó*, *kérő* stb. Az *-sz* -szel bővülő igék melléknévi igeneve tehát újra választás elé állít bennünket: vagy felvesszünk egy *viv*-, *ev*-, *iv*- speciális tövet, ami csak az igenevek esetében jelenik meg, vagy *vi*-, *e*-, *i*- tőről beszélünk az igenevek

esetében is, csak ennek az a következménye, hogy a melléknévi igenév szokásos és általános *-ó/-ő* végződése mellett fel kell venni egy speciális *-vó/-vő* végződést is. Mármint általános irányelv, hogy a variációt, az egyöntetűség hiányát célszerű minél alacsonyabb szinten tartani, illetve úgy alakítani, hogy minél kevesebb számú elem esetében kelljen számon tartani. A kérdés tehát így hangzik: Mi egyszerűbb? Az *-sz* -szel bővülő igék esetében felvenni egy harmadik tövet (tehát a *vi-* és a *visz-* tő mellett egy igenévi *viv-* tőváltozatot is), vagy pedig kimondani, hogy a magyar igék jelen idejű melléknévi igenévének *-ó/-ő* és *-vó/vő* változata van, de ezután még külön fel kell sorolni mindazokat az igéket, amelyek nem a szokásos *-ó/-ő*, hanem a *-vó/-vő* formát használják. Nyilvánvaló, ez utóbbi a kevésbé célszerű eljárás, hisz itt kétféle igenévi végződést kell számon tartanunk, s ezután még külön fel kell sorolnunk, melyek a ritkább (*-vó/-vő*) végződéssel társuló igék. Ennél jóval egyszerűbb, ha a problémát *viv-*, *iv-*, *ev-* típusú tőváltozatokkal oldjuk meg, mert az esetben a kérdéses rendellenesség csak néhány ige „magánügye” lesz.

Hogy ez a helyesebb megoldás, azt kitűnően mutatja két egészen ritka alak, nevezetesen az *evett* és az *ivott*. A legtöbb ilyen típusú ige az egyes szám harmadik személyében is azt a tövet alkalmazza, amit a többi személyben: *vittem, vittél, vitt; vettem, vettél, vett* stb. Ezzel szemben áll az *ettem, ettél, evett* (nem pedig *ett*) és az *ittam, ittál, ivott* (nem pedig *itt*) sor. Az *evett ev-* és az *ivott iv-* része azonos az *evő, ivó* igevek tövével. Az *ev-*, *iv* stb. tő tehát minden bizonnyal valószínűbb, reálisabb, mint egy *-vó/-vő* alakú melléknévi igenévképző.

Az eddigiek alapján az *-sz* -szel bővülő igék, pl. a *vinni* ige esetében a következő töveket különítettük el: *visz-*, *vi-*, *viv-*. A *visz-* a jelen idő töve volt, a *viv-* az igeveké a *vi-* pedig az összes többi időé és módé. Igaz ugyan, hogy a dolog ezzel koránt sincs teljesen kimerítve. Korábban ilyen tagolásban idéztük a felszólító módú alakokat: *vi + gy + ek, vi + gy + él, vi + gy + en*. Ez a tagolás tehát a felszólító mód esetében egy *-gy* jelet tételez fel. Az első aggály azzal kapcsolatos, hogy a különben magánhangzóra végződő tő után miért nem jelenik meg a felszólító mód jelének alapváltozata, a *-j*? Igaz, hogy a *-j* jel esetenként *gy* formában realizálódik, csakhogy ilyenkor az előtte álló tő nem magánhangzóra, hanem *d*-re végződik: *ad + j + ál = aggyál*. Mármint nem lehetséges, hogy *-sz* -szel bővülő igéink is valójában *d*-re végződnek, azaz van legalább egy *d*-re végződő tövük? Ezt támogatná a már idézett *adja, védje, vigye, vegye* párhuzamon kívül több régies, de még érthető alak: *edvén (megeđvén), idván (megidván), hidvén (elhidván)*. Ezen kívül az olyan rövid felszólító módú alakok, mint *kérd, ird* stb. a *d* végű igék esetében hangzókezdéssel járnak: *add, védd*. Pontosan ezt látjuk az *-sz* -szel bővülő igék esetében is: *vidd, vedd, idd, hidd, edd*. Elképzelhető tehát, hogy leíró szempontból (is) posztulálunk egy *d*-re végződő tövet az *-sz* -szel bővülő igék esetében. Ez esetben ezt a tövet kellene feltételeznünk a *vigyek, vegyek* stb. típusú felszólító módú alakokban, továbbá az *idván, edvén* stb. típusú múlt idejű határozói igevekben. S a tőváltozatok sora ezzel — például a *venni* ige esetében — most már a következő együttesre bővülne ki: *vesz-*, *ve-*, *vev-*, *ved-*. S persze ezzel még nincs vége a lehetőségeknek. Elképzelhető, hogy valaki így okoskodik: a *venni* igeének a főnévi igenév meg a feltételes mód esetében van egy *ven-* töve, s így *vennék* szerkezete *ven + n + ék*, a múlt idejű alakokban van egy *vet-* töve, s így a *vettem* szerkezete *vet + t + em*. Ez esetben a teljes tőállomány már ez lenne: *vesz-*, *ven-*, *vet-*, *ved-*, *vev-*. (A *ve-* tő ebben az esetben kiesik.)

Persze mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a *vet-*, *ven-* féle tövek csak akkor valószínűek, ha az ilyen feltételezett tövek viselkedése megegyezik a hasonló felépítésű, ténylegesen létező tövek viselkedésével. Lássuk most a feltételezett *vet-* tövet, ami a *vettem, vettél, vett* múlt idejű alakok töve lenne. Nos, a magyar nyelvben van egy létező *vetni* ige. Ennek vitán felül *vet* a töve. S a múlt ideje köztudomásúan így alakul: *vettem*,

vetted stb. Ha a *venni* igének valóban lenne egy *vet-* töve, akkor múlt idejű alakjainak meg kellene egyezniük *vetni* ige múlt idejű alakjaival. De ezt nem teszik. Ezzel szemben a feltételes módú alakok legutóbb feltételezett *ven-* tövét támogatni látszanak hasonló szerkezetű, kétségtelenül létező igetövek, például a *fon* vagy a *ken*. Ezek ugyanis *fonnék*, *fonnál*; *kennék*, *kennél* stb. alakokat adnak, hasonlóan a *vennék*, *vennél* stb. féle alakokhoz. Bármint legyen is, egy biztos. Kezelhetjük az *-sz* -szel bővülő igéket úgy is, hogy egyetlen (pl. *ve-*, *vi-*, *e-*, *i-* stb.) tövet veszünk fel, az *-sz* -t jelnek vagy ragnak nyilvánítjuk, az *evő*, *ivó* alakok *-vó/-vő* részét az igenév alternánsának, s leírhatjuk ezeket úgy is, hogy négy-öt alternáns tövváltozatot tételezünk fel.

Egyébként imént tárgyalt igéinkhez tartozik *lenni* igénk is. Mindenekelőtt *-sz* -szel bővül: *leszek*, *leszel*, *lesz* stb. A múlt időben *lettem* stb., a feltételes módban *lennék* stb. típusú alakokat mutat, pontosan megegyezve a *vettem* illetve *vennék* féle alakokkal. A felszólítói mód alakjai — *legyek*, *legyél* stb. — ugyancsak ismerősek: *vegyek*, *vegyél* stb. A melléknévi igenév *levő*, s a határozói igenév *lévén* formája ugyanazt a problémát veti fel, mint mint a *evő* és a *évén*. Egyetlen mozzanat okoz bökkenőt. Többi ilyen típusú igénk esetében az a bizonyos *-sz* a jelen időben tűnik fel. Ugyanakkor a *leszek*, *leszel*, *lesz* formákat hagyományosan a *lenni* ige jövő idejű alakjainak tartjuk. Valójában, az igei paradigmában elfoglalt szerkezeti hely tekintetében ez jelen idő. Az más kérdés, hogy egy olyan jelentésű ige esetében, mint *lenni*, a jelen idejű alaknak szükségképpen jövő idejű értéke van. Elvégre, ha én éppen valamivé válófélben vagyok, akkor még nem vagyok az, csak leszek. A *leszek*, *leszel* stb. formák tehát rendszertanilag nyilván a *lenni* ige jelen idejű formái, csak a jelentés sajátossága — mármint az igető jelentésének sajátossága — miatt érezzük ezeket az alakokat jövő idejű alakoknak.

2. De alapvető problémánk még mindig a nyelvtani elemzés lehetséges többféle-sége, az alternatív megközelítési módok érzékeltetése. Mindannyian ismerjük az értelmező kategóriáját. A *Szomszédom*, a *kovács*, *nem kéméli magát* mondatban az a *kovács* szerkezet úgynevezett értelmező, a *Szomszédom* értelmezője. Erről az értelmezőről sok mindent tudunk. Például azt, hogy számban és személyben megegyezik az értelmezettjével: *Szomszédaim*, a *kovácsok*. . .; *Szomszédaimat*, a *kovácsokat* stb. De már határozottság, illetve határozatlanság tekintetében nem. Határozott, azaz határozottan névelős értelmezőnek lehet határozatlan, azaz határozatlan névelős értelmezője és megfordítva: *A barátom*, *egy híres vadász*. . .; *Egy híres vadász*, a *barátom* stb. Mármost az értelmező nagy hasonlóságot mutat fel az úgynevezett hátravetett jelzővel. *A fehér bunda* szerkezet átalakítható úgy, hogy *A bunda*, a *fehér*. Ez a hátravetett jelző szintén megegyezik a jelzett szavával számban és esetben (*A bundák*, a *fehérek*; *A bundát*, a *fehéret* stb.), s nem kell megegyeznie határozottság tekintetében (*Egy bundát*, a *fehéret*, *hiába kerestem*). Mindennek alapján elképzelhető, hogy az értelmező maga is afféle hátravetett jelző, azaz jelzői eredetű. Tehát lehetséges, hogy a *Szomszédom*, a *kovács* értelmezős szerkezet abból a jelzős szerkezetből jött létre, hogy *A kovács szomszédom*. Az ilyen szerkezetek — *A rendőr sógorom*, *Az orvos bátyám* — hibátlanak és nem is túlságosan ritkák. De még több más lehetőség képzelhető el. Magukat a jelzős szerkezeteket is sokan egy megfelelő állítmányi, azaz predikatív szerkezetből próbálják levezetni. Azt vallják, *A fehér bunda* jelzős szerkezet *A bunda fehér* predikatív szerkezetből ered. Ezek szerint *Az orvos bátyám* szerkezet alapja *A bátyám orvos* mondat lenne. S az értelmezős szerkezet — *Bátyám*, az *orvos* — közvetlenül *Az orvos bátyám* jelzős szerkezetből, követve vagy végső fokon pedig *A bátyám orvos* predikatív szerkezetből származna.

Persze az sem lehetetlen, hogy a *Bátyám*, az *orvos* típusú értelmezős szerkezetek egy alárendelő mondatból jöttek létre, tehát egy olyan szerkezetből, mint *Bátyám*, aki *orvos*. Csakhogy ez esetben az említett hátravetett jelzőket is, például *A bunda*, a *fehér*

konstrukciót is alárendelésből kellene vagy legalább is lehetne származtatnunk, ilyen-féleképpen: *A bunda, amely fehér.*

Végül az sem lehetetlen, hogy az értelmezős alakulatokat mint mellérendelések eredményeit szemléljük. Ez esetben azt a mondatot — *Bátyám, az orvos ritkán hallat magáról* — úgy kell felfognunk, mint két megfelelő mondat összevonását, mikor is a két alapmondat ez lenne: *Bátyám ritkán hallat magáról* és *Az orvos ritkán hallat magáról.* Ebből jön létre azután összevonással a kérdéses értelmezős szerkezet.

Elméletileg tehát az értelmező magyarázatára az alábbi lehetőségeket soroltuk fel:

a) Az értelmező nem más, mint hátravetett jelző. Ez esetben közvetlenül egy jelzőre, közvetve — a többi jelzővel együtt — egy megfelelő állítmányi szerkezetre megy vissza. Tehát a levezetés lehetséges sorrendje ez: *A bátyám orvos* → *Az orvos bátyám* → → *Bátyám, az orvos.*

b) Említettük, hogy az értelmező levezethető egy megfelelő alárendelt mondatból is, tehát a *Bátyám, az orvos* abból, hogy *Bátyám, aki orvos.*

c) S végezetül harmadik lehetőségként említettük, hogy az értelmezős szerkezet felfogható úgy is, mint mellérendelés eredménye.

Mint fentebb, amikor az *-sz* -szel bővülő igék eme *-sz* elemének a hovatartozását vitattuk, úgy itt is szólnak bizonyos érvek a lehetséges különféle megoldások mellett és ellen. Például, noha az értelmezőnek mint hátravetett jelzőnek a felfogását sok minden indokolja (gondolunk itt a *Barátomat, az orvost* és a *Bundámat, a fehérét* típusú szerkezetek érintett párhuzamára), van egy fontos mozzanat, ami az ellen a felfogás ellen szól. A személyes névmás szintén vehet maga mellé értelmezőt (pl. *Ő, a vadász még nem kapott értesítést*), de ezt az értelmezős szerkezetet nem eredeztethetjük jelzős szerkezetből.

Mert nincs olyan konstrukció, hogy *A vadász ő*; az a mondat, hogy *A vadász ő nem kapott értesítést*, hibás mondat. Viszont van olyan predikatív szerkezet, hogy *Ő a vadász.* S ez még azt az eddig nem említett negyedik lehetőséget is felveti, hogy az értelmezős szerkezetek nem egy jelzős szerkezeten keresztül, hanem közvetlenül származnak predikatív szerkezetekből.

Az értelmezőnek alárendelt mondatra való visszavezetését az az említett mozzanat nehezíti meg, hogy az értelmező számban és esetben megegyezik az értelmezettjével. Az alárendelő mondatban viszont a kérdéses elem nem egyezik a főmondat megfelelő elemével. Nézzük csak: *Péter, aki kovács, sokat olvas, Pétert, aki kovács, sokan látogatják; Péternek, aki kovács, sokan írnak.* Tehát *Péter* és az alárendelt mondatban található *aki (kovács)* esetben nem egyezik. Az értelmező viszont mindig: *Pétert, a kovácsot. . . ; Péternek, a kovácsnak. . . stb.*

Ami a mellérendelést illeti, az kézenfekvő megoldásnak látszik az értelmező esetében, de kevésbé jó magyarázat a hátravetett jelzőre. Tehát a *Pétert, a kovácsot, sokan látogatják mondatot* viszonylag problémamentesen vezethetjük le a *Pétert sokan látogatják* és *A kovácsot sokan látogatják mondatokból.* De *A bundámat, a fehérét, ritkán viselem mondatot* már nem ilyen egyszerű levezetni egy *A bundámat ritkán viselem* s egy másik *A fehérét ritkán viselem mondatból.* Ugyanis a második feltételezett forrásmondat — *A fehérét ritkán viselem* — valószínűleg hiányos mondat, csak úgy érthető meg, csak akkor lesz teljes közlés, ha *A fehérét* után még odaértünk valamit, ami vagy a nyelven kívüli szituációból, vagy a szövegösszefüggésből következik. Ha viszont a fentebbi esetben a nem hiányos mondat úgy szól, hogy *A fehér bundámat ritkán viselem,* akkor felesleges mellérendeléssel próbálkozni, hisz akkor voltaképpen oda jutottunk vissza, ahol az első esetben voltunk — azaz megint a jelzői eredeztetéshez jutottunk el. A három, pontosabban a négy lehetőség közül, azaz

a) predikatív eredet jelzőn keresztül,

- b) predikatív eredet közvetlenül,
- c) alárendelő eredet, és
- d) mellérendelő eredet

talán akkor választunk a legszerencésebben, ha az értelmezőt közvetlenül a megfelelő állítmányi szerkezetből próbáljuk levezetni. De egyik megoldás sem tekinthető eleve rossznak, s egyik sem tekinthető teljesen kifogástalannak, illetve ideálisnak.*

II. Felvetődik a kérdés: Vajon mi az oka annak, hogy ugyanaz a nyelvtani jelenség, akár alaktani, akár mondattani, akár egyéb, nem egyszer három-négy eltérő elemzésre is lehetőséget ad? Nos, ennek a figyelmen kívül nem hagyható jelenségnek több oka is van. Először is következik egy bizonyos fokig maguknak a nyelvi tényeknek a természetéből. A nyelv rendkívül bonyolult struktúra, amely számos finom, és egymással sokrétű kapcsolatban álló részrendszerre oszlik. E részrendszerek vagy egyes tagjaik egyidejűleg részleges hasonlóságokat mutathatnak fel más részrendszerekkel vagy azok tagjaival. Kitűnő példát mutatnak erre a melléknévi igenevek. Megőriztek egy sor igei tulajdonságot — vonzataik megegyeznek a tövüket képező ige vonzataival, van nyelvtani idejük stb., ugyanakkor névszói ragokat vehetnek fel, jelzői funkciót tölthetnek be stb. Attól függően, hogy a *zúgó*, *lépő* stb. alakokban mit domborítunk ki jobban, mit tartunk fontosabbnak vagy jellegzetesebbnek — ami az elemzés konkrét céljától is függhet —, a melléknévi igeneveket az igékhez vagy a névszókhoz közelebb állóknak találhatjuk. A nyelv objektív tulajdonságaiból, szerkezeti ambivalenciáiból következő többféle elemzési lehetőséghez járulnak a nyelvet leíró kutató szubjektív esetlegességei, amelyeket szintén nem lehet kiküszöbölni. Itt olyan — tudománytörténetileg egyébként szintén objektív — mozzanatokot említhetünk meg, mint a nyelvészeti iskola vagy irányzat szerepe, amelynek szellemében a nyelvi leírás fogant, s felsorolhatunk olyan merőben szubjektív mozzanatokot is, mint a nyelvész érzéke, gyakorlata és tehetsége.

A tudományos iskola vagy irányzat esetünkben a nyelvtani leírás eltérő hagyományait jelenti. Ugyanis nemcsak arról van szó, hogy ugyanazon nyelvtani koncepción vagy sémán belül ugyanannak a jelenségnek többféle elemzése lehetséges, hanem arról is, hogy a nyelvtani leírásnak eltérő típusai, divatos mai szóval *modelljei* vannak, s ugyanazon nyelvtani jelenség elemzése, leírása sokszor minőségileg eltérő eredményre vezet, ha más-más nyelvtani modell kategóriáival közeledünk hozzá.

I. A szinkrón nyelvtani elemzésnek történetileg három alapvető típusa alakult ki. A legrégebb, az ókori kezdetekre visszamenő *hagyományos* vagy *tradicionális* nyelvtan jó kétezer éven át uralta a porondot, gyakorlatilag e század elejéig. Az alsóbb fokú iskolai oktatásban a mai napig makacsul tartja pozícióit. Erre a hagyományos nyelvtanra az volt a jellemző, hogy vegyes szempontok szerint dolgozott, hol formai, hol pedig jelentésbeli-tartalmi mozzanatokot próbált előtérbe állítani. Kategóriáit és módszereit egzaktsággal és következetes módon nem tisztázta, a formális-szerkezeti elvet csak igen sommásan követte. Konkrét megoldásai általában jobbakk voltak, mint tudatosan megfogalmazott elvei.

Ezt egy egyszerű példa segítségével világíthatjuk meg. A hagyományos nyelvtan az ige beláthatatlan idő óta úgy próbálta meghatározni, hogy kijelentette: az ige cselekvést, létezést, történést jelentő szó. Nos, az olyan szavak, mint *futás*, *tett*, *vágta*, vagy főleg a *cselekvés* mind cselekvést jelentenek. A hagyományos nyelvtan is — tudatosan

*Az értelmező grammatikai jellegére nézve l. Jakab István: Nyr. 101: 9—19. (A szerk.)

vallott definíciója ellenére — ezeket a szavakat helyesen nem az igék, hanem a főnevek közé sorolta. De ismételjük, ez tudatosan vallott definíciója ellenére történt. Elemzési gyakorlata tehát jobb volt, mint az elmélet, amellyel ezt a gyakorlatot megindokolni próbálta. A nyelvtan alapvetően formai természetét tudatosan sohasem ismerte fel, de sokszor intuitív módon meghajolt a nyelvi forma objektív kisugárzása előtt.

2. A század első felében kibontakozott s t r u k t u r á l i s nyelvtan nagy lépést jelentett előre a nyelvtan igazi természetének felismerésében. Először is kellően hangsúlyozta a nyelv rendszer jellegét, s ennek megfelelően a nyelvtani alakok, alakzatok értékét nem izoláltan, önmagukban véve vizsgálta, hanem a rendszerben elfoglalt helyük, a rendszer más tagjaival szembeni ellentétük, oppozíciójuk alapján. Alanyról csak akkor beszélhetünk, ha szemben áll vele egy állítmány. Egyetlen szót sem a „magánvaló” tulajdonságai tesznek alannyá, legyen az bármilyen típusú szó, főnév, névmás vagy egyéb, hanem az ellentét teszi azzá, ami közte és az állítmány között áll fenn. Nincs tehát olyasmi, hogy alany általában vagy önmagában, mindig csak valaminek az alanyáról beszélhetünk, illetve alanyról valamivel szemben, valamihez képest. Jelen időről csak akkor beszélhetünk, ha szemben áll vele legalább egy másik — mondjuk múlt — idő. Esetről is csak akkor beszélhetünk, ha legalább kettő van belőle. Ez a nyelvtani típus valószínűleg először következetesen és tudatosan a szinkronia szempontját is, vagyis azt, hogy egy valamely időpont nyelvállapotának a leírásába nem szabad más időpontok nyelvi adatait vegyíteni.

A strukturális nyelvtan ismerte fel, hogy a nyelvtan a nyelvi közlemények (durván: mondatok) szerkezeti megszerkesztésének nyelvenként eltérő módja. Minden emberi közösség nyelve általában ugyanazokat a tartalmakat fejezi ki, vagy legalábbabb ki tudná fejezni. De az a mód, ahogyan az egyes nyelvek az azonos tartalmakat közleményekké szerkesztik, eltérő, mégpedig esetenként egészen radikális módon. A kifejezett tartalmak oldaláról nézve a nyelvek messzemenően egyformák, a kifejezés formája felől eltérők. Ugyancsak a strukturális nyelvtan ismerte fel azt is, hogy — éppen azért, mert a kifejezett tartalmakhoz képest a kifejezési eszközök önkényesek — az olyan nyelvtanban használt fogalmak, mint „idő”, „szám”, „mód” stb. voltaképpen nem azonosíthatók e terminusok nyelven kívüli értelmezésével.

Vessünk egy pillantást az időre. Az igeidő koránt sincs kötelező megfelelésben a nyelven kívüli idővel. Azt, ami az életben régen történt, nehézség nélkül kifejezhetem a nyelvtan jelen idejével: *Amint tegnap megyek az utcán, látom ám, hogy valaki integet.* Nyilvánvaló, hogy e közlemény tartalma az elhangzás pillanatában már múlt volt — mégis minden előforduló igealak jelen idejű. Ugyanígy kifejezhetem a jövőt is jelen idővel: *Ha majd megkapom, értesítlek.* Abban a mondatban, hogy *Ha majd megkaptam, értesítlek a megkaptam* múlt idejű alak, noha nyilvánvaló, hogy a megkapásra a jövőben kerül sor. A nyelv tehát a jövőbe vetítheti a múltat, azt tehát, ami múlt lesz valamihez képest, ami még szintén csak ezután lesz.

A névszó száma legalább annyira önkényes a valóságos számviszonyokhoz képest, mint az igeidő a valóságos időhöz képest. A *sok ember* vagy *ezer ember* szerkezetekben az *ember* nyelvtanilag egyes számban áll, de a valóságban sokaságot jelöl.

Említettük már, hogy a hagyományos nyelvtan meglehetősen reménytelenül az ígét úgy akarta meghatározni, hogy az a szófaj, amely cselekvést jelent. Nos, a *hényélni* ige éppen azt jelenti, hogy szó sincsen cselekvésről — a valóságban. Ám a valóságos cselekvésnek ezt a hiányát a nyelv igével fejezi ki, ha tetszik, úgy állítja elénk, mint egy cselekvést. Ezért ha el is fogadjuk, hogy az ige cselekvést jelent, a világot sem szabad nyelven kívüli értelemben vett cselekvésre gondolnunk, hanem egy „nyelvi szempontból való” cselekvésre. Azt viszont, hogy mi lesz ilyen nyelvi szempontból való cselekvés, meg-

bízhatóan csak arról tudhatjuk meg, hogy igével van-e kifejezve. Vagyis — valójában — nem a cselekvésről ismerjük fel az igét, hanem az ígéről a cselekvést, mármint azt, amit a nyelv úgy tükröz, mint cselekvést.

Szölvünk már arról, hogy az alany viszonyfogalom. Az az alany, ami szemben áll az állítmánnyal, mint a predikatív szerkezet egyik sarkalatos pólusa. Erről az alanyról a hagyományos nyelvtan olyasvalamit tanít, hogy „alany az, akivel vagy amivel valami történik, aki vagy ami cselekszik stb.” Nos, a *Pistával érdekes dolog történt* mondatban ezek szerint a *Pistával* szónak alanynak kellene lennie, hisz vele történt valami. A strukturális nyelvtan felismerte, hogy az alany, állítmány, tárgy stb. nem más, mint egy-egy mondatbéli pozíciónak, szerkezeti helynek a neve.

Ugyancsak a strukturális nyelvtan ismerte fel és tette módszertani elvvé, hogy a mondat többsíkú hierarchia. Amikor beszélünk vagy írunk, a szavak úgy jelennek meg egymás után, mint elemek egysíkú, lineáris sora. Ez a kép azonban csalóka. Nézzük ezt a mondatot: *Az alaposan leromlott állatot minden hájjal megkent gazdája jó pénzért adta el.* Ezt a mondatot szórendileg többféleképpen is átalakíthatjuk úgy, hogy a mondat közben mindig grammatikailag helyes mondat marad:

- a) *Minden hájjal megkent gazdája jó pénzért adta el az alaposan leromlott állatot;*
- b) *Jó pénzért adta el minden hájjal megkent gazdája az alaposan leromlott állatot;*
- c) *Az alaposan leromlott állatot jó pénzért adta el minden hájjal megkent gazdája.*

Ha alaposabban megfigyeljük ezeket az átalakításokat, észre vesszük, hogy bizonyos szócsoportok mindig együtt, egységként mozdultak el. Három ilyen „tologatható” szócsoport vált ki: *minden hájjal megkent gazdája*; *az alaposan leromlott állatot*; *jó pénzért adta el.* E három szócsoport — megfelelő műszóval: szintagma — a mondat közvetlen összetevője. A mondat tehát közvetlenül nem szavakból áll, hanem szócsoportokból, szintagmákból. Persze a szintagmák még maguk is állhatnak szintagmákból. Így a *jó pénzért adta el* szintagma maga is két kisebb szintagma összege: *jó pénzért* és *adta el.* A *jó pénzért* és az *adta el* szintagma szavakból áll, ezek közvetlen összetevői tehát már nem szintagmák, hanem a *jó* és a *pénzért* illetve az *adta* és *el* szavak. De a szavak tovább bonthatók. A *pénzért* szóból kiválaszthatjuk a *pénz* tövet és az *-ért* ragot, az *adta* szóból az *ad* tövet, a *t* múltidő-jelet és az *-a* személyragot.

Azokat a minimális elemeket, amelyek tovább már legfeljebb csak hangokra bonthatók, *m o r f é m á k n a k* nevezzük. A *pénz*, az *-ért*, a *t*, az *-a* tehát morféma. A *t* vagy az *-a* egyetlen hangból, pontosabban fonémából álló morféma, ugyanakkor az *ad* vagy az *el* már két-két fonéma összege az *a+d* illetve az *e+l* fonémáé. Az elemek tehát hierarchiát alkotnak. Az elmondottak alapján — ha felülről lefelé haladunk — a nyelvi elemek alábbi síkjai bontakoznak ki:

- a) Mondat
- b) Szintagma
- c) Szó
- d) Morféma
- e) Fonéma

Nézzük most meg, hogy a *Szegény kisfiú nagyon megijedt* mondat esetében milyen elemeket tartalmaznak ezek a síkok:

Mondat: *Szegény kisfiú nagyon megijedt*
 Szintagma: *szegény kisfiú*; *nagyon megijedt*
 Szó: *szegény*; *kisfiú*; *nagyon*; *megijedt*

Morféma: *szegény; kis; fiú; nagy; -on; meg; új; -ed; -t.*

Fonéma: *sz; e; g; é; ny; k; i; s; f; ú; n; a; gy; o; n; m; e; g; i; j; e; d; t.*

A mondat teljes leírása megköveteli valamennyi sík elemeinek leírását oly módon, hogy világosan tűnjön ki, hogyan viszonylik egy bizonyos sík valamelyik eleme a fölöttes és az alsóbb síkok vele kapcsolatos elemeihez. Nem elég például a *kisfiú* elemről annyit mondani, hogy ez a szavak síkjának egysége, tehát szó. Az elemzés lényeges kelleke annak tisztázása, hogy a magasabb síkon minek az alkotórésze ez a szó. Esetünkben a *szegény kisfiú* szintagma közvetlen összetevője. Ugyanakkor az alsóbb síkon, a morféma síkján a *kisfiú*-nak is két összetevője van, a *kis* és a *fiú*. Az a tény, hogy a *kisfiú* a *szegény kisfiú* szintagma egyik közvetlen összetevője, maga után vonja, hogy *szegény* és *kisfiú* között olyan viszony áll fenn, ami például nem állhat fenn a *kisfiú* és *nagyon* vagy *kisfiú* és *megijedt* között stb.

3. A strukturális nyelvtan kétségtelenül hatalmas előrelépést jelentett a hagyományos nyelvtanhoz képest. De korántsem jelentette a nyelvtani ismeretek betetőzését vagy lezárását. Minden nagy eredménye ellenére volt illetve van néhány tagadhatatlan gyengéje. A legfontosabb kétségtelenül az, hogy túlságosan statikus, s így a beszélő nyelvi tevékenységének dinamikáját nem tudja visszaadni. Nyilvánvaló, hogy amikor beszélünk, nyelvtani szabályokat alkalmazunk és azokat követve, azokhoz igazodva hozunk létre mondatokat. A strukturális nyelvtan mindig a már kész mondatokat elemezte, nem sokat törődve a létrehozás folyamataival. Az úgynevezett generatív vagy transzformációs nyelvtan éppen ezt tekinti fő feladatának. Tehát a mondatalkotás, a mondatgenerálás folyamatát akarja megragadni és leírni. Azért nevezik ezt a típust transzformációs nyelvtannak is, mert egyik legfontosabb eljárása a transzformáció, azaz bizonyos szerkezeteknek más szerkezetekből való levezetése szigorúan formális lépések útján. Hasonlítsuk össze az alábbi szerkezeteket:

Péter nevet

A nevető Péter

Péter, aki nevet

Péter, aki nevető

Péter nevetése

Az ilyen és hasonló szerkezetek között a transzformációs nyelvtan egy olyan sajátos viszonyt posztulál, amit a strukturális nyelvtan nem vetett fel. Különbséget tesz alapszerkezetek és származtatott szerkezetek között. A *Péter nevetése* szerkezetet például a *Péter nevet* szerkezethez képest másodlagosnak, származtatottnak tekinti, és azt vallja, hogy a *Péter nevetése* szerkezet transzformációja a *Péter nevet* szerkezetnek. A generatív grammatika különbséget tesz a mondatok mélystruktúrája és felszíni struktúrája között. A legáltalánosabban vallott felfogás szerint a mélystruktúra szabja meg a mondat jelentését, a felszíni struktúra pedig a formáját. Ha elfogadjuk, hogy az értelmező egy predikatív szerkezetből ered, arra megy vissza, akkor pl. azt mondhatjuk, hogy *A bátyám, az orvos* értelmezős szerkezet mint felszíni struktúra *A bátyám orvos* predikatív szerkezetre megy vissza mint mélystruktúrára. S ez utóbbi szabja meg az előbbi jelentését, ami ez esetben elég plauzibilisnek látszik (hogy ti. a két szerkezet jelentése alapvetően azonos).

III. Arról beszéltünk, hogy történelmileg három nyelvtani típus alakult ki — a hagyományos, a strukturális és a generatív vagy transzformációs. Ám az egyes típusokon belül is találunk változatokat. Több típusa van a strukturális nyelvtanoknak is, és elég

markáns különbségek találhatók a generatív grammatika kívülről egységesnek tűnő táborán belül is. Ezekre a különbségekre itt nem térünk ki. Befejezésül azonban még egyszer hangsúlyozzuk: Ugyanazt a nyelvi rendszert, ugyanazt a nyelvtani részjelenséget eltérő típusú nyelvtanok alapján vizsgálhatjuk, és van alternatív megoldásra lehetőség még ugyanazon a típuson belül is.

Fel kell tehát adnunk azt a naiv hiedelmet, hogy létezik egy bizonyos egyedül igaz és teljes analízis, mikor is a többi megoldás eleve rossz. Mint már céloztunk rá, ebből nem az következik, hogy mindenféle elemzés jó, vagyis nincs abszurd és eleve téves eljárás. Csupán az következik belőle, az azonban következik, hogy rendszerint több indokolható elemzésmód áll fenn, még akkor is, ha nem mindig egyforma mélységig tárják fel a nyelvi valóságot.

Antal László

Egri szólások és közmondások

1. Az egri nép nyelvhasználatához kötött szólások és közmondások sok szempontból megérdemlik figyelmünket. Ez a szóláskincs változatos, sokszínű mind nyelvi formájában, mind tartalmában, mind használati értékében. Egy részük jól illeszkedik bele a hasonló nyelvi szerkezetű és rokon értelmű magyar szólások sorába, más részük egyedi, sajátosan egri: nyelvi struktúrájában és használati értékében megkülönbözik az. Ebből a szempontból elsősorban értékesek azok a szólásformák, amelyekben olyan tájnyelvi alakulatok jutnak szerephez, amelyeknek ismerete nélkül a szólások és közmondások értelmezése lehetetlen.

Ebben a közleményünkben a szólások sajátos helyi értékét előtérbe helyezzük: s azt is megmutatjuk, milyen szerepet vállalnak még ma is az egriek nyelvhasználatában. A nyelvtudományi, közelebbről a tájnyelvi vizsgálódások szempontjából azoknak az egri szólásoknak és közmondásoknak nyelvi formája érdekelhet bennünket, amelyekben olyan szavak, nyelvi formák kapnak kulcsszerepet, amelyeknek információ-hordozó szintje igen magas, s általánosabb értelmű jelentésszerkezetük és helyi használati értékük is szorosan tapad a nyelvi formához.

Legtöbbször sajátosan egri az a valóságháttér, amelyben a jellegzetesen egri szólások és közmondások megszülettek. De nemcsak a szólások és közmondások nyelvi struktúrájában jelentkezik egri sajátosságok, hanem jelentésszerkezetében, mondani-valójában is. Ezért a tematikailag összefüggő szólások és közmondások alak- és jelentésváltozatait egyaránt bemutatjuk. Megrajzoljuk a hagyományozódás körét és módját, továbbá a szólásváltozatok kialakulásának variálódási formáit is. Belehelyezzük a ma használt szólásokat és közmondásokat történeti keretbe is. Eger város régi jegyzőkönyveiben nyelvi szerephez jutott szólásokról, közmondásokról is szólunk. A történeti kört azonban leszűkítjük, s csak a XVIII. századi jegyzőkönyvi bejegyzésekben olvasható szólásokból és közmondásokból válogatjuk ki a legjellemzőbbeket, s főleg azokat, amelyek segítségünkre lehetnek a mai szóláskincs értelmezésében. A jegyzőkönyvekben található szólások azokban a szövegösszefüggésekben jelentkezik nagy számban, amelyekben az egri emberek élőszóbeli megjegyzéseit rögzítették. Mind az egri hivatalos embereknek, mind az egri polgároknak mint ügyfeleknek a nyelvhasználatáról és észjárásáról árulkodó szólásformákat, közmondásváltozatokat tehát történeti előzményként sorakoztatjuk fel.

Csak azokat a szólásformákat, közmondásokat idézzük a protokolláris könyvek lapjairól, amelyek a mai egri emberek aktív, illetőleg passzív szóláskincsében is szerephez jutnak. Idősebb adatszolgáltatóim közül sokan nemcsak a nyelvi formára ismertek rá, hanem pontosan értelmezni is tudták őket. Több mai szólás pontosabb magyarázatához is idézni fogunk a régi egri jegyzőkönyvek lapjairól lejegyzett nyelvi anyagból.

2. Adataink a következők:

Fontra vesz. 1706: „. . . megvizsgálván és igazságos *fontra vetvén* panaszát. . .” — *Szaladóra vette.* 1716: „. . . szolgája *szaladora vette* az dolgot. . .” — *Szeméből sem néz jó ki.* 1716: „. . . őtet meg rontották és egyebre nincs gyonósága, hanem az Ura Asszonyára,

mert az szeméblől sem néz jó ki. . .” — *Szép szerével — szép szerivel.* 1722: „. . . mivel az maga természetét hír nélkül öszve hordotta azon Termésbül ha *szép szerivel* ki nem akarja adni az igaz dézsmát, erővel ki vétetvén. . .” — *Tolja a szekerét.* 1722: „. . . nem tagatta, hogy Rottenstein Antal bíró uramat merészlette mondani, hogy Bíró Úr *Tollya kegyelmed az Szekeremet.* . . .” — *Hagyma hiti emberek.* 1725: „. . . csak *hagyma hiti Emberek* laknak az Uccába. . .” — *Megesküszik egy vöröshagymáért is.* 1725: „. . . olyan hamis Emberek Laknak itt, hogy *Egy veres hagymáért meg esküsznek.* . . .” — *Nem ér a hitük egy veres-hagymát.* 1725: „. . . ebbe az Ucczaba a' kik Laknak, *nem érne az hitik egy veres hagymát.* . . .” — *Te se bánts, én se bántlak.* 1725: „. . . paraszt Példa szerint. . . *te se bántcs, én se bántlak.* . . .” — *Csésősap pletyka beszéd.* 1743: „. . . emelt Panasza csak *csél csap pletka beszédbül* eredet. . .” — *Fricskahányás.* 1748: „. . . eő az *fricska hányással*, természet szerint magátúl lévő el tasztításra ösztönt adott. . .” — *Nyelvén hurcolja.* 1748: „. . . *nem fogja ötet nyelvén hurczolni.* . . .” — *Kimossa magát.* 1753: „. . . nagy nyelvkeskedése cselekedetibül *ki nem moshatván magát.* . . .” — *Koptatja a nyelvét.* 1753: „a *maga nyelve koptatását* sem tagadgya.” — *Bíróbusítás nélkül.* 1755: „. . . azon Summa pénzt jövő Karácsonyra minden *Bíró busítás nélkül* le fogja fizetni. . .” — *Egy kenyéren voltak.* 1756: „. . . akkoriban az pörös felek *egy kenyéren voltak.* . . .” — *Himező-hámózó szóból áll.* 1757: „. . . az dolgot *mondom mondombul, himező, hámózó szóból állani* alétván, fizetni nem kíván, egész adóságot tagadgya. . .” — *Herce-hurca hece-ruca.* 1767: „. . . nem sültetett egyéb reá ki azon *hece ruczánál, az az dib dáb-rongynál.* . . .” — *Rossz szelek fájnak felőle.* 1767: „. . . Zs. A. Sz. F. szöllejében eczakán meg fogataván, ámbár lopásban nem érettetett is. . . , más különben is *rossz szelek fájtak felőle*, arra való nézve 15 pálcza ütéssel az Deresben büntetett.” — *Füstbe hajt.* 1768: „. . . a Bíró parancsolatit *füstbe hajtja.* . . nyakas felfuvalkodó, gaz cselekedetért Purger árestomba tétetett. . .” — *Megütötte a szél.* 1768: „. . . a Szegény nyomorúlt özvegy már a *Széliül is meg üttetvén.* . . gyermekei rajta sem kereshetnek. . .” — *Perte traktál.* 1768: „. . . hogy senki egy mást az Mesterek között *per te ne tractállya.* . . .” — *Rúgó újfúság.* 1768: „. . . ekkoráig igen *rugó iffiuság*, eöz után jobb zabola és Fenyiték alatt tartatthassék.” — *Nem fér a bőrben.* 1769: „. . . Csaba Ferencz *nem férhetvén meg bőrben.* . . szőlő Szomszédgyával az Barázda partokon veszekedett, czivakodot. . .” — *Varga ne tovább a kaptafánál.* 1769: „. . . az Egri Borbélyok fejenként fel hivatvatván, mivel. . . kivált Fülep Mihály Borbély. . . maga különös házi Apathtecajából. . . Embereket belsőképpen értetlenül gyógyít. . . , azért is, Doctor Markold Ur informatiója szerént. . . keményen meg parancsolatott, hogy a borbélyok. . . senkit ne merészellenek belső orvosságokkal értetni. . . mivel az *Varga nem mehet tovább az kaptafánál, ők sem, az borotválásnál.* . . .” — *Fűzfa-feleség.* 1770: „. . . czipé csináló Legény. . . K. Borbálával, G. Ignác csapongó éhetetlen Suster *fűzfa feleségével* paráználkodvan. . .” — *Ha üres az erszény.* 1770: „. . . haszontalan ott a pénzbéli büntetés, *a'hol üres az Erszény.* . . .” — *Tolvaj nem volna, ha orgazda nem találtatnék.* 1770: „. . . méltóbb a büntetésre, a'ki kontárral dolgoztat, mint a kontár, a'ki dolgozik. Köz példa szerint *Tolvaj nem volna, ha or gazdája nem találtatnék.* . . .” — *Zabolán hordja a nyelvét.* 1770: „. . . erőss fogadást tévén, hogy. . . *nyelvét* mind magáénak, úgy nyelves eladó Leányának. . . *zabolán fogja hordozni.* . . .” — *Akasztófára nevelkedik.* 1771: „. . . hogy *akasztófára ne nevelkedgyen*, 25 korbácsal meg intettetett. . .” — *Éjszakai baglyok.* 1771: „. . . Hatvani Mátyás és Bodnár Márton *etczakai baglyok* s veszekedőknek dolga. . . fel vétetvén. . .” — *Két kézi munka után.* 1771: „. . . *Két kézi Munkánk* után jutott neves jószágomat hagyom. . .” — *Marha módon ver.* 1771: „. . . feleségít minden igaz ok nélkül *marha módon öszve verte* s csigázta. . .” — *Hajlik a munkára.* 1772: „. . . meg szokot korhely természete *nem örömet hajlik a Munkára.* . . .” — *Fügét mutat.* 1773: „. . . *fügét* mutattván nékie. . .” — *Gyilkos bőrbe öltözik.* 1773: „. . . már Tolvajbul mostanában *gyilkos Bőrben* szándékozott öltözni. . .” — *Kicsigázta a világból.* 1773: „. . . gyerekét Hoher

módon ki csigázta a világból. . .” *Kutyapeczérnek kiáltja.* 1773: „. . . az egész Czéh előtt *kutya peczérnek kiáltani* mérészli. . .” — *Bojnyik módra megtámad.* 1774: „. . . a csismadia Legént minden igaz ok nélkül *bojnyik módra meg támadván.* . . azon vakmerő *bojnyik forma* cselekedetiért, 30 pálczára büntettetett. . .” — *Pofát hizlal.* 1774: „Hegedősöket fogadott, s *vén pofáját annak Sovány Hangjával hizlalni seminek tartya.* . .” — *Agyafurt fejű.* 1775: „. . . az pör csak némely *agya fúrta fejű pör* szerző Embernek értetlen. . . Tanácsából indult. . .” — *Bört lágyítani.* 1775: „. . . goromba vastag *Bőre.* . . jó kemény 40 Pálczával *lágyítottatott.*” — *Hátán háza, kebelében kenyerere.* 1775: „. . . itteng semmije sincs, hanem *hátán háza, kebelében kenyerere.* . .” — *Utonálló bojnyik.* 1775: „. . . *úton álló Bojnyik* cselekedetikért. . . 20 Kemény Korbács ütessel büntetettek.” — *Zabolán tartja nyelvét.* 1775: „. . . az Instans rozsz loesogó, fecsegő *nyelvit zabolán tarcsa.* . .” — *Beborítja a halál árnyéka.* 1776: „. . . már kétt Hitves Társomat az *Halál árnyékja be borította.* . .” — *Házassági életbe esik.* 1776: „. . . *cipe csináló özvegyével. . házassági életben estem.* . .” — *Kutyából nem lesz szalonna.* 1776: „. . . *de csak ugyan a kutyából nem lett Szalonna,* hanem itteng is. . . *pinceszékül Bort lopni kívánván,* azokat fel verni szándékozott. . .” — *Mis-más.* 1776: „. . . *így lett vége ezen sok Mis másnak.* . .” — *Előzi magában.* 1777: „. . . *czéhbeli társát. . illetlen szókkal. . meg támadván,* társátul egy arczúl ütessel illettetett: *Ezt el nem főzhetvén magában,* . . *pálczájával. . fejben ütötte.* . .” — *Kigyóbékát kiált rá.* 1785: „. . . *Kigyót Békát az Emberre Kialtyák.* . .” — *Lábára tesz.* 1785: „. . . a régi csendes békesség. . *előbbi Lábára tétesen.* . .” — *Rókabőrrel bélelt.* 1785: „. . . a Bíró, s Vásár-Bíró olly két róka bőrrrel bélelt *Emberek.* . .” — *Himezi-hámozza.* 1788: „. . . *ambátor himezte hámozta,* hogy ettől amattúl vette légyen. . .” — *Balra magyaráz,* 1789: „. . . *tselekedeteket balra magyarázván. . mint hite szegettekét. . tekintik.* . .” — *Rakonczát tesz.* 1789: „. . . a *Víz folyásinak rakonczát tehessen.* . .” — *Elviszi az ördög.* 1790: „. . . *Látya Kend János. . a hamis hitű és lelkű Embereket mind így viszi el az Ördög. . .*” — *Foga fehérét kimutatja.* 1790: „. . . *maga foga fehérét kimutatta. . .*” — *Kopasz mentség.* 1790: „. . . a *maga kopasz mentségére* kezdett holmi *Kopasz mentséget* elől hozni. . .” — *Kasza-kapa kerülő.* 1792: „. . . *Nagy József Egri fi 24 Esztendő s nőtelen csavargó, kasza kapa kerülő. . éjjeli kóborlásáért 20. korbátsal fog büntettetni.* . .” — *Nem adja sokért.* 1795: „. . . a *szekeres gazda Téli időben. . ha lovait száraz helyre bé kötheti, sokér nem adgya.* . .” — *Pogány indulatú harag.* 1795: „. . . *pogány indulatú haragból csizmaszára mellől kihúzott késével megvagdalta.*” — *Szívgyullasztó.* 1796: „. . . a *lázító írások szív gyullasztók* voltak. . .” — *Lúdra szénát veszteget.* 1798: „. . . a *kevélyekre, kényesekre és finyasokra irgalmassággal tekinteni anyi volna, mint a Lúdra szénát vesztegetni.*” — *Álorcát visel.* 1799: „. . . *áll ortzát visell a nép előtt s az alatt hállózva a köz boldogságnak keresése színével, maga hasznát vadássza.* . .” — *A lelkén eret vág.* 1799: „. . . *nem akar senki kedvéért a Lelkin eret vágni.* . .” — *Szája izére szól.* 1799: „. . . *hogy szája izére nem szólnának, . . illetlenül meg támadnák őket.* . .” — *Konkolyt vet.* 1799: „. . . *hogy szokása szerint konykoltt vethessen, . . aztat mondotta szájak izére, hogy az eddig valo keresetett, sem akarjuk tellyességgel füstbe botsájtani. . .*”

3. Szűkebb történeti metszetben is szembeesítjük az egri szólásokat, közmondásokat azoknak a közleményeknek a példatárával, amelyek a XIX. sz. második felében jelentek meg az egri nyelvcsajtságokat leíró munkálatokban, kiadványokban. Az egri hóstyák idősebb lakói jól ismerik pl. az alábbi szólások nyelvi formáját és használati értékét egyaránt:

Haza fáj a szive; ha tovább vitted volna a terhet, rád nőtt volna; addig nyújtózkodjál, ameddig a pokróc ér; mutasd neki a kisujjad, egész karod kéri; rólam ver a szó (Nyr. 18:25); kivágta a rezet (kitett magáért); neki megyen, mint tubi a tajcsnak (vakon neki megy); érti a csiziót (hamisságban jártas); csinnyán borotválkozz (jól viseld magad); nincsen ott

ki négyyszögre (nincs helyén az esze); *hoggy vagyunk a csobolyóval*: tréfás kérdés baráti körben (Nyr. 21:510); *se heti, se hava; a disznó is a szájáról szép*: tréfásan a kövér emberre mondják (MNY. 10:91) stb.

4. A régi magyar szólásokat szótározó kiadványokban gyakran találkozunk ezekkel a szólásváltozatokkal: *Keresztül tenni az Orbán süvegét* (Baranyai-Decsi); *feltette az Orbán süvegét*; *felvette az Orbán süvegét* (jó kedve van, vigadozik, nagy kevélyen viselkedik, elbizakodott, részeg, felöntött a garatra). Az egri értelmiségi körökben sokan azt is tudni vélik, hogy ez a szólás is Egerhez köthető. Ismerik azt a filológiai hagyományt, amely Szirmay Antal véleményére támaszkodik: *Feltette az Orbán süvegét*: bezzeg felöntött a garatra. Dóczy Orbán *egri püspök* bortól elázott szolgája 1490-ben maga is püspöksüveget tett a fejére (Vö. Szirmay: Hungaria in Parabolis, Budae, 1804.).

Erdélyi János közmondásgyűjteményében is olvasható ez a szólásforma: *Eb is, kopó is, agár is*. A szólás eredetének hátteréről ezt mondja: Az egri püspök vidéket jártában egy földes úr házában időzött. Bakon ülő huszárját kérdezték, ki az ura. A huszár műveltségének fitogtatására latinul felelt: *episcopus agriensis* (az egri püspök). Ez a latin forma alakult át népetimológiával az *eb is, kopó is, agár is* szólásformára. A mondás használati értékéhez adatul szolgálhat ugyancsak Erdélyi János alábbi értelmezése: „Mikor jót várunk és rossz, sőt rossznál is rosszabb az eredmény, akkor mondjuk e közmondást. Jelent sok címet is” (Erdélyi: Magyar Közmondások Könyve. Pesten, 1851. 98). Egerben ismeretes ez a változat is: *Ebül is, kutyaül is, komondorul is*.

Egerben, elsősorban a latinul tudók körében jól ismerik ezt a latin nyelvű mondást is: *Agria - asinorum patria* (Eger a szamarak hazája). Eger város latinositott neve, az *Agria* szóalak az élcelődő latin szólás révén azoknak a nyelvhasználatába is bekerült, akik soha sem tanulták a latin nyelvet.

5. A sajátosan egri szólások és közmondások gyűjtése közben ezt a minősítést is gyakran használták adatszolgáltatóim: a török együttélés korából maradt ránk, az egri törökök emléke él bennük. A hódoltság korával kapcsolatos nyelvi formának itéli még az egri hóstyák népe is ezeket a szólásformákat, természetesen ismerik és használják őket még ma is: *Bekapta a deftert* (sok adót kell fizetnie, kellemetlenség éri); *török vére van* (erőszakos, durva ember); *azt hiszi, hogy törököt fogott* (dicsekvő, nagyképű); *csak hodzsál* (feleslegesen sokat beszél); *hodzsálkodó ember* (hiábavaló beszédű, szószátyár, nagy hangú); *janicsár fejű ember* (tar, kopasz, borotvált fejű); *sugár, mint az egri minaret* (szálas, sudár termetű); *küleng, mint az egri csonkamecset* (csapodár nőszemély, hűtlen feleség); *amolyan janicsár ember, janicsárkodó természet* (mindenre képes, minden alávalóságra kész, a becstelen szolgálatot is elvtelenül vállaló ember).

6. Eger város neve és a belőle képzett *egri* melléknév a legkülönbözőbb szerkezetekben vállal nyelvi szerepet az egriek szóláskincsében s mai szóláshasználatában. De még Eger határán túl is ismeretesek ezek a szólásformák: *Felütötte az egri nevet*; *kivínta az egri nevet*; *elnyerte az egri nevet*; *felkapta az egri nevet*; *felcsapta az egri nevet*. Ezeknek az eleven, színes és kifejező szólásváltozatoknak értelméről, használati értékéről ez a rokon értelmű szósor bizonykodik: *hős, bátor, vitéz, derék, híres, helytálló, elszánt* stb. Az egri nép ma inkább ezt a formát használja: *Megérdemli az egri nevet, érdemes az egri névre*. (Vö. Bakos: Az egri név. Egy szólásunk eredete és értelmezése. Nyr. 86:215–21).

Erős, mérges, mint az egri víz szóláshasonlatban arról az *egri vízről* van szó, amelyet a tizennyolcadik század óta orvosságként árultak, illetőleg használtak. A 14 féle fűnek igen tömény, szeszes kivonata valóban erős, tüzes ital volt. Ez a valóság háttere a szólás kialakulásának, s csak ebből kiindulva érthetjük meg a szóláshasonlat jelentését, használati értékét.

A lassan kialakuló egri szólások között számolhatjuk el ezt a nyelvi formát: *Alávaló, mint az egri serha*. Ezt a szóláshasonlatot csak úgy tudjuk értelmezni, ha ismerjük a benne kulcsszerepet vállaló *serha* szóalak jelentését. A név ma már kihalt, elavult szónak minősül Egerben is. Hogy milyen foglalkozást neveztek meg vele, arról egy 1747-ből idézett jegyzőkönyvi adatsor tanúskodik: „Minthogy sok botránkoztató cselekedetek lenni tapasztaltatnak, determináltatott, hogy *egy serha fogadtassék* a feslett életnek vetemedett botránkoztató személyek cselekedeteinek meggátoltatására.” A rendre, a fegyelemre és a garázdálkodók megregulázására ügyelő városi hóhér segédje volt a *serha*. Később ebbe a rokon értelmű szósorba illeszkedett bele szavunk jelentéstartalmával és használati értékével: *sintér, kutyapeccér, gyepmester* stb. A foglalkozással együtt járó munka jellegéből következtethetünk, hogy idővel a *hívvány, az alávaló, a semmirekellő* szavakkal került egy rokon értelmű sorba, s ha valakit nagyon el akartak ítélni, azt mondták róla: *serha ember*.

Ugyancsak a kihalt szólások sorába vonható ez az egri szóláshasonlat is: *Tud hozzá, mint az egri kávé a kávéfőzéshez*. Az *egri kávé*s jelzős szerkezet valamikor messze földön ismert nyelvi forma volt, hiszen az egri kávé s házakban az egri kávé s jóvoltából kitűnő kávélevet hörpölgethettek a vendégek. Szólásunk is erre utal.

7. Az *egri* melléknév igen változatos jelzős szerkezetekben épült bele néhány olyan szólás, közmondás nyelvi szövetébe, amelynek sok kötődése van Egerhez, az egri nép múltjához, társadalmi életéhez, foglalkozásához stb. Szemelgessünk most ebből a típusból. Ha azt akarják jelezni, hogy ugyanazt hiszik és vallják, s valamiről egy a véleményük, akkor ezt szokták mondani: *Ő is az egri kátét tanulta*. Az sem véletlen, hogy az *egri érsek* jelzős szerkezet is nyelvi szerepet vállal a sajátosan egri szólásokban. Ha valakinek nincs ínyére a kapálás, ezt mondják neki: *Mért nem lettél egri érsek!* A rátarti, dölyfös, büszke gazdát minősítették ezzel a szóláshasonlattal: *Hintón jár, mint az egri érsek*.

Az egri iparosok, hóstyalakók egy-egy, nem éppen dicséretes cselekedete adott alapot ezeknek a gunyoros értelmű szólásformáknak: *Olyan, mint az egri molnár: egyszer piklöl (őröl), kétszer sápol (vámol)*. — *Úgy járt, mint az egri pék*: belesütötte a poloskát a kenyérbe, s így védekezett: csak mazsola az benne, azzal hirtelen bekapta, s nem is tudták megbüntetni. — *Olyan tüzes, mint az egri cikra*. Az egri hóstyai paraszt legények hirtelen haragja, tüzes természetete adott alapot a szólás megalkotására. Ismerik ezt a változatot is: *Büszke, mint az egri cikra*. Ebbe a rokon értelmű szólássorba illeszkedik bele ez a szóláshasonlat: *Indulatos, büszke mint az egri ember*.

Az *egri asszony* jelzős szerkezetnek szólásbeli szerepéről ez a, nyelvi formájában is sajátosan egri szóláshasonlat tanúskodik: *Változatos, mint az egri asszony fjzte: memme kumpi, memme bab*.

8. A következő szólásformák elsősorban csúfolódó szándékukkal tűnnek ki: *Megtisztelte, megurazta, mint az egri ember a kutyapeccért* (ezt kérdezte: Itthon van-e a nagyságos sintér úr?) — *Szétnéz, mint a pélyi vak Egerben* (nézelődik, de semmit nem lát). — *Belépett, mint Pacalíné Egerbe* (a szomszéd falvak piacozó asszonyai szokták mondani, ha megkérdezték tőlük: hová mennek. *Csak belépek Egerbe*. Ez a válasz szó-lássá vált).

9. Nemcsak Egerben, hanem közvetlen környékén is jól ismert és használt szóláshasonlatról azért szólunk, mert valóságalapja egészen szembetűnő: valóban sok a templom Egerben. Nem véletlen tehát, hogy megszületett ez a szólásforma: *Válogatnak, mint az egriek a templomban*. Akkor szokták mondani, ha valaki hosszasan latolgatja, mit vá-

lasszon. Az egri csúfolódó szájon, vagy inkább az egrieket csúfoló, gunyoros mondasban már így formálódott a szólás: *Az egriek addig válogatnak a sok templomban, míg a pincék közé kerülnek.*

Az egri asszonyokat gyakran minősítették olyan jelzőkkel, illetőleg jelzős szerkezetű szólásformákkal, amelyeknek nyilvánvaló az epikus magja, egri valóság háttere. Még ma is ismerik az öregebbek ezeket a formákat: *Sarkon járó egriek* (pattogós papucsban, hegyesen, begyesen jártak); *zsinórnyövbő egriek* (a hosszú szoknya alja zsinórral volt körülvarrva, s ez a zsinór a csizmától és a cipőtől, a hosszú viselésben „kinyűvődött”).

Szólásszerű használati értékhez jutott az *egri ember* nyelvi forma is. Sokféle értelmezése lehetséges: 'szőlőhöz, borhoz jól értő ember; rátarti, büszke; mindent tudni akar stb.' Ha az egri ember valami olyan dologról hallott, amiről már tudomást szerzett, gyakran hangzott fel ez a mondás is: *Nekem mondd, egrinek?*

10. Eger topográfiai helyzete, települési jellegzetessége is alapul szolgált néhány szólásmód, szóláshasonlat kialakulásához. A régi Eger települését jellemezte a sok kacskaringós utca és a közök, sorok rendszere. A szólás is erre utal: *Kacskaringós, mint Eger.* Eger egyik városrésze, illetőleg utcája neve adott alapot ennek a szólásszerű nyelvi képletnek: *Almagyar, akitől az ember jó magyar,* (az itt élő emberek dicsekedtek így magukról). Az Eger alatt meghúzódó szövevényes pincerendszer is valóság hátterül szolgált: *Az egri ember otthon lakik, de a pincében érzi jól magát.* — *Jó barátot és haragos társat leghamarabb a pincében találhatni.* — *Templom mellett lakik, mégis hamarabb ér a pincébe* stb. Eger történeti múltjának legjellegzetesebb emléke az egri vár. A szólásszerű nyelvi alakulatokban sem véletlenül jutott szerephez: *Nem egy nap épült Eger vára* (jó munkához idő kell). *Öreg, mint az egri vár* (nagyon öreg, de tartja magát).

11. A régi egri emberek jó szőlőművelők és kiváló iparosok voltak. Sajátos szóláskészlete alakult ki az egri bortermelő, kapás hóstyái közösségnek is. Egri adatszolgáltatóim ezt a példatárt ismerték el „egrinek”, az egri szóláskészlet típuspéldáinak: *Aki kapál, az szár — Amilyen a metszés, olyan a szüretelés.* — *A rossz gazda már metszéskor leszüretel* (rosszul végezte a metszést). — *Az anyján érjen meg a bor* (seprűjén, ruskóján kell hagyni). — *Bort ad a hegy magától is, csak kapálni kell. Elhagyta a kendőre valót* (akkor mondják, ha a szedő nőszemély sok gerezdet, csilenget hagy a tőkén). — *Elkapálta a szüretet. Jó bornak is van alja.* — *Jó évjárat, teli buksza.* — *Kapa termeszt a szőlőt.* — *Megadta a három kapáját* (a szőlőt háromszor kell megkapálni). — *Olyan a szőlő, mint az ember, akkor is gondolni kell rá, mikor még sehol sincs.* — *Szomorú, mint a ragyavert szőlő. Rossz kötőnek sűrű sora, rossz csátéja* (mindenre talál kifogást). Ha valaki a szőlő kapálásában, vagy szedésében lemaradt, megkérdezték: *Van-e kenyér a zsebében?* A kérdés értelmét megvilágítja ez a szólásforma: *Tegyén kenyeret a zsebébe, hogy a kutya meg ne harapja* (vö. Bakos: A régi egri szőlőművelés szókincse. Eger, 1969. 45–6).

Az egri szőlősgazdák a helyi tapasztalatok alapján gyakran szólásszerű formákban rögzítették a szőlőműveléssel és a bortermeléssel kapcsolatos kritikai megjegyzéseiket is. Jellemző például az a mód, ahogyan az egyik egri gyerek dicsekedett a másikkal: *Búzából annyi termett, amennyit az isten adott, borunk meg annyi lett, amennyit az apám akart.* A hirtelen jött jégeső sokszor elverte az egri határban az egész szőlőtermést. Szomorú valóság alapja van tehát ennek a szóláshasonlatnak: *Hirtelen odalett, mint a rózsási termés.* (a Rózsás dűlőben levő szalai kapások szőlőjéről van szó). A Hajdú-hegytől nyugatra fekvő terület neve, az *Agárdi* egy sajátosan egri szólásrigmusban jutott nyelvi szerephez: *Agárdi, nincs belőle mit várni.* Az egri szájon a szólás így hangzik: *Agárgyi, nincs belőle mit várni.*

12. Az egri szólásmódok, szóláshasonlatok között nyelvi szempontból legértékesebbek azok, amelyeknek nyelvi szövetében valódi egri tájszavak kapták a kulcsszó szerepét. A szólások értelme, használati értéke szempontjából is szükséges ezeknek a tájszavaknak pontos ismerete. Az egri dialektusi sajátságokat hordozó szólások közül a legjellemzőbbeket válogattuk ki:

Vizet vacsolj, ne imádkozz! A szent se vacsolja fel az ágyból. Hogy a két szólás értelmét és használati értékét pontosan elemezni tudjuk, szükséges a *vacsol* igealak jelentésének az ismerete is. *A szent se vacsolja fel az ágyból* szólásmód kulcsszava a *vacsol* ige ebbe a szósorba illeszthető bele: *locsol, fellocsol, öntöz* stb. A szólás értelme: lusta, álomszuszék, eltörődött, beteg, gyámoltalan stb. A *vizet vacsolj, ne imádkozz* szólás értelmezéséhez azt is tudnunk kell, hogy mire vonatkozott a *vacsol* igével megnevezett cselekvés. Egerben a zellervárnak nevezett vagy inkább csúfolt maklári hóstyán végezték a *vacsolás* műveletét a *vacsolólapát* segítségével. Így *vacsolták* rá a káposztára, a karalábéra, a zellerre az árkokba kifolyatott vizet. A szorgalmasan *vacsoló ember* tehát ezzel a szólással szólt rá arra a társára, aki a *vacsolás* helyett a templomba ment, hogy esőért imádkozzék. Kialakult a szólásnak egy általánosabb értelemben vett mondanivalója is, amit ebbe a szövegösszefüggésbe helyezhetünk bele: „a jól végzett munkának van értelme és haszna, munka nélkül semmit sem adnak, dologgal érhetünk el valamit.” Különben a *vacsol*, a *vacsolás*, a *vacsoló*, *vacsolólapát* szóalakokat még eddig nem szótározták, s éppen azért értékes számunkra a két szólás, mert bennük és általuk egy valódi tájszócsalád hagyományozódott át egészen napjainkig. A *vacsol* tájszó még akkor sem vált ki a szólások nyelvi egységéből, amikor átvittebb, elvontabb értelemben kezdtek élni az egriek a szólásformákkal.

Az idősebb hóstyai parasztok szóláshasználatában még ma is élnek ezek a nyelvi alakulatok: *Egész tarisznyával hordja igazságát, az igazsággal messzire mehet az ember* (sok igazoló irata van). A kulcsszó az *igazság* szóalak. De szólásbeli funkciójában ez a szó nem a tények valóságára, nem valaki állításának igaz voltára, nem is a jogos igények érvényesülésére utal. Hogy közelebb férhessünk a szó régi és szólásbeli használati értékéhez, idézzünk Eger város jegyzőkönyveiből néhány adatot: „Fás és egyéb szekerések, akik titkon, *igazság nélkül* a piacról elmennek, félfontra büntetessenek” (1777). — „A vásárbán csavarogván, mivel sem pénzek, *sem igazságok nem lévén*, gyanóságból be hozzattak” (1792). A szó régi, s egyúttal sajátosan tájszói használati értékét példázzák az Egerben ma is gyakran hallható ilyen megnyilatkozások: „*Igazság nélkül* ma sem árulhatunk” — „Van *igazságom* a helypénz befizetéséről” stb.

A német nyelvből került az egri nép szókincsébe a *siccek* szóalak. Az „egri lövöldöző kompánia” tagjait nevezték meg vele. Ez a tájszónak is minősíthető főnév jutott nyelvi szerephez ebben az egri szóláshasonlatban: *Jó szemem van, mint az egri sicceknek*.

A régi egri kapások, ha azt akarták mondani, hogy valamilyen portéka csesznye, silány, semmit sem érő, akkor éltek ezzel a szólásformával: *Nem ér egy áldomásított sem*. A szólásban kulcsszerepet játszó összetétel jelentésére vonatkozólag idézzük ezt az egri jegyzőkönyvi részletet: „Mikor a szőlő iránt lett alku és Contractus adáskor érkezett az *áldomás itatra be*” (1716).

Ma már az egri köznyelvben nem él a *nedékeny* szó sem. Az öregebbek ajkán azonban el-elhangzik ez a szólásforma: *Amolyan nemszeretem, nedékeny ember* (kevély, gögös, elbizakodott, rátarti, fölényes, kötekedő, arrogáns, erőszakoskodó, garázda). Hogy a szólásban szereplő *nedékeny* szó valóban régi egri tájnyelvi forma, bizonyítják Eger város régi jegyzőkönyveiből idézett e mondataink is: „*Nedékeny*, csélcsep Iffiak mindenben bojtorvankodván, az úton a lakosokba beléjek vesztek” (1772). — „Szalabeli gaz indulatú *nedékeny Iffiak* be vádoltattván, sok számtalan korhelyságaik miatt” (1775).

Még ma is hallani Egerben ezt a szólásformán, közmondásszerűen megfogalmazott mondatot: *Rájutott az isten puskája lövése*. A szólás jelentése: neki jutott a feladatok

közül a legnehezebb, a legkellemetlenebb. A szólás kulcsszava az *isten puskája* nyelvi forma. Azt a templombeli perselyt nevezték meg vele, amelyet az apró csengővel is ellátott hosszú rúdra helyezték, s a sekrestyés a padokban ülő hívők orra alá szokott dugni az adományokért. Így kap teljesebb értelmet a szólásnak *isten puskája lövése* birtokviszonyt kifejező része (vö. Bakos: Nyr. 92: 220).

Rosszálló értékben élnek az öreg hóstyái parasztok ezzel a nagyon ritkán nyelvi szerephez jutó szóláshasonlattal: *Titkosak, mint a hóstyái suttogók* (éppen nem titkosak, mindenki tud róla). Az eгри hóstyák lakossága a *suttogó* szóval nevezte meg azokat az alkalmakat, amelyekben megbeszélték, kit válasszanak meg fertálymesternek.

Gyakran szólt rá rosszállkodó gyerekére az eгри szülő ezzel a szóláshasonlattal is: *Olyan vagy, mint a mirkász*. A szólás értelmezéséhez ismernünk kell a *mirkász* tájszó jelentését, használati értékét. Vele nevezték meg a sajtnak a héját, a legrosszabb részét, amit összegyúrva, igen olcsón árultak az eгри piacon.

Incelkedve, gunyoros hangnemben az eгри legények gyakran emlegették ezt a szólásformát is: *Olyan nagy a szája, mint a pásztorjárás* (nagy szájú, kotnyeles, pletykás leány). A szőlőhegyeket régen pásztorjárásokra osztották, s ezek nagy kiterjedésűek voltak.

Ma gyakran nyelvi szerephez jutó eгри tájszavak vállalnak szerepet ezekben, a hóstyákon ma is ismert és használt szólásokban: *Jó állapotban csámforog haza a pincéből* (részeg, be van rúgva, itókás). — *Ez is elfőstött bennünket* (rosszat mondott rólunk). — *Amolyan encselgő ember* (tétlenkedő, henyélő). — *Amolyan senki-gyerek* (törvénytelen). — *Sűrű természetű ember* (nehéz természetű). Ha valaki nagyon dicsekszik, de kérdésének nincs valóságalapja, akkor szokták mondani: *Mit dicsekszik? Egy teher vízzel sem birkózik meg* (a kútról hozott két kupa vízre mondták: „egy teher vízi”).

A sajátosan eгри szólásformák között számolhatjuk el ezeket a szóláshasonlatokat is: *Borul, mint a káposztaharaszt*. *Les, mint a bojnyik* (csúnyán néz, mérges) (vö. Nyr. 100 : 240—1). — *Kapós, mint Egerben az üveges krumpli* (az üveges szó jelentése: fagyos). — *Eszibe van, mint makk a malacnak*. — *Eszibe tartja, mint malac a makkot*.

Az eгри ember két dolgot szeret nagyon: az *eszést*, meg az *iszást*. — *Az élő fával is kikezd* (kötőzködő, garázda ember). A már nagyon beteg emberre ezt szokták mondani az öregek: *A pap erre is ráadhatja már a hátulsó kenőcsöt*. — *Menjen oda, ahol az ég szőke* (menjen a fenébe). *Addig kell dagasztani a kenyeret, míg nem folyik a gerendáról a víz* (gerenda: homlok). — *Korán ér valamit* (korán kell megkezdeni a munkát, jó időben kell hozzá kezdeni a feladathoz). *A májusi eső tűz a földnek*. (A májusi eső, aranyat ér közmondás sajátos eгри változata). Ha a múltban a szegény legény gazdag leányt kért feleségül, a szigorú, tehetős gazda ezt kérdezte tőle: *Ki kend? Tudja-e, hogy a kenyérhez szalonna is kell?!*

13. Most azokat a szólásokat mutatjuk be, amelyeknek keletkezéséhez, használati értékéhez, jelentéstartalmuk értelmezéséhez helytörténeti, néprajzi, helyi gazdaságtörténeti összefüggések ismerete is szükséges. A „gatyás világból” való szólásnak minősítik az egriek ezeket a változatokat: *Szúrd meg, Berci, nadrágos*. — *Szúrjad Berci, nadrágos*. Ezekben a jellegzetesen eгри szólásformákban a kulcsszó szerepét a *nadrágos* szóalak hordozza. A lobogós gatyás hóstyái parasztokkal szemben ezzel a szóval minősítették az eгри iparosokat. Volt idő, amikor a rátarti kapás parasztleány nem fogadta a *gatyás legények* udvarlását, mert *nadrágos* kellett neki. Az idézett szólásokkal kapcsolatban arról is szólnunk kell, hogy a bálokban, az ivókban az eгри paraszt cikrák gyakran verekedésbe kezdtek, s elsősorban a közjük betolakodó *nadrágosok* ellen fordultak.

A levéltári feljegyzések arról is szólnak, hogy az eгри fiataloknak a farsangi *lakozásokra*, a táncos *ivókba* nem volt szabad bevinni a verekedésre alkalmas eszközöket,

főleg kést, bicskát nem. A fertálmester feladata volt ennek ellenőrzése is. Az ő emberei a rövid gyolcsgatyás, fényes gombsoros, kartonmellényes legényeket megmotozták, és elvették tőlük a késeket, a bunkókat. Hogy a legények gyakran túljártak a hivatalos emberek eszén, arról ezek a régi szólásformák is bizonykodnak: *Szidi, add elő a Berci bicskáját, kését! — Bori, há' tetted a Berci bunkóját?*

Később nemcsak arra vonatkozott ez a szólás, hogy a lányok bő, ráncos szoknyájuk alatt csempészték be a lakozásokra a legények verekedő eszközeit, hanem más alkalomból, átvittebb értelemben és élcelődő, tréfás beszédhelyzetekben is éltek e szólásformán használt nyelvi képletekkel.

Az egri hóstyákon rendezett táncos alkalmakon, s főleg a fertálmester választása utáni bálokban, a megválasztott fertálmester feladata volt rangsorolni a legügyesebben táncoló nőket. Egy alkalommal egy legény ajkáról így hangzott fel az ellenvetés: *Pláne, Szidi!* A legény tömören ezzel a nyelvi formával mondta el véleményét: egy Szidónia névre hallgató takaros menyecskének kell adni a pálmát. A szólásban kulcsszerepet játszó *pláne* szóalak latin eredetű ugyan, de az egri nép nyelvhasználatában is szerephez jutott, és ebbe a rokon értelmű szósorba illeszkedik bele használati értékével: *simán, világosan, tisztán, kereken, teljesen, bizonyjára.*

Bizonyos beszédhelyzetekben kiemelési szándékkal nyomósító szóként is éltek ezzel a szóval az egriek, s így a *pláne* szóalakkal ezekre a jelentésváltozatokra utaltak: 'főképpen, különösen, kiváltképpen, annál inkább, még inkább, éppenséggel, sőt stb.' Ha a mai egri ember szájára veszi ezt a szólást, már szinte tartalmatlan jelentésben él vele. Legtöbbször csak nyelvi pótlék, töltelék, s arra való, hogy egy-egy tartalmas feleletre nem váró, formálisan megfogalmazott kérdésre válaszoljanak vele: „A boltba sietsz? Dolgozni megyünk?” A válasz röviden, tömören: *pláne, Szidi!* Egyik adatszolgáltatónk szerint azok is gyakran emlegetik ezt a szólásformát, akik „műveltkedve akarnak beszélni”.

Ha valaki elkésik valahonnan, kimarad valamilyen eseményből, nem tudja tartani társaival tevékenysége ütemét, késedelmeskedik a munkájában, még ma is gyakran mondják rá az egriek ezt a szóláshasonlatot: *Kimaradt, mint Turainé a meleg vízből.* Általánosabb értelemben és tanulsággal azok is élnek ezzel a szólással, akik nem ismerik valóságalapját, keletkezésének indítékait.

Eger város régi jegyzőkönyveiben gyakran olvashatunk bejegyzéseket a szólásban emlegetett „*meleg vízből*”. A szólás keletkezéséhez adalékul szolgálnak ezek a megjegyzések: „Az ruhamosás, vászonfehérítés itten ezen *Meleg Vízben* úgy engedtetik meg, hogy az Meleg Vízi Malom végett felállítottott kőfalainkra ruhát mosni, oda ruhákat, vagy vásznakot rakni szabad nem lészen” (1710). — „A Meleg Vízben minden fizetés vétele nélkül eddig engedett fürdélés és *ruháknak mosása s vásznak fehérítése továbbá is megengedtetik.* . .” (1768). — „Hogy ruhájakat moshassák az asszony népek, hozzanak magokkal *székeket*, menjenek bé az Meleg Vízbe, ottan azon a székeken moshatják ruháikat, amint tetszik. . .” (1797). — „A Meleg Víz használatában az ruha mosástul és annak fejezésétül az egri lakosok fizetni kinszerítettek” (1798).

Kitűnik ezekből a bejegyzésekből, hogy a régi fürdőházon kívül, „a fürdők és a malom között szabadon az ég alatt levő s közhaszon vételre szolgáló Meleg Viz” nem nagy kiterjedésű területén szorultak össze a mosást végző, sulykoló asszonyok, s ha valaki idejében nem foglalt helyet, akkor valóban „*kimaradt*” a meleg vízből.

Ez a sajátosan egri mosási mód adott tehát alapot a szóláshasonlatban szerepet játszó nyelvi képnek. A mondás használati értéke, jelentéstartalma ma is egészen eleven azoknak az egri embereknek, akiknek tudatában nem halványodott el az a valóság-háttér, amelyben megszületett szóláshasonlatunk. Városunk határán túl nem terjedt el ez a mondás. Az egriek elsősorban a humoros színezettel teltített beszédhelyzetekben élnek vele.

Még ma is gyakran hangzik fel ez a szólásforma: *Hogy kerülj Egerbe a mizerekhez* (kerülj a bolondok házába). Ismeretes ez a változat is: *Ez is megjárta a mizereket*. Az egri irgalmasrendi barátok, a mizerikordianusok, röviden a *mizerek* gondozták az elmebetegeket is. Ez a valóságalapja az Eger határán túl is ismert szólásformáknak. A szólást átkozódásként is felhasználják.

Hasonló használati értékűek ezek a szólásváltozatok is: *Kerülj Egerbe a három kereszt alá*. — *Most jött a három kereszt alól*. Ezeknek a Heves megyei betyár-frazeológiában valamikor gyakrabban emlegetett szólásváltozatoknak jelentése: 'kerülj börtönbe, börtönviselt, most szabadult stb.' A vármegyeháza udvarán állt a megyei börtön épülete. s bejárata fölött három kereszt volt; ma a megyei levéltárnak ad otthont.

Sajátos egri szólásként számolhatjuk el ezt a szólásformát is: *Kifutja az angyalos kapu*. Jelentése: 'jól keres, tehetős, van miből gazdálkodnia, költekezhet stb.' A szólásban szereplő *angyalos* jelző az egri dohánygyár kapuján lévő táblára, illetőleg az ezen látható angyalra vonatkozik. Az egri dohánygyárban dolgozó egri munkásasszonyokra mondták, elsősorban a szivargyárban munkálkodó, a sodrást végző munkásnőkre értették, akiknek a keresete jobb volt, mint a kapásoké.

Eger városának gazdaság-, folklór- és művelődéstörténeti múltjának egy-egy jelenségéhez is sok szólás és közmondás kapcsolható. Most ezekből válogatunk: *Jó lenne kiabálónak* (nagy a szája, hangos ember, nagyhangú). Egerben gyakran tartottak *kótyavetyéket*, amelyeken jószágaikat, ingóságaikat adhatták el. Ezek az alkalmakon hivatalos ember volt a *kiabáló*, a *kiáltó*, a *kikiáltó*, ezt bizonyítja ez a két levéltári adalék is: „Adatott a *kótyavetye kiabálónak*” (1783). — „Fizetett a *kiabálónak kótya vettyén*” (1805).

Ha valakit becsületében megsértettek és ártatlannak érezte magát, gyakran hangzott fel ajkán ez a mondás: *Nem álltam én soha látón* (egész életemben becsületes voltam, nem loptam, senkinek tulajdonához nem nyúltam). Hogy mi adott e szólás nyelvi formájához és jelentéstartalmához valóságalapot, arról ez a jegyzőkönyvi bejegyzés bizonykodik: „Szalonna lopásban tapasztaltatván, másoknak hasznos példájára nyakára köttessen a szalonna, s a *Látó helyen* egy óráig álljon” (1763).

Nagyon elítélő kritikát fogalmaznak meg az idősebb egri asszonyok ezzel a két szólásváltozattal: *Megérdemelné a szalmakoszorút, amolyan szalmakoszorús nőszemély*. A kikapós, feslett, lóha, buja, erkölcstelen életet élő nőket minősítik e szólásformákkal. Hogy mi adott a szólás nyelvi formájának és használati értékének alapot, arról pontos tájékoztatást kapunk ezekből a régi egri jegyzőkönyvi részletekből: „. . . leány fővel. . . megterhesedett, ezért a deresnél *szalma koszorú alatt* egy óráig fog állani. . .” (1747). — „. . . fattyat vetett. . . *szalma koszorú alatt* piarera ki állítatván. . .” (1756).

14. Az egri nép ajkán is keletkeztek olyan szólások, közmondások, amelyek egyszeri és egészen helyhez kötött esetekből, humoros, derűs viselkedésformákból nyerték általánosabb értékű nyelvi szerepüket. Az egri nép szójárását is nagyon jellemző mondanások példálózhatnak az egriek tréfálkozásáról, humoráról is. Az idézett nyelvi formák jó része ma is eleven, s a megfelelő beszédhelyzetekben élnek is vele. A nagyszámú példatárból csak a legjellemzőbbeket idézzük: *Már nemcsak a barátoknál van szentségkítétel, hanem a szomszédoknál is* (veszekednek, káromkodnak, nagy a perpatvar stb.). — *Le tudok róla, mint Juda Bora a tyúkváságról* (megcsinálom, elvégzem idejében a munkát). — *Szétnézett, mint Csima Pesten*: arra mondják, aki idegen helyen, vagy a szomszédolás alkalmával alaposan körülnéz, mindent szemügyre vesz. — *Olyan mint Ruha Gyuri; Tiszta Ruha Gyuri* (lusta, hanyag, rendetlen, nem törődik semmivel). A rosszul szabott, nem reá való ruhát, öltözetet viselő emberre is mondják. *Olyan mint a Dádó Borcsa* (lusta, se nem főz, se nem takarít, egész nap henylékedik stb.). *Olyan mint Pacal Imre* (bolondozó, szélhámuskodó). A mai egriek emlékezetében úgy él a szóláshoz alapul

szolgáló személy emléke, hogy magas, vékony ember volt, mindig vőlegénykedett, mindig nőszülni akart, és sok jegygyűrűt húzott az ujjára.

15. Ez a közleményünk első fele annak a nagyobb dolgozatnak, amelyik a szemiotikai megközelítés igényével elemzi egy szűkebb táj, vidék, illetőleg város szóláskincsét, szóláshasználatát. Úgy érezzük, hogy cikkünknek önmagában is van forrásértéke, s az a mód, ahogyan felsorakoztattuk az egyes szólástípusokat, már példát szolgáltat arra is, hogy milyen szemiotikai összefüggésekben végezhetjük el a szólások szerkezetének, jelentéstartalmának és használati értékének elemzését.

Bakos József

Szó- és szólásmagyarázatok

Cseribarát. 1. Az Assisi Szent Ferenctől alapított kolduló szerzetesrend egységét a szegénység értelmezésében mutatkozó kettősség hamarosan megbontotta. Annak az irányzatnak a híveit, amely a III. Honóriusz pápától 1223-ban megerősített rendi regulát szigorúan, hajszálnyi pontossággal, minden engedmény nélkül kívánta követni, *obszerváns*-oknak hívták (vö. latin *observans* 'tisztelő, elismerő, megtartó'). Az *observans* megnevezés hivatalos használatát 1897-ben szüntette meg XIII. Leó pápa, és az *Ordo Fratrum Minorum* (tkp. 'a kisebb testvérek rendje') megjelölést léptette életbe a rend számára, amelyet ma magyarul *ferences*-nek, *franciskánus*-nak nevezünk. A rend enyhébb, ún. *konventuális* (vö. egyházi latin *conventualis* 'kolostori' < : *conventus* 'konvent, kolostor') ágát X. Leó pápa 1517-ben jogilag és formailag külön renddé nyilvánította. E rend latin neve *Ordo Fratrum Minorum Conventualium*, mai magyar neve pedig *minorita*. A *conventualis* kifejezés arra utal, hogy az így hívott szerzetesek nagy kolostorokban, konventekben laktak, szemben az *obszerváns*okkal, akik eleinte kis rezidenciákban vagy remeteházakban húzódtak meg. (L. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 291.)

A magyarországi ferences rendtartomány 1232-ben alakult meg. Az *obszerváns*oknak 1517-ben 70, a *konventuális*oknak pedig 1533-ban 37 rendházuk volt. A *konventuális*ok fekete színű posztókármzsát hordtak; ezt viselik ma is a *minoriták*. Az *obszerváns*ok kármzsája szürke színű volt; harisnyátlan lábukra fatalpú sarut (*calopodium*) húztak. (L. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp., 1923–1924. I: 313, 449.) Egészen bizonyos, hogy az *obszerváns*okra vonatkozik a következő két szövegrészlet: 1670: „A pápistaságban a szerzetesek szürke ruhában járnak, fa talpú sarut viselnek alázatosságoknak megmutatásáért” (Nán: SzűT. 231: NySz. 2: 1520); 1682: „A szürke-barátok [= szürke kármzsát viselő szerzetesek] szerzetinek fundálója Sz. Ferencz, soha nem kívánt tisztet” (Hall: Paizs. 348: NySz. 1: 178). Az *obszerváns*ok utódainak tekintendő mai *ferences*ek azonban nem szürke, hanem kávébarna kármzsát hordanak, s derekukon fehér kötélöv van olvasóval. Mikor cserélték fel a szürke kármzsát kávébarnával, pontosan nem tudjuk, de a fenti idézetek tanúsága szerint feltétlenül 1682 után.

2. A 16. században az *obszerváns*ok népies magyar neve *cseribarát* volt. Karácsonyi János (I: 313) szerint a *cseribarát* megjelölés már a 16. század elején előfordul egy akkori ferences írásában. Kár, hogy Karácsonyi magát a korabeli szövegrészt nem tette közzé. 1532-ből azonban a *cseribarát*-ot már adatszerűen dokumentálhatjuk *czery Barat* (MNy. 28: 120) alakban. L. még 1555: „Gyönnny megyén az *czery barátokhoz*” (Frax (II. facsimile): SzegSz. 1: 240). A TESz. (1: 511) a 'ferences rend' értelmű *cseriszerzet*-et 1522 óta, a 'ferencrendi szerzetes' értelmű *cseriatyá*-t 1527 óta, a *cseribarát*-ot pedig 1565 óta adatolja. A *ferences*ek gúnyolódó megnevezéseként használt *cserifakó* 1568 óta mutatható ki.

3. A *cseribarát* összetétel *cseri*- előtagjának eredete mindmáig bizonytalan. A TESz. (1: 511) ekképpen vélekedik: „Kevésbé valószínű feltevés szerint a *cser* 'cserfa' -i melléknévképzés származéka, e képző ilyen használata azonban szokatlan. E magyarázat értelmében az elnevezés alapja a *ferences*ek vörhenyeges, cserfakéreg színű ruházata

lehetett. — A *cseri*- előtagnak a *Cseri* helynévből való származtatása, továbbá népetimológiával való magyarázata egy szláv nyelvi *černa* 'fekete' alapján nem meggyőző.”

4. A kutatást úgy szándékozom átlendíteni a holtpontra, hogy időrendben megvizsgálom az eddigi magyarázatokat, kritikailag megrostálom őket, majd előterjesztem saját megfigyelésem kísérletemet.

A) A *cseribarátság* első magyarázója az a XVI. század elején élő ferenczrendi szerzetes volt, akinek egyben a *cseribarátság* legkorábbi feljegyzését is köszönhetjük. Ez a körülmény különös súlyt és fontosságot ad véleményének, amely Karácsonyi János (1: 313) tolmácsolásában áll rendelkezésünkre: „[A *cseribarátság*] elnevezés . . . onnan származik, hogy a magyarok először a Cseri városban lakó szigorú ferenczrendűeket ismerték.” Hol feküdt ez a Cseri? Az egykori Temes vármegyében, a Temesvártól kelet-északkeletre levő Temesrékas közelében, tőle dél-délnyugat (Csánki 2: 12) vagy délnyugat (Karácsonyi 2: 25) felé. A magyar *cser* fanév *-i* képzős származékként (vö. *Büki, Egri, Haraszti, Nyári, Nyíri*; 1. Kniezsa: MNy. 45: 100—7) megalkotott *Cseri* helységnévre Csánki (2: 17) 1387-ből idézi a legkorábbi adatot *Chery* alakban. A Cseriben megtelepült szigorúbb ferencesek (obszervánsok) 1366 táján építettek egy kis kolostort, amely 1385-ben már biztosan megvolt (Karácsonyi 2: 25). A kolostor fennállásáról 1478-ból van az utolsó írásos nyom. — A *cseribarátság* előtagjának a Temes megyei *Cseri* helységnévvél való azonosságát vallotta Fridrich Orbán a ferences rend történetéről 1759-ben megjelent könyvében (1. RMNy. 4: XXXIV, Nyr. 27: 76), Kósa Jenő (1714—1783) a ferences rend történetéről szóló kéziratában (RMNy. 4: XXXIV), D.G. [= Döbrentei Gábor] (RMNy. 4: XXXII—XXXV), P. F. [= Papánek Ferenc] (PallasLex. 7: 120), Borovszky Samu (Nyr. 28: 75), Nagyszigethi Kálmán [= Szily Kálmán] (Nyr. 28: 75—6) és Melich János (SzlJsz. 1/2: 236—7) is. Kifogást az EtSz. (1:983), Karácsonyi János (1: 313, 2: 25) és a TESz. (1:511) emelt e származtatás ellen, de csupán Karácsonyi okolta meg ellenvéleményét. Szerinte a magyarok előbb ismerték meg a Keve vagy Diákó várában lakó ferenceseket, mert az ottani kolostorok előbb épültek, mint a cseri, amely nem is volt olyan nagy, s ezért nem volt elegendő indíték arra, hogy *cseribarátság*-oknak hívják azokat a ferenczrendűeket is, akik nem is laktak Cseriben. — Mérlegelve a *cseribarátság* előtagjának a *Cseri* helységnévvél való azonosságáról mondottakat mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy alaki és időrendi szempontból e származtatás hibátlan. Karácsonyi János ellenvetésével azt szegezhetjük szembe, hogy a dél-magyarországi ferencesek XIV—XV. századi történetét túlságosan hézagosan ismerjük. Ezért nem zárkozhatunk el annak lehetősége elől, hogy a Cseriben épült kolostor, ha nem volt is a legrégebbi s ha viszonylag kicsi volt is, bizonyos, ma már nehezen kideríthető szempontból mégiscsak magára vonta a közfigyelmet, és pars pro toto-szerűen szimbólumává lett a magyarországi ferencesek obszerváns ágának.

B) A jezsuita rend tagjaként pappá szentelt Baróti Szabó Dávid 1803-ban (MVir. Tóldalék [14]) úgy vélte, hogy „*Tseri* Barát. *Tseri* Klastrom. A' tser-fzínű ruháról neveztetett”. Baróti Szabó tehát a *cseribarátság* előtagját a magyar *cser* 'Quercus cerris' fanév *-i* képzős származékának tartotta azon az alapon, hogy a ferencesek vörhenyeges, cserfakéreg színű kámzsát hordanak. E magyarázatot magáévá tette Kassai (5: 173) és az EtSz. (1: 983). Onomasziológiai szempontból a cserfakéreg színével kapcsolatba hozott *cseribarátság* a magyar *fehér barát* 'domokosrendi szerzetes' (NySz. 1: 177), *fekete barát* 'benedekrendi szerzetes, bencés' (NySz. 1: 177), *szürke barát* 'ferenczrendi szerzetes, ferences' (NySz. 1: 178), *tarka barát* 'cisztercita szerzetes' (ÉrtSz. 6: 512), *vörös barát* 'templomos barát' (NySz. 1: 178 és ÉrtSz. 7: 558) típusú, a szerzetesektől viselt ruha színére utaló szószervezetekkel tartoznék össze. Csakhogy e magyarázatnak két súlyos nehézsége van. Az első az, hogy a *cseribarátság*-oknak hívott obszerváns ferencesek nem

vörhenyeges, cserfakéreg színű kámzsát hordtak, mint a mai ferencrendiek, hanem szürkét; ezért is hívták őket másként *szürke barát*-oknak. A második nehézségre a TESz. (1: 511) mutatott rá: a valahová, valamihez tartozást jelentő *-i* melléknévképző nem szokott ilyen funkcióban szerepelni.

C) Kúnos Ignác (Nyr. 12: 350) a *cseribarád* előtagjáról azt vélte, hogy a szláv nőnemű *černa* 'fekete' melléknév átkerült a magyarba, s a *cser* fanévhez való népetimológiai hozzáigazítás útján *cseri*-vé fejlődött. Ez a magyarázat elfogadhatatlan. A nyugati (római) kereszténység egyik jellegzetes szerzetesrendjének tagját jelölő magyar *cseribarád* történetében nincs semmiféle olyan mozzanat, amely arra jogosítana fel bennünket, hogy a keleti (bizánci) kereszténység szóhasználatára jellemző ógyházi szláv *črnbŕizbcb* [tkp. 'fekete ruhás ember'] 'szerzetes' (SadAitz. 17) összetétellel, illetőleg a belőle rövidülésével keletkezett *črnbcb* [tkp. 'fekete ember'] 'szerzetes' (uo.) főnévvel hozzuk kapcsolatba. (L.: Melich: SzlJsz. 1/2: 231, 236; SiPrasł. 2: 245.) A görög *μελωειμων* [tkp. 'feketébe öltözött ember'] 'szerzetes' tükörszavaként megalkotott ógyházi szláv *črnbŕizbcb* a görög *λευχειμων* [tkp. 'fehérbe öltözött ember'] 'világi pap' hasonmásával, az egyházi szláv *bělŕizbcb* [tkp. 'fehér ruhás ember'] 'világi pap' (SadAitz. 10) összetétellel vön korrelációban. (L. André Vaillant: Grammaire comparée des langues slaves. IV. La formation des noms. Paris, 1974. 296.)

D) A NySz. (1: 417) szerkesztői a *cseri*, *cser* szócikkében a *cseribarád* előtagját 'turma, sodalitium; schaar, brüderschaft' értelmezéssel látták el, de némileg bizonytalanokodva, amit az értelmezés végére tett kérdőjellel fejeztek ki. Ezt a teljesen hibás értelmezést az sugallta, hogy a szerkesztők — tévesen — azonosnak vették a *cseribarád* és a *cseribasa* 'kapitányi rangban levő török lovastiszt' előtagját. A magyar *cseribasa* ~ *cserbasa* forrása az oszmán-török *çeribaşı* [tkp. 'seregfő'] 'csapatparancsnok mintegy száz beosztottal'. (L.: EtSz. 1: 960; Kakuk: Recherches 104.) A *cseribarád*-hoz etimológiailag nincs köze. — A *cseribarád* és a *cseribasa* hasonló hangzása azonban lehetővé tette e két főnév szójátékszeű, ironikus összekapcsolását. Erre akkor került sor, amikor egy ferencrendi szerzetes, kámzsáját sem téve le, magas rangú katonai vezető lett. Tomori Pál kalocsai érsekre, a Mohácsnál vereséget szenvedő magyar sereg fővezérére gondolok, akit Szerémi György *cseribasa*-barát-nak, *cseribasá*-nak csúfolt; vö. 1544—6: *monachum Cheri bassam* [latin tárgyeset], *Cheri bassa* (MonÍrok. 1: 116, 118).

E) Karácsonyi János (1: 313) azt a véleményét nyilvánította, hogy a szigorú ferencrendieket (obszervánsokat) „mint más szerzeteseket is, a ruhájukról nevezték el *cseribarád*oknak, mert e szó *cseri* szláv nyelven szürkét jelent. Mivel ez új ferenczendűek kámzsája nem fekete — mint a régieké —, hanem szürke színű volt, azért nevezték *cseri* (azaz szürke) barátoknak.” Csakhogy a szláv nyelvekben *č*-vel kezdődő, **čěry* ~ **čery*-féle hangalakú és 'szürke' jelentésű melléknév nincsen. Az ősszláv **sěro* 'szürke' melléknévnek a nyugati szláv nyelvekben és a fehéroroszban *š* kezdetű alak felel meg; vö. cseh *šerý*, szlovák *šerý*, felsőszorb *šěry*, alsószorb *šery*, lengyel *szary*, kasub *šari*, fehérorosz *шэры* ~ nyelvjárási *шэры*. Hangtörténetileg lehetséges volna, hogy a cseh vagy szlovák *šerý* melléknévből a magyarban *s* > *cs* affrikálódással *cseri* fejlődjék; vö. magyar *csajka* '(evő)csésze' < szlovák *šálka* 'csésze', magyar *csipke* 'csipkebokor, vadrózsa; csipkebogyó' < szláv **šipka* 'ua.'. Művelődéstörténeti szempontból azonban a *cseribarád* előtagjának a nyugati szláv nyelvekből való származtatása teljesen valószínűtlen. A délmagyarországi obszervánsoknak nem a nyugati szlávssággal, hanem a bosnyákokkal, a Boszniában működő ferenczendűekkel voltak kapcsolataik (1. Karácsonyi 1: 312—3, 2: 35). A szerb-horvátban viszont az ősszláv **šěro* 'szürke' folytatása a *s* kezdetű *šijer* ~ nyelvjárási (ikavština) *sír*, s ebből a magyarban nem válhatott *cseri*-. Valami **šijeri* *brat* [tkp. 'szürke barát'] 'obszerváns ferences' szó szerkezet egyébként sem mutatható ki a szerb-horvátból.

5. Végigtekintve az eddigi megfejtési kísérleteken azt állapíthatjuk meg, hogy közülük az első látszik a legmeggyőzőbbnek, az tehát, amely a *cseribarád* előtagját a Temes vármegyei Cseri helység nevéből vezeti le. De néhány részlet még tisztázásra vár. Mindekelőtt az, miért szerepelt 1555-ben a *cseribarád* szinonimájaként a *cseri falábú barát*; vö. 1555: „Nagýhetbe az *czeri fa labu barátokhoz* megien gyonni” (Frax 135: SzegSz. 1: 240). Kétségtelenül azért, mert az obszerváns ferencesek fatalpú sarut viseltek. Vö.: 1613/1832: „*Fa-talpu barát*” (Pázm. Kal. 143: Kreszn. 2: 241); 1618: „mezitláb jaro vagy *fatalpu barátoc*” (MA: Scult. 459: NySz. 1: 177); 1668: „*fa-czepőkös barátoknak rendi*” (VárM: Szöv. 108: NySz. 1: 360); 1670: „a szerzetesek . . . *fa talpu sarut* viselnek” (Nán: SzűT. 231: NySz. 2: 1520). Az obszervánsok fatalpú sarujával hozom kapcsolatba a Melius Juhász Pétertől a ferencesek csúfolására alkalmazott *cserifakó* [1568: Mel: SzJán. 43: NySz. 1: 757] összetétel utótagját is, amelynek tehát nem 'kutyá' és nem 'bizonytalan színű, színehagyott' jelentést tulajdonítok mint Nagyszigethi Kálmán (Nyr. 23: 29, 28: 75), illetőleg az EtSz. (1: 983). Melius korában a *cseribarád* előtagjának a *Cseri* helységnévvel való összefüggése már meglehetősen feledésbe merült, az előtagot inkább a *cser* fanévvel kapcsolták össze, s a cserfának, valamint a fatalpú sarunak a képzete adhatott indítékot Meliusnak a *cserifakó* megalkotásához, amelynek tulajdonképpeni értelme Melius szerint 'cserfából való' lehetett. Ez annál is inkább valószínű, minthogy a régiségben a rossz prédikátort *fapap*-nak (NySz. 2: 1226, Nyr. 23: 30), azaz 'fából való pap'-nak csúfolták.

Említsük még meg az egyetlen adatból ismert magyar nyelvjárási *cseri-veréb* 'vörhenyeges fejű apró veréb' [1840: MTsz.] összetétel előtagját is, amely az EtSz. (1: 983) szerint etimológiailag azonos a *cseribarád* előtagjával, s 'vörhenyeges'-t, 'cser-fakéreg színű'-t jelent. Ez a feltevés aligha helytálló. Bizonyára nagyobb valószínűséggel gondolhatunk a nyelvjárási *csóré veréb* 'tollatlan, még csak pelyhes verébfióka' (MTsz.) szószerkezet módosulatára. A cigány eredetű *csóré*-nak a TESz. (1: 556) szerint *csiré* alakváltozata is van.

Kiss Lajos

Hasáb föld. Régi mértékegységeinkkel, különösképpen a földmértékekkel kapcsolatos ismereteinket korántsem mondhatjuk kielégítőnek vagy éppen teljesnek. Ennek nem kis mértékben az is oka, hogy a feudális viszonyok között szinte minden nagyobb gazdasági vagy közigazgatási egységnek megvolt a maga helyi mértékegysége, mely nem pusztán elnevezésben, hanem többnyire értékben is különbözött más vidékektől, s így a hajdani igen különböző terminusú és értékű mértékek feltárása és egy szintre hozása csak hosszan tartó és körülményes munkával lehetséges. Részben ez, részben pedig az adatok szétszórtsága, esetlegessége az oka annak, hogy a kutatás eléggé mostohán bánt e témakörrel, s csak néhány olyan cikkel rendelkezünk, amely segít eligazodni a hajdani értékek és mértékek korántsem egyszerű rendszerében. Bizonyos, hogy nem egy olyan terminus is volt használatban, melyet ma szakirodalmunk nem is tart számon.

Ezek közé számítható a *hasáb* kifejezés is, melynek a TESz. (2: 66) 4. jelentéseként feltünteti ugyan — Baróti Szabó Dávid 1784-i Kisdéd Szótárára hivatkozva —, hogy „egy tábla szántóföld. . .” illetve: „egy bizonyos nagyságú földdarab”, de közelebbi értékéről itt mást nem tudhatunk meg. Ugyancsak általánosságban utal e kifejezésnek földmérték jellegére az ÚMTSz.-nak az az adata, melyet a Vas megyei Meszlenben jegyeztek le, s amely „*éf fię hasáb mák*”-ot említ, minden egyéb meghatározás nélkül. Ezeknek az adatoknak pontosabb értelmezéséhez éppúgy, mint a *hasáb* kifejezésnek mint földmértékjelölőnek a meghatározásához nagyban hozzáegíthetnek azok az adatok, amelyek a XVIII. század első és második évtizedéből maradtak ránk jobbágyok zálogszerződésai-

ben, amelyeket irtásföldre kötöttek, s amelyeket 1732—33-ban a Széchenyi uradalom összegyűjtetett — megmaradásuk is ennek köszönhető! — azzal a ma már elég világosan érthető szándékkal, hogy uradalmuk megerősödésének egy későbbi szakaszán e szessziókba nem tartozó földeket is egyszerűbben, vitáktól mentesen visszaválthassa (OL, Széchenyi cs. lt., X/1, 374(k)/3).

Az első zálogszerződést, melyben a *hasáb* mint földmértéket jelző kifejezés fel-tűnik, 1716. május 28-án kötötték Nagycenken, mégpedig Bubucz István és felesége Kara Kata nagycenki lakosok Osváth Benedek soproni lakossal és feleségével, akik 10 forint kölcsönt adtak földjükre „a következő Sz. Márton napjáig”, egy tallér kamattal. Abban az esetben viszont — mint a szerződés szövege mondja — ha „azon Terminus napra meg nem adnánk, vagyis nem adhatnánk [ti. a 10 forintot és az 1 tallért], tehát köttyük és adgyuk eő Kegyelmének a Czenki határban a köves mezőben két *hasáb földünket*, a mely föld most vagyon Bozon Lakozó Szigeti János Szomszedságában és Horváth György nap kelet felől való Szomszedságában”. A következőkben a szöveg a zálog használatáról részletesebben is szól, s e részben újra csak felbukkant a fenti kifejezés: „Hogy ha azon Terminus napra meg nem adnánk, vagy is nem adhatnánk, tehát szabadon eő Kegyelme, vagy is maradéki a N. Vármegyének Szolga Birája, vagy is Eskütyő által foglalhassák, mind addigh birhassák eő Kegyelme azon két *hasáb földet*, mégh az eő Kegyelme summa pénzét meg nem adhattyuk mi, vagy maradékink letévén Tartoznak eő Kegyelme is vissza adnyi és bocsáttanyi azon darab földet.”

Az már a fenti szövegből is gyanítható, hogy a *hasáb* nem földrészt, azaz darab földet jelöl, hiszen a „két *hasáb föld*” egy helyen fekszik, azaz „egy darab”, mint a szöveg végén olvasható is. A szerződésekben egyébként az egy helyen fekvő területeket általában *darab*-nak említik, de e szó mértéket sosem jelölt, s így azt külön is meg kellett adni. Így történt ez az ugyancsak Nagycenken 1733. jan. 8-án kiállított testimoniális levélben is, mely azt igazolta, hogy az egyik kópházi lakos a nagycenki határban jogosan birtokol „egy *darab* szántóföldet, mely egy holdbul állandó . . .”. A legtöbb esetben egyébként a földek mértékegységét e korban — akár zálog-, akár adásvételi szerződésről van szó — holdban adták meg, jeléül annak, hogy itt is e kifejezés volt a legismertebb, és leginkább hivatalos. De hogy élt más kifejezés is, azt a már említetteken kívül egyéb adatok is igazolják.

1726. június 2-án ugyancsak Nagycenken kelt az a záloglevél, amelyben „Nagy Czenken N. Sopron Vármegyében Lakozó Ensöl János — mint olvashatjuk — Feleségemmel edgyütt adgyuk Tudtára az kinek illik ez levelünknek rendiben, hogy bizonyos Szükségünktől viseltetvén kényszerítettünk két *hasáb földünket* zálogban vetnünk az köves mezőben. . .” A szöveg további részéből az is kiderül, hogy itt is egy darab földről van szó. Ez olvasható ugyanis: „Hogy ha pedigh Kancsics Molnár János [a zálogba vevő] az alatt [ti. míg zálogban tartja] megh Ganéjozná azon két *hasáb földet*, Tehát senki ki ne válthassa három vetésigh, se én, se az én gyerekim, Valameddigh az Ganéjozás benne leszen.”

S végül a harmadik zálogszerződés az, amely határozottan meg is mondja a „*hasáb*” terjedelmét, értékét. E szerződésnek, melyet 1722. március 22-én ugyancsak Nagycenken kötöttek, külön érdekessége, hogy ugyancsak az a Bubucz István és felesége itt is a zálogba adó, mint aki az 1716-i szerződésben is szerepelt. A személyeknek és a kifejezésnek ez az összeesése mindenestre érdekes módon utalhat a kifejezés akkori személyekhez való kötöttségére is. A szerződésnek első része, melyben a minket érdeklő szakasz fellelhető, a következő: „Én N. Sopron Vármegyében Nagycenken Lakozó Bubucz István Feleségemmel Kara Katával és két ágon Lévo Gyermekeinkel adgyuk tudására minden Renden lévő böcsületes embereknek, az kiknek illik az Levelünknek rendiben, hogy Nagy Távozzatlan Szükségünktől viseltetvén kinszerítettünk az Nagy Czenki

köves mezőbe két hasáb vagyis egy hold földünket meg másolhatatlan képpen záloghba vetnünk harmincz Forintokban. . .”

A szövegnek ez az értékmeghatározása azért is fontos, mert biztossá teszi B. Szabó Dávid Kisded Szótára első, 1784-i kiadásának adatát, mely határozottan holdra utal. A *hasáb* szóhoz kapcsolódó 40. jegyzetben ugyanis ez áll: „40. hold (*hasáb* föld, szőlő, *hasábolni*)”. A *hold* szó azonban a szótár második 1792-i kiadásából már hiányzik. Nyilván ezért is nem támaszkodhattak rá biztosan a TESz. szócikkének írói, s ezért maradt a megfogalmazás csak általánosságban: „egy bizonyos nagyságú földdarab”.

A *hasáb* — mint fél holdnyi terület — terminusa egyébként összhangban van egyéb területjelölő kifejezéseinkkel, így elsősorban a *Posonyi mérő*-vel, mely ugyancsak fél kisholdat jelöl, vagy a *köböl*-lel. De míg ezek az említett területre vethető szem alapján fejezik ki a terület mértékét, a *hasáb* más szemlélet szerint alakult, feltehetően a föld alakja szerint. Hosszú­kás, hasáb alakú egységeket alakíthattak ki a földeken, nyilván először az irtásföldeken. Ez a tény viszont már utal az eke minőségére, fejlettségére is, amivel a földeket művelték: hosszúkás hasáb alakú szántókat ugyanis csak fejlettebb, ún. aszimmetrikus ekével alakíthattak ki, amelyek megfordították a felszegett földet. S éppen a folyamatos szántáshoz volt ajánlatos a hosszabb földek kialakítása. Az ilyen típusú ekék viszont viszonylag újak — még ha a magyarság már a honfoglalás korában is ismerhette —, s ebből következően a *hasáb* kifejezés sem lehet túlságosan régi.

De ha viszonylag új, akkor is mértéket jelentő szókincsünknek igen értékes eleme, mely többek között arra is utal, hogy a feudális korban korántsem egységes szemlélet alapján alakult ki mértékrendszerünk, és ha ennek elemeit fel kívánjuk deríteni, ajánlatos e többféle szemléletnek megfelelő nyelvhasználatra ügyelni.

Takács Lajos

Gím — szarvasgím — gímszarvas. Milyen állat a *gím*? — hangzott el a kérdés a rádió egyik nyelvészeti vetélkedőjén. Mivel a versenyzők nem tudtak válaszolni a kérdésre, a játékvezető közölte a helyes megoldást: *gím* szavunk ’nöstény szarvas’ jelent.

Az adás után számos levél érkezett az MTA Nyelvtudományi Intézete mai magyar nyelvi osztályához. Többek között dr. Győry Jenő főzoológus (Országos Természetvédelmi Hivatal, Budapest, XII. Költő u. 21.), Dr. Sándor Béla nyugalmazott állatorvos (Miskolc, Nagy S. u. 6.), Padányi Gulyás Gyula (Budapest, Galóca u. 6.), Milotai Dénes (Mány, Nándorpuszta), Mártonffy Dénes (Pécs, Kőrösi Cs. S. u. 5/b) — megírták, hogy a *gímszarvas* szó nem az állat nemét jelöli, hanem a legelterjedtebb szarvasfaj­tát, a nálunk is honos *cervus elaphus*-t. (Néhány évvel ezelőtt Ferenczy Géza írt a ’gím’-ről és a ’gímszarvas’-ról. Ám a levelek azt jelzik, hogy nyelvérzékünk, ismeretünk e tekintetben még mindig bizonytalan. Ezért Érdemes — Ferenczy G. megállapításaival egyetértésben — újból, mostmár aprólékosabban áttekinteni a kérdéses szavak jelentésének alakulását.)

Levélíróink szaktudásukkal, vadászati szakkönyvekkel, lexikonokkal bizonyították igazukat.

Volt, aki Arany Jánosra is hivatkozott, idézte a Toldi sorait: „Mint a gímszarvas [sic], kit vadász sérte nyíllal, Fut sötét erdőbe sajgó fájdalommal”. Joggal állították, hogy itt semmiképpen sem gondolhatott nöstény szarvasra Arany János. Valóban. A Toldi idézett helyén nem is *gímszarvas*, hanem *hímszarvas* szó olvasható.

De gondoljunk csak a Buda halála alábbi versszakára: „Vad előttük vérbe fekszik, Őz vagy szarvas nem menekszik. Elejtettékmár a hímet — üldözik a szarvas-gímet.” Látjuk, hogy Arany tudatosan különbözteti meg a *hím* és a *gím* szavakat, s ez utóbbit határozottan ’nöstény szarvas’ jelentésben használja. Latin nyelvű forrásának, Kézai Simon Gesta Hungarorumának *cerva* szava is, ahogy erre Lőrincze Lajos a Volt-e szarva

a csodaszarvasnak? című írásában (Nyelvőrsegen. Bp., 1968. 217–8) felhívta a figyelmet, 'nőstény szarvast' jelent.

Értelmező szótáraink tanúsága alapján a *gím* és a *gímszarvas* szavak nem azonosak. Célszerű ezért külön-külön vizsgálni őket, történetüket, jelentésváltozásait.

1. A *gím* szó (*Gimes* alakban) először egy 1113-ból származó oklevelünkben található meg (TESz. 1:1601). Eredete ismeretlen. A magyar nyelv értelmező szótára régies hangulatúnak tartja, s így fogalmazza meg jelentését: „Főleg a szarvas, ritkábban az őz, dámvad nősténye.”

A XVII. századig elterjedt állat volt Magyarországon a szarvas; gyakori, közhasználatú szó lehetett a *gím* is. Pázmány Péter, Szenczi Molnár Albert, Zrínyi Miklós, Baróti Szabó Dávid és mások is ismerik és használják a szót 'nőstény szarvas' jelentésben.

A szarvasok azonban a XVII. század végére csaknem teljesen kipusztultak hazánkban, a korabeli források már nem is igen említik őket.

Ezzel párhuzamosan a *gím* szó jelentése is kezd elhomályosulni. Eredeti értelme mellett új, helytelen jelentésekben is kezdik használni: Szily Kálmán írja A magyar nyelvújítás szótárában (Bp., 1908. 1:107–8), hogy „Benkő József a gímet szarvasnak vette”; de forrását ez esetben nem adja meg Szily. Benkő Józsefnek (aki 1740 és 1814 között élt) botanikai szótárában nem szerepel ez a szó.

Szilynek Sándor Istvántól idézett adata azonban már ellenőrizhető. Eszerint: „*Gím* hajdan annyit tett talán, mint veresvad, Rothes Wild, mert a régi könyvekben több ízben jön elő Szarvas-gím, Őz-gím. . .” (Sokféle. Győr, 1801. 8: 154).

Hanák János A természetrajz elemei című könyvében (Pest, 1845) ezt írja: „A szarvasok vagy helyesebben a *gímek* gyors futású, félénk állatok, az erdőben fűvel és lombbal élnek, fejkön a hímek mindnyájan, az iramgímnél a hóstények is, agancsot viselnek, melyet évenként egyszer fölcserelnek. A gímnek több faja van: jávorgím, iramgím, közönséges gím (*cervus elephus*), dámvad, őz” (i. m. 25).

2. A *gím* szó jelentésének elhomályosulása tette lehetővé, hogy kialakuljon a *gímszarvas* összetétel, amely valószínűleg a természettudományokban is lezajló nyelvújítás eredménye. A természettudomány nyelvének megújítása elsősorban Bugát Pál nevéhez fűződik. Ő és tanítványai nagymértékben elősegítették az állattani nevezéktan fejlődését, de azzal, hogy „tükörfordításokkal terjesztették a furcsábbnál furcsább állatneveket” (Dudich Endre: A magyar állatnevek kérdései. Az MTA Biológiai Csoportjának Közleményei. Bp., 1958. 163), rontottak is rajta. Sorra keletkeztek olyan összetett szavak, amelyek függetlenek az alkotó tagok jelentésétől. Ilyen például az emlősohkhöz tartozó *cethal*, a *csiga-biga*-félék családjába sorolható *tintahal*, vagy a *lótetű*, amelynek sem a lóhoz, sem a tetűhöz nincs köze. (Részletesebben: Gaál István: Állatok és növények megtévesztő elnevezése. Debrecen, 1933.)

Ezek analógiájára alakulhatott ki ebben az időszakban, a XVIII. század végén, a XIX. század elején a *gímszarvas* szó is. Keletkezése után hosszú ideig bizonytalan a jelentése, mind a szaknyelvben, mind pedig a köznyelvben. Jelent 'szarvastehenet', (pl. Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára. Bp., 1868.), de vannak, akik a hímszarvas és a tehén együttes nevének tekintik. (Pl. Bérczy Károly: Magyar—német és német—magyar vadász-műszótárában. Pest, 1860.) Hőnig István Vadászati műszótárában pedig (Bp., 1889.) a *gímszarvas* a *cervus elaphus* nevű faj megnevezése.

A szó elterjedését az is elősegítette, hogy az 1860-as években Szász Koburg-Góthai Fülöp herceg újra elszaporította a szarvast a Tátrában, s ez az állat Magyarország egész területén meghonosodott.

Paszlavszky József, aki igyekezett kiküszöbölni a téves bugáti elnevezéseket, Állattanában (Bp. 1900.), illetve Az állattan kézikönyvében (Bp., 1906.) Hőnig Istvánhoz hasonlóan csak a *cervus elaphus* nevű szarvasfajtát nevezi *gímszarvasnak* azaz *gím*

szarvas-nak: „Nálunk honos a *gím szarvas* (*cervus elaphus*) és az *őz* (*cervus capreolus*) Itt-ott honosítva van a dél-európai dáma szarvas (*cervus dama*)” (Az állattan kézikönyve. Bp., 1906. 114).

Később, napjainkban is, a *cervus elaphus*t tartják a szakemberek, mint ahogy levélíróink is bizonyították, *gímszarvasnak*. Ez a jelentés került át a vadászati szaknyelvből a köznyelvbe.

3. A *gím* és a *gímszarvas* szavak mellett érdemes kitérni a *szarvasgím* összetételre. Mivel a *gím* szarvas, őz, dámvad nőstényét is jelenthette, gyakran kapott jelzőt. Így jött létre a *szarvas gím* jelzős szerkezet, majd a *szarvasgím* összetétel.

Zrínyinél még jelzős szerkezetként szerepel: „Egy megbúsult vadász kikelet idején egy sebes szarvas gémmek nyomát keresvén, sokat, de heában járt Dráva erdején” (Zrínyinek Minden Munkáji. Kazinczy F. kiadása. Pest, 1817. 2:99).

(A *gém* alak *gím*-mé változásáról Melich János írásában olvashatunk: MNY. 9 : 344.)

A jelzős szerkezet később egy szóvá forrt össze. Arany János már kötőjellel írta (*szarvas-gím*), a korabeli és a későbbi nyelvészeti, illetve vadászati munkákban pedig már egybeírva szerepel a *szarvasgím* 'nőstény szarvas' jelentésű szavunk. (L.: Bérczy Károly: Magyar—német és német—magyar vadászsműszótár. Pest, 1860. 5; Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára, Pest, 1870. 5 : 1081; A magyar nyelv értelmező szótára, Bp., 1960. 6 : 101.)

4. Foglaljuk össze az eddigiekből adódó tanulságokat. *Gím* szavunk ma is azt jelenti, hogy 'szarvastehén, nőstényszarvas' ritkábban 'őz, dámvad nősténye'. Ezt a jelentését a szó első előfordulásától kezdve napjainkig megőrizte.

A szarvas nőivarú egyedét, különösen akkor, amikor nem szaknyelvi kifejezéssel akarjuk mondani, nevezhetjük *gím*-nek is. Bár szótáraink szerint a szó ma már régies, a választékosságra, szabatoságra törekvő beszédben alkalomadtán nyugodtan élhetünk vele.

Ha hangsúlyozni akarjuk, hogy szarvas nőstényére gondolunk, a *szarvasgím* összetételt is joggal használjuk.

A XIX. század elejére a szarvasok kipusztulása következtében a *gím* szó eredeti jelentése elhomályosult. Ez tette lehetővé, hogy a szaknyelvben a *gím*, később a *gímszarvas* szónak, hosszas, ingadozó használat után a *cervus elaphus* jelentése kialakuljon. Ettől kezdve a *gímszarvas* szó valóban egy szarvasfajtának a neve. Levélíróink tehát jogosan állították, hogy a *gímszarvas* „nagytestű, barna bőrű, a hegyvidéken, erdőkben élő, páros ujjú, kérődző állat (*cervus elaphus*), a hím fejét ágas-bogas agancs díszíti, szarvas” (Új magyar lexikon. Bp., 1960. 3 : 62). Ezt a jelentést igazolják a természettudományi kézikönyvek (Uránia állatvilág. Bp., 1969., Móczár László: Állathatározó. Bp., 1969. stb.), valamint értelmező szótáraink is. Ugyanakkor A magyar helyesírás szabályai (Bp., 1964. 143) és a Helyesírási tanácsadó szótár (Bp., 1973. 248) immáron helytelenül, tévesen adja meg a szó jelentését: *gímszarvas* = szarvastehén formában.

A *gím* és a *gímszarvas* szavak tehát nem szinonimák, nem cserélhetők föl egymással.

A mindennapi nyelvhasználatban azonban gyakran előfordul — valószínűleg a rövidsége törekvés miatt —, hogy *gím*-nek nevezzük a *gímszarvas*t. Levélíróink is ezért gondolhattak *gímszarvas*ra, amikor a *gím* szót hallották.

A kényelem, a pontatlanság azonban egyrészt fogalomzavarhoz vezet, másrészt, ha kényelmességünk miatt a *gím* elveszíti eredeti jelentését, anyanyelvünk lesz szegényebb egy kedves hangulatú, régi szavunkkal.

Ha Arany János és más klasszikusaink megőrizték számunkra a *gím* szót, mi se veszítsük el!

Heltainé Nagy Erzsébet

A beszéd tudományáról

A „beszéd” a köznapi nyelvben általában a ’nyelvet’ jelenti, mivel hagyományosan többet beszélünk, mint írunk. „Nyelvében él a nemzet” — az ilyenféle szóhasználat már absztrakció következménye. Aki a „nyelv”-ről beszél, az már külön odafigyel rá, az már kicsit kívülről (fölülről) is nézi. A nyelvészetben a *beszéd* műszó, mégpedig (legalább) két jelentéssel: 1. a köznapi jelentésnek megfelelően jelenti a hangzó beszédet (szemben az írásos közléssel), 2. a szóközi tevékenységet. A nyelvi tevékenység absztrakt, a felszínen meg nem jelenő, csak a tudomány módszereivel kibontható szabályrendszerével (kódjával, grammatikájával) szemben magát a nyelv használatát is jelenti (Saussure *parole*-jának ezért lett magyar megfelelője a *beszéd*), függetlenül attól, hogy ez a tevékenység írásban vagy szóban megy-e végbe. A legfőbb szempont e műszó értelmezésénél az, hogy nyelv és beszéd (Saussure e dichotómiája Chomskynál mint kompetencia és performancia jelenik meg) szerves egységben maradjon, hogy még véletlenül se azonosítsuk a nyelvvel a rendet, a szabályt, a kötöttséget, a társadalmi, a beszéddel pedig a szabadságot, a kötetlenséget, az egyénit (ez utóbbit célszerűbb — ha már a magyarban nincs meg az *idiolektus* szó — a stílus fogalma alá rendelni).

A nyelv, a nyelvi viselkedés e két oldalának lényegi egybetartozását a modern (sőt a legmodernebb) nyelvészet egyértelműen példázza: míg a nyelvelmélet (főleg a felhasznált módszerek újszerűsége miatt), úgy tűnhetett, a kémiához hasonlóan maga teremti meg tárgyát és semmi köze a beszéd valóságához, rögtön fel is merült sok oldalról az „új paradigma” igénye. Nyelvtörténészek, nyelvészociológusok (l. a néger, angol vagy a cigány magyar nyelvet), a kreol nyelvek kutatói (l. Pidgin English és más lingua franca), a gyermeki és a felnőttkori nyelvtanulás stb. vizsgálói egyaránt fel akarták használni a nyelvelmélet elvi és módszertani eredményeit és a legutóbbi évek szemantikai, pragmatikai, szövegelméleti modelljei — bár ha lehet, még nehezebbek — mind egyre inkább használhatók a valóságos nyelvi viselkedés megismerésére. Egy nemrég megjelent kötet kapcsán azt szeretnénk megmutatni, hogy a fonológia, a nyelv hangzó oldalának, anyagának a tudománya ugyancsak ezt mutatja: föl lehet és föl kell használni az elméleteket és a módszereket, mert csak az absztrakció, a módszertani tudatosság útja vezethet új és gyakorlatilag is hasznosítható eredményekre.

Röviden ismételjük át, kik és hogyan foglalkoznak közvetlenül a beszéddel. „A beszéddel” és nem „beszéddel”, mert hiszen mindenki beszél (a némák is használnak nyelvet, mert maga a gondolkodás is belsővé vált beszéd). Sok embernek viszont mestersege a beszéd: színészeknek, énekeseknek, bemondóknak (de nemcsak a tömegközlekedés — rádió-televízió — munkatársainak, hanem az ország sok száz pályaudvari, újabb buszokban és villamosokban, strandokon működő mikrofonok előtt ülőknek!), tanároknak. Ezek közül egyesek ki- és továbbképzéséhez szervesen hozzátartozik a beszéd ápolása: mind szélesebb értelmében (szépen is szólna egy riporter szájából a „suk-sük”!), mind pedig szűkebben érve, tehát a beszédtechnika, a hangképzés, hangsúlyozás. A to-

vábbiakban mi csak erről a szűkebb tevékenységről fogunk beszélni, de teljesen nyilvánvaló, hogy a nyelvművelés egy és oszthatatlan: aki nem érzi a grammatikát, az hangsúlyozni (és helyesen írni) sose fog megtanulni; aki választékosan igyekszik beszélni, de a hangképzésére nem ügyel, az olyan, mint aki mezítláb akarna színházba menni. Az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy a tanárok beszédével sajnálatosan nemigen törődnek. Még a szakmabeliek fonetikai műveletlensége és igénytelensége is elszomorító. Míg a szovjet iskolai nyelvkönyvek magától értetődően a nemzetközi fonetikai átírásban közlik a tanulókkal a nehezebb kiejtésű, ill. idegen szavakat (pl. a német könyvben a francia jövevényszavakat), nálunk még arra se gondoltak az egyébként gondos és igen hasznos missziót vállaló illetékesek, hogy a magyar szöveggel és kottával közölt európai gyermekdalok mellékelt eredeti szövegének nem frásképére, hanem a kiejtésére lett volna szükség, megoldásuk pl. a svéd helyesírás esetében teljesen értelmetlen is, mert kitalálni úgyse lehet, hogy az *o* kiejtése *u* (míg a francia *j*-t azért többé-kevésbé mindenki *zs*-nek ejtené). A nyelvművelés, a közművelődés érdeke azt kívánja, hogy szándékkal-emberrel-módszerrel győzzük a nem profizzionalizált beszélők, a közemberek beszéd-művelését is. Vannak hivatásos logopédusok, akik a beszédhibák, a hibás beszéd gyógyítói, de ők is pontosan tizedannyian vannak, mint ahányra szükség lenne (ha — de távol vagyunk ettől! — minden szülő logopédushoz vinné beszédhibás gyermekét). De fülle hallhatóan nincs házi logopédusa a MÁV-nak és az új, mikrofonos pesti buszok elindításakor se szóltak a vezetőknek, hogy a Joliot-Curie tér kiejtésénél vigyázzanak (kellemetlen és igazságtalan gúnyolódásnak kitéve őket ily módon), vagy hogy ne ejtsék orrhangzósan a *Móricz Zsigmond* körtér nevét. Péchy Blanka könyve (Beszélni nehéz!) is csak „össznépi buzgalom” és főleg a mindenféle szintű iskolák (a közeljövőben tervezett reformban várhatóan kidomborított) okos és mély problématudatosítása révén érheti el célját.

A múlt századi természettudományossá, pozitivistává vált fonetika után a fonológia, a nyelvészeti (vagy funkcionális) hangtan volt a modern nyelvészeti gondolkodásmód első iskolája, kísérleti műhelye és ma is ható példaképe. Tudjuk persze, hogy „könynyebb” egy „zárt” hangrendszerben rendet csinálni, a hatóerőket, a rendszeralkotó erővonalakat számba venni és modellbe foglalni, mint mondjuk a szókincs parttalanságával, a grammatika finomságaival vagy a szavak legmélyének, a jelentésnek a logikájával birkózni. Önmagához lenne hűtlen azonban a nyelvész, ha elfogadná ezt a nyelvet föl-szabdaló elképzelést, és nem harcolna egy olyan modellért, amelyben — hallatlanul bonyolult, sokrétegű, de azért lényegét tekintve — egységes, elméletileg is jól megalapozott nyelvkép az alapja a nyelvre irányuló mindenféle (megismerő, tanító, alakító, változtató) tevékenységnek.

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok Telegdi Zsigmond és Szépe György szerkesztette X. kötetének „A nyelv hangdomíniuma” az alcíme, 14 tanulmányt és (immár a sorozat hagyományát alkotó, egyre bővülő Szemle rovatában) 13 ismertetést, továbbá egy alapos bibliográfiát közöl a „Beszédkutatás, halláskutatás és ezek rokonterületei”-ről. A szerkesztők utószava (ismét) sajnálattal közli, hogy egyes területekről — vállalkozó híján — e kötetben (se) esik szó. E sorok írója (mivel egyebek között a német fonetika oktatása a feladata, ahol természetszerűleg az élő nyelv érdemel figyelmet) főleg a modern fonológia azon újabb fejlődéséről szeretne többet olvasni-tudni, ami a Szépe György bemutatatta modell (Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. 1969. 359–466) óta ment végbe és „természetes fonológia” néven fut (rövid utalás található az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. „A szöveg megközelítései” c. kötetében, 369). A gyors, „lezser” beszéd elméleti kérdéseinek tisztázása nélkül a nyelvművelés se igen fog tudni megbirkózni meggyorsult életritmusunk nyelvi gondjaival. Általában is kevés figyelmet szentelünk a nyelv ritmusának, zenéjének: a dadogás gyógyítását pedig éppen az a fel-

ismerés tette lehetővé, hogy ez a beszédhiba tulajdonképpen ritmuszavar; a „pohár vizet kérni se tudó” nyelvtanulás egyik fő oka is az lehet, hogy mesterségesen lelassított, túl jól artikulált, iskolai intonációjú mondatokat tanítunk, és azt várjuk, hogy ez a „terepen” majd fölgyorsul, életszerű (és érthető) lesz, ahelyett, hogy a zenei „összbenyomással” kezdve a ritmus, a tempó, a nyomatékok jellegzetes mintáit éreztetnénk-tanítanánk meg először.

Az ÁNyT. X. kötete is a szerzők betűrendjében közli a dolgozatokat, és az ismeretetés csak sajátos célja miatt rendezi át ezt a rendet. Tisztán elméleti témájú Szende Tamás, Mártonfi Ferenc, Kiss Sándor, és Kassai Iona tanulmánya. Szende Tamásé bevezetésnek számít és az alcímet megmagyarázó „problémavázlat”, Mártonfi Ferencé (A fonológia kreatív alkotórésze. Fonológiai automata a generatív grammatikában) a címnek megfelelően a nyelv anyagának kreatív felhasználását vizsgálja szembeesítve a fonológiai modellek hagyományos „zárttságával”. A nehéz és hosszú cikkhez hadd csináljunk kedvet úgy, hogy megemlítsük Szépe György egy pedagógiai ötletét, ill. tapasztalatát. Mivel a generatív fonológia a fonémák szintje alatt, a Jakobson kidolgozta megkülönböztető jegyekkel dolgozik, szerkeszteni lehetne (ill. Szépe megvalósulva látta is) egy olyan gépet, amely az egyes jegyek kétdimenziós kombinálásával egy nyelv szegmens- és morfémastruktúra-szabályai alapján az illető nyelvben lehetséges fonémák és morféma szerkezetét modellezné (dugókon, huzalokon és egy négyzetes szerelőlapon kívül csak fonológiai tudás kell hozzá). A kreativitás ott lép be, ahol elhagyjuk a ténylegesen megvalósuló lehetőségek szintjét, de még nem értük el a hiányzó (mert lehetetlen) dolgokét. Például a gyermeknyelv mozgásterét az a tartomány, ahol a lehetséges, de ténylegesen nem előforduló alakok (*látvány-hallvány*) generálódnak.

Kiss Sándor A szótag fonológiájáról ír: a szótag mindennapi nyelvészeti tudatunk számára közvetlen és problémátlan adottság, a nyelvészettnek viszont máig feltöretlen kemény diója. A Laziczius Gyula (Fonetika, 147–181) áttekintését bővítő és mai szintre hozó áttekintés után pozitív megoldási javaslatot tesz („egyes ismétlődő kontrasztok kerete”), de amit külön ki szeretnék emelni: végig a nyelv teljes rendszerét vizsgálja, példázva ezzel a csak az egészen belül elszigetelhető és elemezhető szintek és egységek elvét. Kassai Iona „A prozódiai oppozíciókról (Hosszúság-rövidség)” szólva „funkcionális anarchiát” talál és ennek magyarázatában belső nyelvi okok mellett olyan külső okokra is hivatkozik, mint a beszédírási felgyorsulása, az írógép-billentyűzet, ill. az egész magyar írásszerkezet hatása, az ékezethasználattal bizonytalansága. Külső és belső szerkezet és használat összefüggése, a nyelvi mozgás dokumentálása — a nyelvművelés tudományosságának ez az alapja.

„A magyar betűállomány fonológiai szerkezetének elemzéséhez” címen Szépe György illusztrálja iménti állításunkat, hogy ti. a fonológiai elemzés paradigmatiszta mintája lett más nyelvi szintek, ill. jelenségek vizsgálatának is, annak, hogy a jelenségek logikája a mélyben rejlik. Papp Ferenc „Számológépes vizsgálatok fonetikai-fonológiai síkon (Tények és lehetőségek)” c. tanulmánya a felszín, a jelenségek és elemek számbeli viszonyaiból, eloszlásából mutat ki a nyelv rendszerét érintő törvényszerűségeket (ilyen pl. az, hogy a hangutánzás-hangfestés céljára nyelvünk inkább a hosszú magánhangzókat veszi igénybe). Ugyane cikk számol be a nyomdai automatikus elválasztás nyelvészeti alapjairól is. Frint Tibor a Hangképzés-patológia, Hirschberg Jenő a Foniátria és orvostudomány, Kovács Emőke Az öröklött beszédgyengeség problémáival ismerteti meg a nem orvos, nem logopédus olvasót, Montágh Imre tanulmánya (A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája) arról számol be, milyen módszerekkel tanul évente néhány száz tíz művésznövendék beszélni (és milyen módszerekkel kellene évente többszáz tanárnövendékkel foglalkozni!). A rádió beszédének szakértője, Wacha Imre „Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus kategóriáiról” szólva igazolja, amire utaltunk: „azt kell a

beszédmű vizsgálatakor legelőször megállapítani, milyen a beszélő viszonya az éppen elhangzó szöveghez, s mi a szándéka vele" (216), vagyis nem a beszéd, hanem a beszélő a megoldás kulcsa.

Az intonáció vizsgálatáról szólva Magdics Klára (ÁNYT I. 201) már 1963-ban is Bolinger 1949-i elvét („Gather the facts first, then theorize about them”) idézte, Bartók János kísérleti beszámolója (Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hangjelzésben) ugyancsak azt vallja, hogy előbb tényeket kell gyűjteni, hogy aztán teóriát tudjunk rájuk építeni („Először a mérhetőt, a közvetlenül tapasztalhatókat kell megragadnunk” 19). Csak az egyéni változatok lehetősége és valósága egy olvasóval se feledtesse, hogy a nyelv (a beszéd alapja) sokkal mélyebben társadalmi, közösségi, mint ezt a nyelvtudomány eddigi történetében bármikor is vallottuk: éppen (az intonáció vizsgálatában a szintaxis mellett alapvető) szemantikai és pragmatikai felismerések, mindenekelőtt pedig a nyelvfilozófia tudatosítja ezt egyre jobban, kimutatva a „hagyományos” nyelvészet (de a generatív grammatika java is „hagyományosnak” minősül szerintük!) kiindulópontjának, a beszélő, gondolkodó stb. embernek elhibázott filozófiai alapját (erről l. Kelemen János nyelvfilozófiatörténeti — Világosság 1973/8–9, 12, 1974/10, 1976/5 — és filozófiai cikkeit — Világosság 1976/2, 4, valamint Lendvai Ferenc és Nyiri Kristóf: A filozófia rövid története című, az említett vonatkozásokat előtérbe helyező könyvét, továbbá M. Kozlova: Nyelv és filozófia c. könyvét, mindkettő Kossuth Kiadó, 1974 és 1976).

A „mérhető, közvetlenül tapasztalható” a hangzó beszéd esetében részben fiziológiai, részben akusztikai jellegű. Az előbbit — a hagyományos fonetikai képzés következtében — általában jobban ismerjük, az utóbbit eszközigenyessége és (viszonylagos) újdonsága miatt kevésbé, bár Fónagy Iván utószava Laziczius Gyula Fonetikájához alapvető és nélkülözhetetlen eligazító, legalábbis az elméletben, 1963 óta. „A magánhangzók akusztikai vizsgálatának problémái” címen Tarnóczy Tamás a folytonos beszéd akusztikai elemzéséről tájékoztat. Vértés O. András pedig „Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről” ír, így a történelmi időt is bevonva az eleve időben zajló beszéd egzakt vizsgálatába.

Szólnunk kellene még a sok recenzióról is, de ezt a munkát hadd engedjük át az olvasónak, aki már csak a címek átnézésekor is biztosan talál fontos könyvet, témát. Ismét csak a kiegészítés és nem az eleve elismert és elkerülhetetlen töredékesség fölhánytorgatása céljából hadd említsünk egy témát (az idegennyelv-oktatást) és néhány könyvet, hogy e hallatlanul fontos ügy se felejtődjön ki: Lomb Kató: Így tanulok nyelveket (Gondolat Kiadó, 1972.) c. könyvében és Fülei-Szántó Endre Szilágyi Jánossal készített rádióelőadásáiban (A nyelvtanulásról, RTV-Minerva, 1975) van egy-egy hallatlanul fontos fejezet a kiejtés tanításáról-tanulásáról, ezenkívül Bertil Malmberg svéd professzor talán magyarul is megjelenő könyve (Uttalsundervisning [Kiejtéstanítás], Stockholm, 1967.) fontos itt. Végül hadd figyelmeztessünk két igen fontos és hasznos munkára: az egyik Péter Mihály fonológiatörténeti összefoglalása „A nyelv hangalakja” címen a Telegdi Zsigmond szerkesztette „Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet” c. (teljes egészében melegen ajánlható!) kötetben (Tankönyvkiadó, 1972.), a másik Fónagy Iván és Magdics Klára „A magyar beszéd dallama” c. monumentális gyűjteménye (Akadémiai Kiadó, 1967.), mely egyszerre „elmélet és módszer”, egyszerre ügye a nyelvtudománynak és nyelvi tudatnak.

Terts István

Szabó Attila — Péntek János: Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 255 lap

Az összes nyelvjárási jelenség közül ma a szókészlet azon elemeit fenyegeti leginkább a kihalás veszélye, amelyek az emberek életmódjának, munkakörülményeinek változásával funkciójukat veszítik, feledésbe merülnek. Ilyen például az egyes kivesző népi mesterségek műszókincse, melyet csak a módszeres gyűjtés és feldolgozás őrizhet meg a holnap számára. Ilyenként tartják számon a növények népi elnevezéseit is, hiszen ahogy változik az embernek a természethez való viszonya, egyre kevesebb gyökeret, virágot, bogyót tud nevéni. Ezért Beke Ödön, aki a magyar növény- és állatnevek etimológiai szótárának megírását tervezte, annak idején a Magyar Nyelvőr olvasóihoz fordult segítségért: gyűjtsék minden növény és állat népi elnevezését (Nyr. 64: 83). Meglehetősen kiterjedt nyelvjárási gyűjtésen alapul Csapody Vera és Priszter Szaniszló munkája, a „Magyar növénynevek szótára”, amely a hivatalos latin és magyar neveken kívül a legismertebb népi növényneveket is tartalmazza.

Az eddigi — többnyire ötletszerű — gyűjtésekkel szemben teljességre törekvő munkákról tudósít Szabó Attila és Péntek János a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények idei első számában, „Tájékoztató mutató egy népi növényismereti gyűjtésből” címmel (52—60). Cikkükben hírt adnak a magyar növénynévanyag általános romániai felméréséről és beszámolnak egy — Kalotaszeg minden településére kiterjedő — kérdőíves kutatásról; továbbá mutatót közölnek abból az adattárból, melyben az így összegyűjtött népi terminusokat feldolgozzák. Adattárunkban megtaláljuk majd a növényfaj címszóként megadott latin neve alatt a kutatópontok számjelével ellátott magyar és román népi növényneveket. Külön egységet képez az a szótári rész, mely a népi elnevezések szerinti tájékozódást teszi lehetővé, s mely ezenkívül a nyelvjárási adatokat pontos fonetikai feljegyzéssel közli. Ezt követi végül a román népi növénynevek szótárszerű összefoglalása. Ez a feldolgozásmód segíti az elnevezések eredetének körültekintő kutatását, és feltárja a népi növénynevek viszonyát egyrészt a hivatalos terminológiához, másrészt a párhuzamos román növénynevekhez.

A Szabó Attila és Péntek János által bemutatott gyűjtés azonban — mind módszerét, mind tudományos távlatait tekintve — csak részben nyelvészeti célú. Az ember és a növényzet kapcsolatából a nyelvészt a növénynevek, az etnográfust a növények hagyományos felhasználási módjai érdeklik; a botanikus pedig azt méri fel, milyen hatással van az ember a növényvilág alakulására. E három kérdéskör egyidejű vizsgálatából a nyelvészet, a néprajz és a botanika határterületén új tudományág született: az etnobotanika, a népi növényismeret tudománya.

E tudomány alapkérdéseiről tájékoztatja olvasóit az Ezerjófű, melyet a szerzők saját munkájuk eredményeinek és két országos gyűjtőmozgalom tapasztalatainak birtokában úgy állítottak össze, hogy az érdeklődő bármely érintett szakterület felől indulva megismerkedhessen az etnobotanikai kutatás céljával és módszereivel, bepillantasson a népi növényismereti gyűjtés szépségeibe.

A könyvecske első része a növényekkel ismertet meg bennünket. A szerzők — szerencsésen — nem a rendszertani kategóriák szerint mutatják be a növényeket, hanem abban a sorrendben, ahogy az otthonából a természetbe menő ember találkozhat velük. A szoba és a kert díszei után a konyhakertben és a szántóföldön termesztett növényeket tanulmányozhatjuk, majd a különböző gyomokat, a rétek, kaszálók, vizek és erdők füveit, fáit és virágait. Az egyes növények felismerését és azonosíthatóságát szolgálják a könyvben feltüntetett hivatalos (magyar és latin), valamint népi elnevezések, az alapos leírások és a szemléletes, szép rajzok. Megtudjuk, egy-egy növénynek hol az őshazája, nálunk

milyen gondozást igényel, hogyan szaporítható. Megtanuljuk, hogyan lehet megkülönböztetni egymástól a kenyérgabonákat (9. kép), és kiválasztani az orvosi székfűt vagy kamillát értéktelen fajtársai, a sugártalan székfű és az ebszékfű közül (79). A könyv a növényekkel foglalkozóknak nemcsak botanikai meglepetéseket, „szemet és lelket gyönyörködtető, tanulságos foglalatosságot” ígér, hanem érdeklődést kelt a gyűjtés nyelvi és néprajzi vonatkozásai iránt is, amikor egy-egy növénynek több népi nevét sorolja fel (a babnak pl. 103 fajtanevét a 44–45. lapon), hozzájuk fűződő népdalt, ráolvasást idéz; vagy elmondja, hogyan festettek a bársonyvirággal (31), hogy használják a tormát fejfájás, reuma, láz ellen (39).

A következő fejezet a növényeket mint a népköltészet, népművészet fontos motívumait, a népi mesterségek, gyermekjátékok alapanyagait, a népi gyógyászat kellékeit mutatja be. A legtöbb meglepetést azok az oldalak tartogatják számunkra, amelyeken a növényeknek a táplálkozásban betöltött szerepéről olvashatunk. Arról értesülünk például, hogy a komlót, rozmaringot helyenként fűszerként is használják; hogy főzeléket nemcsak sóskából, hanem martilapuból, sőt csalánból is készítenek. Megtudjuk, hogy sok gumó, bogyó, levél, mely ma a határban csatangoló gyermekek csemegéje vagy a háziállatok tápláléka, azoknak a hajdani ínséges esztendőknak az emlékét őrzi, amikor a mostoha időjárás vagy az átvonuló ellenség elpusztította a termést, s az ember vadon termő növényeken tengette életét. Hajdan ínségeledelel volt például a mogyorós lednek, a csicsóka és a baraboly gumója, a szümcső és a bakszakáll szára, melyet sok falusi gyermek ma is szívesen rágeszál.

A könyvnek a népi növényneveket elemző része az etnobotanikai gyűjtés sok eredményét hasznosítja. Legegyszerűbb az alakjukra, felhasználásukra vagy a velük kapcsolatos babonákra utaló növénynevek magyarázata. Több új adattal egészítik ki a szerzők az eddig ismert román jövevényszók és a népetimológiával keletkezett növénynevek listáját. Ezután a növénynevek alakjának és jelentésének viszonyát vizsgálva elénk tárnak néhány ritka példát, amikor egy növénynek feltűnően sok népi neve van (a mezei zsurlónak huszonöt, különböző falvakban gyűjtött elnevezését sorolják fel); vagy amikor egy név kutatópontoként más és más növényfajt jelöl (pl. nyolcféle növényt hívnak *békavirág*-nak). Néhány beszédes példa elemzése rávilágít a növénynevek gyakori szerepére a földrajzi, illetőleg a személynévadásban.

Az utolsó fejezet a növényismereti gyűjtéshez ad alapos módszertani útmutatást: ismerteti a növénygyűjtés módját, kellékeit és a tájszavak lejegyzésének legfontosabb szabályait; felhívja a figyelmet a gyűjtés sok nyelvészeti és néprajzi szempontjára. A függelékben kapunk még egy tematikusan rendezett szakirodalmi tájékoztatót és egy mutatót a könyvben szereplő latin és magyar növénynevekkel.

E kis könyvben megvalósul a tudomány és az ismeretterjesztés helyes aránya. A gördülékeny stílus, a figyelemkeltő fejezetcímek, a jól megválasztott nép-nyelvi és irodalmi idézetek sohasem mennek a tudományosság rovására, de fokozzák érdeklődésünket a téma iránt. A szerzők tehát hasznosan szórakoztató s a természet szeretetére nevelő olvasmányt adnak közre. Sajnáljuk, hogy ez a — sok, számunkra ismeretlen erdélyi növénynevet tartalmazó — kiadvány a mi könyvesboltjainkban nem kapható.

Fiers Márta

Három erdélyi nyelvjárási kiadvány

A kolozsvári magyar nyelvjáráskutatók az utóbbi néhány évtizedben nemcsak igen sokrétű, nagy területre kiterjedő anyaggyűjtéssel hívták fel magukra a figyelmet, hanem elméleti munkásságuk is jelentős mértékben hozzájárult a magyar dialektológia fejlődéséhez. Hosszas előkészületek után beérnek már az eredményei annak a kitarbó népnyelvkutató tevékenységnek, amelyet a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben és a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes kezdeményezett. E három kiemelkedő egyénisége az újabkori erdélyi magyar nyelvjáráskutatásnak átfogó, komplex programot dolgozott ki, amelyben a fő kutatási területek — nyelvföldrajz, szókincsgyűjtés, jelenségmonográfiák készítése, szövegfelvételezés — mellett jelentős helyet kapott a leendő szakemberek kiképzése és nevelése is. Fiatal kutatók egész sora került ki oktató tevékenységük nyomán az egyetemről. Először tanáraikkal együtt járták a falvakat, majd később maguk is önálló vállalkozásokba kezdtek. Gyűlt az anyag a közös terv alapján készülő tájnyelvi atlaszokhoz, egyéni alkotásként elkészült monográfiákhoz, tanulmányokhoz.

Örömmel tapasztaltuk, hogy az utóbbi években, nagyrészt a bukaresti Kriterion Kiadó jóvoltából, számos tanulmány — főként hangtani és alaktani feldolgozás — könyv alakban is megjelent mind az idősebb, mind a fiatalabb nemzedéktől. A bennük közzétett nem kis mennyiségű tájnyelvi anyag a magyarországi nyelvjáráskutatók számára is hozzáférhetővé vált, módszertani tanulságait, eredményeit pedig a hazai dialektológia is nagy mértékben hasznosítja és értékesíti. A közzétett monográfiák mellett azonban nagy szükség lenne azokra az elkészült vagy befejezés előtt álló romániai magyar tájnyelvi atlaszokra, amelyek egyelőre még kéziratban várnak a megjelentetésre. A Magyar Nyelvjárások Atlasza 22 romániai kutatóponttal töredékes áttekintést sem igen adhat a rendkívül színes és sokrétű erdélyi nyelvjárásokról, azok főbb típusairól és egységeiről. Bárczi Gézától kezdve tekintélyes szakemberek egész sora hangoztatta, hogy az egész nyelvterületre kiterjedő nemzeti atlasz mellett nélkülözhetetlenek azok a regionális atlaszok is, amelyek a részletek feltárására törekednek, amelyekből pontosabban meghatározható a nyelvi jelenségek területi elterjedése. Sajnos a magyarországi szakirodalom sem bővelkedik ilyen mikrovizsgálatokra törekvő munkákkal, ezért többszörösen is hiányt pótolna a romániai magyar nyelvjárások atlaszának, a csángó nyelvatlaznak, a székely tájnyelvi atlaszának, a Felső-Maros menti atlaszának és a bánsági nyelvatlaznak a megjelenése.

A nyomtatásban eddig közzétett erdélyi nyelvjárási kiadványokról a magyar szakfolyóiratok közöltek ugyan ismertetéseket, de nem mindegyikről és nem eléggé rendszeresen. Ezt a hiányt szeretnénk némiképpen enyhíteni most, amikor Vöő István három könyvét mutatjuk be — persze csak vázlatosan.

1. Magyar nyelvjárási szövegek. Kolozsvár, 1970. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem kiadványa. 86 lap.

Didaktikai segédeszköznek készült ez az összeállítás a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatói részére. Szervesen kapcsolódik Márton Gyula Magyar nyelvjárástan című jegyzetéhez, összefüggő szövegeken mutatja be mindazokat a jelenségeket, amelyekkel a hallgatók elméleti felkészülésük során már megismerkedtek. Nyelvjárási szövegek kiadására nagy szükség van mind a felsőoktatás, mind pedig a tudományos kutatómunka szempontjából. Külföldön is szép számmal jelentek meg szöveggyűjtemények, különösen a magnetofon elterjedése után (lásd Kálmán Béla: MNYj.

8: 153—4). Magyar vonatkozásban Vöö Istváné az első olyan válogatás, amely az egész nyelvterületre kiterjed. Természetes azonban, hogy a helyi, oktatói igényeknek megfelelően a romániai magyar nyelvjárás szövegei nagyobb mennyiségben szerepelnek a gyűjteményben, mint a magyarországiak. Mivel Márton Gyula jegyzete a hagyományos, Balassa-féle nyelvjárásfelosztást követi, Vöö István is ezt veszi alapul az anyag elrendezése során. A Balassa-féle nyolc nyelvjárás közül kettő teljes egészében Románia területére esik — a székely és a mezőszéki —, kettő pedig — az északkeleti és a déli ö-ző — csak részlegesen. Terjedelmileg is leggazdagabb és legtöbb a székely nyelvjárásból származó anyag, ebbe a típusba sorolta a szerző a moldvai és a bukovinai csángó szövegeket is.

Egy ilyen válogatásnál, ahol elsődlegesek a nyelvi szempontok, igen nehéz tartalmilag is változatos és érdekes témájú gyűjteményt összeállítani. A szerzőnek azonban a rendelkezésére álló magnetofonfelvételekből ezt a nehéz kérdést is sikerült viszonylag jól megoldania. A különféle paraszti munkák elbeszélésén, leírásán kívül néprajzi szempontból is hasznos apró történetek, népmesék gazdagítják a kiadványt. Meg kell említenünk még a rendkívül gondos, igen finom árnyalatbeli eltéréseket is feltűntető lejegyzést, amely nagyobb részben Vöö István munkája. Saját hangfelvételüket azonban néhány esetben a kutatók maguk jegyezték le, mint például Murádin László, Péntek János, Teiszler Pál és Zsemlyei János. Méltán írta erről a kiadványról Kázmér Miklós a magyarországi, bővebb terjedelmű szöveggyűjtemény bevezetésében: „Tartalmában minden tekintetben (gyűjtőmódszer, válogatás, lejegyzés) korszerű, a magas szintű kolozsvári dialektológiai iskola terméke . . .” (Hajdú—Kázmér: Magyar nyelvjárás olvasókönyv. Tankönyvkiadó Bp. 1974. 5).

2. Hétfalu nyelvjárás atlasza. Kolozsvár 1971. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem kiadványa. 160 lap.

Sajátos közigazgatási státussal rendelkezik a Persényi- és Baróti-hegység, valamint a Brassói- és Fogarasi-havasoktól övezett medence hét kis települése: Pürkerec, Tatrang, Zajzon, Csernátfalú, Türkös, Hosszúfalú és Bácsfalú. Összefoglalóbb nevükön régebben Háromfalú és Négyfalú néven is emlegették őket, ma viszont Szecseseváros (Oraşul Săcele) néven egyetlen közigazgatási egységet alkotnak. A magyar nyelvjárás irodalom már elég korán felfigyelt az itt beszélt tájszólásra, a „hétfalusi csángó” népnyelvvél többek között Budenz József, Horger Antal, Erdélyi Lajos és Wichmann György is foglalkozott. A nagy nyelvatlaszok sem feledkeztek meg erről a sajátos nyelvszigetről, Tatrangot felvették a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszában kutatópontjai közé, Csernátfalun pedig a Magyar Nyelvjárások Atlaszában munkatársai, budapesti dialektológusok gyűjtötték anyagot. Vöö István ezekre az előmunkálatokra támaszkodva fogott hozzá Hétfalu nyelvjárás atlaszához elkészítéséhez. Első pillanatra valószínűleg felmerül a kérdés, vajon egymáshoz ennyire közel fekvő községekről, zárt, egynemű nyelvjárás alakulatról érdemes-e egyáltalán nyelvtérképeket közzétenni. Várható-e valamiféle hangtani vagy lexikális különbség a kutatópontok között ilyen kis területen? Ha azonban csak az derülne ki a térképezés során, hogy nincs semmi számottevő eltérés a hét település tájnyelve, szóhasználata között, már ez is figyelemre méltó eredmény lenne. De ennél jóval többet mond Vöö István atlasza. Noha a 276 térkép nagyobbik része inkább az azonosságot bizonyítja, akadnak azért szép számmal olyan címszavak is, ahol nem kis mértékű hangtani, alaktani és lexikális különbség jelentkezik az anyagban. Például: föld, föld (1); sárld, sárlló, sòrld, solló (17); alsó, assó (113); bajussza, bajusszq, baussza (137); alszik, aluszik (157); alvó, aluvó (160); hájdomfjei, hájdomfövel, hájdomfön (245); isszuk, igyuk 'isszuk' (243); fésülködik, füsülködik, fjesülködik (246), virrad, hájnalodik, pitymallik (176); ripacos, hóbörcös, likatos, fótos, pókhejës 'himlőhelyes' (200) stb.

A hangtani lejegyzés itt is nagyon pontos, különösen a magánhangzók, kettős-hangzók terén törekszik a szerző gazdag hangszínárnyalatok bemutatására. Egyes esetekben viszont az *l*, *r*, *j* hangok nyújtó hatásának következetes jelölése sematizmusnak látszik, pl.: *törzsöl* (210), 8 esetben és egységesen csak félhosszú *ö*-vel; *séjmet* (188), 7 esetben és egységesen csak félhosszú *è*-vel; *ájtyo* | *ajtaja* (115) 16 esetben és egységesen csak félhosszú *à*-val. Valószínűleg közelebb áll a nyelvi valósághoz az a kép, amelyet a 114. sz. térkép mutat: *fělsűđ* ~ *fělsűđ*, 5 esetben rövid, 4 esetben pedig félhosszú *ě*-vel. A térképeken és a listaszerű felsorolásban közzétett gazdag anyagot rövid nyelvi értékelés, valamint magnetofonról lejegyzett szövegmutatvány egészíti ki. Kár, hogy a bevezető rész csak vázlatos és szűkszavú, remélhetően a szerző más alkalommal sort kerít majd ennek az érdekes székely nyelvjárástípusnak a részletesebb monografikus feldolgozására is.

3. A bánági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 183 lap.

Több hasonló nyelvjárási monográfia jelent már meg ebben a népszerű zsebkönyvsorozatban. Vő Istvánnak az itt közzétett doktori értekezése is a jó hagyományokat követi, gazdag nyelvi anyagra támaszkodik, és módszertanilag gondosan felépített elméleti összegezést ad a kiválasztott nyelvi részjelenségről. Minden eddigi munkája közül talán éppen ebben a témában mozog legotthonosabban a szerző, mégpedig két vonatkozásban is. Egyrészt ő maga is a Bánág szülőtte, tehát — saját szavaival élve — gyermek- és ifjúkorának legszebb élményei szoros szálakkal fűzik ehhez az eredetében olyan sokszínű, de mai létében egyformán nyílt, egyenes, mindig jobbra törekvő etnikumhoz (6). Másrészt viszont Vő István kitűnő fonológus, jó érzékkel sikerült neki a romániai, a magyar és a nemzetközi fonológiaiai szakirodalom legjobb eredményeit a monografikus feldolgozás céljaira hasznosítania.

Nyelvjárási szempontból igen változatos vidék a Bánág, a Tisza és a Maros szögének termékeny földje, amelynek egyik része Jugoszlávia, másik érse pedig Románia területén található. Nemcsak a nemzetiségi összetétele tarka — románok, szerbek, magyarok, németek, szlovákok és bolgárok lakják —, hanem a török hódoltság utáni telepítések miatt az itt élő magyarság nyelvjárása sem egységes. Ezt a tényt legjobban a szintén Vő István által készített, kéziratban levő bánági nyelvatlasz bizonyítja. A romániai rész 52 községében — teljes kutatóponthálózaton — gyűjtötte hozzá az anyagot egy 1000 címszót tartalmazó kérdőív felhasználásával. Az atlasz segítette hozzá a szerzőt ahhoz is, hogy kiválasszon a magánhangzó-monográfia céljaira négy kutatópontot, amelyek legjobban reprezentálják a bánági magyar nyelvjárástípusokat: egy *ö*-zö, egy *ě*-zö, egy *i*-zö és egy *ě*-zö ~ *i*-zö palócos kutatópontot. Ezekben a községekben már 3 ezerre emelte a kért címszavak számát, és jelentős mennyiségű szöveges magnetofonfelvételt is készített.

Érdemes néhány szóval megemlítenünk a módszert, amelynek segítségével vizsgálja a magánhangzók fonológiai tulajdonságait. Alapvető módszere az összevetés. Egy fölérendelt nyelvváltozat (az irodalmi nyelv) és az egymással mellérendelő viszonyban levő nyelvjárások egyezéseit és különbségeit keresi, messzemenően felhasználva a számok, a mennyiség, a statisztika objektív vallomását. Ez az eljárás mód ugyan nem új a magyar nyelvjáráskutatásban, hiszen a korábbi vizsgálatokban is a köznyelv volt a legbiztosabb összehasonlítási alap és mérce a jelenségek értékelésében. Azért szólunk róla mégis kiemelten, mert a modern monográfiák néha elfeledkeznek erről az egyszerű és viszonylag kevés erőfeszítést igénylő determinációs lehetőségről. Vő Istvánnak igen jól sikerült elkerülnie a buktatót, modern hangtani, fonológiai monográfiát írt anélkül, hogy fölösleges üresjáratokra kényszerítette volna saját magát.

A könyv fő fejezetében tárgyalásra kerül valamennyi magánhangzó fonéma. Először a releváns jegyeket írja le, majd a gyakoriság kérdése következik, ti. az, hogy a tárgyalt fonéma hány százalékos megterheltségű az irodalmi nyelvben és a vizsgált nyelvjárásban. Fonémamegfelelés alcím alatt a köznyelvvel megegyező, fonémaváltozás alatt pedig a köznyelvtől eltérő adatok felsorolása következik, pl. az *u* esetében: *buta, cukor, csuklik, gyufa, kutya* stb., illetve *bugja* 'boglya', *bukor* 'bokor', *durunG* 'dorong', *hun* 'hol', *mustoha* 'mostoha' stb. Az előforduló realizációknak is meglehetősen gazdag sorát mutatja be, különösen a középső nyelvállású hosszú magánhangzók (*ó, ő, é*) jelentkeznek igen sok hangszínárványlatban (kettőshangzóként is).

A monográfia legfontosabb része a bánsági nyelvjárástípusok fonológiai rendszerének közös sajátosságait bemutató fejezet. Ebben az egyes fonémák és a köznyelvhez viszonyított váltakozásaik nem egyedenként, hanem a rendszerben betöltött helyük szerinti csoportosításban szerepelnek. Például a hangrend szerinti korrelációs rendszerbe sorolja a palatális/velaris megfeleléseket (*abrincs/abroncs; lapicka/lapocka; hërmonika/harmonika; iborka/uborka*), a zártsági fok szerinti korrelációk közé a zárt/nyílt váltakozást (*bukor/bokor; bugja/bogja; marék/marék; kenyér/könyör*), az ajakműködés szerinti közé az illabiális/labiális szembenállást (*külső/külső; bögre/bögge; embër/embör*). Jelentős az időtartam szerinti korrelációk rendszere is, a rövid/hosszú váltakozás (*-bul/-ból; -rul/-ról; kila/kiló; jësü/jësü; cukor/cúkor*).

Balogh Lajos

Észt nyelvtudomány és nyelvművelés

Tavaly jelent meg két tanulmánykötet az Észt SZSZK-ban: *Keel, mida me uurime* (A nyelv, amelyet tanulmányozunk) és *Keel, mida me harime* (A nyelv, amelyet művelünk). Az első kötet 1976. első, a második ugyanezen év negyedik negyedében jelent meg (192, ill. 228 lapon). Mindkét kötet szerkesztője M. Mäger és kiadjuk a Valgus, Tallinnban. A két kötetben együttvéve a bevezetőkön kívül 59 cikk található 47 szerzőtől. A két mű az ún. népszerű tudományos irodalomhoz tartozik. Az első kötet példányszáma négyezer, a másodiké hatezer. Ha tekintetbe vesszük, hogy az észt anyanyelvűek száma alig haladja meg az egymilliót, akkor ezeket a példányszámokat legalább tízzel kellene megszoroznunk, hogy nálunk ezt az arányt érzékeltessük.

A kötetek szerzőgárdája főképpen a tartui egyetem finnugor, észt és általános nyelvészeti tanszékéről való oktatókból, valamint az észt tudományos akadémia tallinni nyelv- és irodalomtudományi intézetének kutatóiból áll, de van köztük középiskolai tanár, költő és író, sőt jogász és tisztviselő is.

Az új észt középiskolai tanterv lehetővé teszi, hogy már a gimnáziumokban foglalkozhassanak a tanárok és diákok általános nyelvészeti, nyelvtörténeti, névtani stb. kérdésekkel. Így tehát a két mű hasznos olvasmánya lehet a felsőbb osztályos középiskolásoknak is.

Az első kötet cikkei öt nagyobb csoportba tömörülnek: általános nyelvészet, nyelvrokonság és nyelvtörténet, névtan, szókincs, vegyes. A legegyszerűbb, ha lefordítom az egyes cikkek rendszerint jól megválasztott címét:

1. Mi haszna van a nyelvtudománynak? A statisztikai módszerek használata a nyelvtudományban. Elmélet és gyakorlat: automatikus információrendszerek. Beszédközlés és a beszéd szintézise. Mi a generatív grammatika? Hogyan épül föl a nyelv az ember agyában? Nyelv, logika és nyelvi logika.

2. A nyelvről és kutatási módszereiről. Az észet — magyar nyelvrokonságról. A finn-ségi népek legrégebbi történetéről a nyelvi adatok alapján. Az ősi finnugor műveltség nyomában. Ásatások . . . az észet nyelv területén. Arról, ami a szóerdő mögött van. Al-vagy felnémet jövevényszó? Az észet halnevekről.

3. A településtörténet és helynévtudomány kapcsolatai. Nyelvi régészet a helynevekben. Ember és természet az egykori észet személynevekben. A régi összetett és képzett személynevek. Az észet név századokon át. A névtan alapelvei.

4. Hány észet szó van? Hogyan készül az angol — észet szótár? Néhány észet egy-nyelvű szótárról. Dobozok az asztalomon (az észet tájszótár munkálataiból).

5. Öröklődő-e az emberi nyelv? Megjegyzések a kétnyelvűségről. A többnyelvűségről nyilatkozik P. Ariste, P. Nurmekund, V. Ernits. Hogy került az ő betű az észetbe? F. J. Wiedemann, a különös ember. J. Baudouin de Courtenay Tartuban.

A második kötet csoportjait kissé nehezebb meghatározni:

1. Elvi nyelvművelés. Minden kertet művelni kell. Nyelv a kaptafán. Nyelv és norma. Normák kényszere vagy korlátlan szabadság? (A mesterséges szavakról.) A Nyelv és Irodalmi Intézet nyelvi részlege. Az észet nyelvi tanszék és az észet nyelv kutatása. A generatív grammatika csoportja. A tartui egyetem orientalista tanszékének működése. A tartui egyetem idegen nyelvi tanszékeinek hozzájárulása az észet nyelv kutatásához.

2. Nyelvi egyesületünk — az Anyanyelvi Társaság. Az Anyanyelvi Társaság levelezőgárdájának megteremtése és az első nyelvjárásgyűjtési verseny. Így lett belőlem nyelvjárás gyűjtő. Väike-Maarja egyházközség helyneveinek gyűjtésekor fölmerült gondolatok.

3. A nyelv óriás rendszer. Madarat énekéről, embert nyelvről ismerjük meg. Nyelvjárás és irodalmi nyelv. Jelentés. „Guruló kő nem lesz mohos” (egy közmondás sokoldalú elemzése). A kétértelmű nyelv. Szó, fogalom, gondolkodás, szimbólum. A nyelv, amelyben élünk.

4. Hogyan beszél a művészet? Néhány szó a szóhoz való viszonyról (egy író vallomása a szókinés megválasztásáról). Nyelv és irodalom.

Végül egy „Ki kicsoda” fejezet következik a két kötet 47 szerzőjéről: mindegyikhez fénykép és 10 — 60 sornyi szöveg a szerző legfontosabb életrajzi adatairól és tudományos munkásságáról. Természetesen nem ennyi nyelvészből áll az észet nyelvtudomány művelőinek száma, hiszen hiányoznak olyan kitűnő, nálunk is ismert és becsült észet nyelvtudósok, mint V. Hallap, A. Valmet vagy a magyarul is kitűnően tudó Kokla házaspár. Mégis nagy segítséget nyújt a tájékozódásban ez a széles körkép, amely a 90. életévéhez közeledő V. Ernits-től és Ariste akadémikustól kezdve a második világháború után született fiatal egyetemi asszisztensekig és tudományos munkatársakig majdnem félszáz észet kollégával ismertem meg.

Túl hosszúra nyúlna ismertetésem, ha részletekbe mennék bele. Még csak azt jegyzem meg, hogy a legtöbb cikk végén található egy 5 — 20 címből álló tudományos bibliográfia, amely az illető kérdés legfontosabb forrásait tartalmazza.

Valószínűleg nálunk is sikerre számíthatna egy hasonló gyűjtemény, amelyben a szakma legjobbjai adnának közérthető és széles skálájú áttekintést a nyelvtudomány különböző területeiről és módszereiről.

Ismertetésem az ikerkönyv egy hosszabb idézetével zárom: „Alig van valami annyira sokoldalú dolog, mint a nyelv: lehet vele jót és rosszat tenni, kifejezni és eltitkolni gondolatokat, fölkelteni és elaltatni, vezetni és félrevezetni. A nyelv egyszerű — a kisgyermek csodálatos könnyedséggel sajátítja el; a nyelv bonyolult — próbáljunk csak egy idegen nyelvet a l a p o s a n elsajátítani! Még azt is megemlíthetjük, hogy a filozófusok és logikusok magyarázzák a nyelvet, de nem lehet megmagyarázni, sok kutató kutatója, egyre kutatója a nyelvet, de sehogy sem lehet kikutatni, sok-sok nyelvművelő

próbálja anyanyelvét saját népe számára köz- és irodalmi nyelvvé szabályozni, ám megrendszabályozni nem lehet. De miért?

Először is minden nyelv és nyelvjárás sajátos, egyik nyelv keretei nem illenek a másikra, egyetemes keretek meg bizonyára sohasem lesznek . . . Minden madárnak megvan a saját éneke. Másodszor nehéz — ha nem lehetetlen — szigorú módszert találni, amellyel egy bármilyen nyelvet a szükséges mélységben ellentmondás nélkül és emellett eredményesen le lehetne írni. Ezért a nyelvész olyan, mint a szarka a frissen kátrányozott tetőn — hol az orra ragad benn, hol a farka, a lábáról nem is szólva . . . Harmadszor egyetlen nyelv sem változatlan. Ezért a nyelvművelő olyan, mint az a szabó, aki a holdnak varr ruhát — ám a hold hol sovány, hol kerek . . .” (T. R. Vítso, II. 15).

Kálmán Béla

A Nyelvőr postája

Lónevek. J. Soltész Katalinnak Lónevek címen közölt tanulmányához (Nyr. 100 : 144—60) a következő kiegészítést fűzöm:

1937—39 között voltam tényleges katona a győri II. utászzászlóaljnál. Köztudomású, hogy akkoriban a tisztek lovon jártak a nem lovas alakulatoknál is. A zászlóalj összes háttaslovának a neve — utalva az utász műszaki fegyvernemre — *U*-val kezdődött: *Ubul, Udvarnagy, Udvarnok, Ugar, Ugoosa, Ugró, Újonc, Ulánus, Ultra, Ung, Uszály, Uszony, Utópia, Uzsorás.*

Előfordult, hogy a tisztt vagy a lovász nem a hivatalos nevén szólította a lovát, hanem az istállóban kapott közönséges hívónéven nevezte. A földművesek köréből besorozott lovászoknak idegen volt az *U* betűs mesterkelt név. Meg aztán a szólítás nem is volt döntő, hiszen megállapított vezényszavak voltak minden mozdulatra.

A háború alatt, a mozgósított alakulatok vonatához besorozott háttaslovak magukkal hozták eredeti nevüket, de a paraszti származású hajtókatonák — különösen a hajtó személyében bekövetkezett változásokor — tetszés szerinti, nekik tetsző nevet adtak nekik, olyat, amelyet otthon megszoktak, talán éppen saját lovuk nevét, ha az illett a ló színéhez, neméhez, természetéhez vagy tulajdonságaihoz. Sok volt a *Manci*, a *Miska* és a *Bandi* név.

A géppuskás és málhás pónilovaknak is megvolt a hivatalos katonai nevük, de a katonák gyakran csak egyszerűen *póni*-nak vagy *mul*i-nak nevezték, noha ez utóbbi az öszvér latin nevének (*mula*, *Equus mulus*) elferdítése, ez esetben beceneve.

Érdekes lenne földolgozni a mitológia és a történelem (*Balivus, Podagrus, Phereunicus, Borysthenes*), illetőleg az állatmesék irodalmának (*Deres, Ráró, Szilaj*) lóneveit is.

Szalkai Pál

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Aláírás helyett betűjelek. Miért használnak értelmetlen betűjeleket az újság-cikkek aláírói? Helytelen, új tipográfiai divat ez, idejében gátat kellene vetni neki — írja Vas József szolnoki levélírónk.

Az, hogy újságokban a kisebb cikkeket nem teljes névvel írják alá a szerzők, hanem csak egy vagy két betűjellel szignálják, nem is annyira tipográfiai divat, mint inkább az újságírásban kialakult szakmai gyakorlat. Igen régóta szokásos eljárás; nem mindig monogram, lehet a név egy kiragadott része, esetleg a vezetéknev utolsó és az utónév első betűje stb., valamilyen jelvény, jegy, melyet az írók polgári vezeték- és utónévük helyett írásaik jelzésére felhasználnak. Nemigen helyteleníthető. Egypár példa: *hó* = = Tóth László; (*á*) = Ábrányi Emil; *-á-á*: Jákó János; *b. a.* = Bán Aladár; *di* = = Ady Endre; *d. i.* = Dömötör István; *eó* = Hoppe Rezső; *ij* = Bajza József; *-enyv-* =

= Fenyves Ferenc; -y = Kereszty István; sssy = Négyesy László; x 2. = Krassy Félix; mpo = Mányi Gyuláné Prigl Olga; n-a = Németh Béla; -y = Ember György stb. Szép gyűjteményét adja a magyar pszeudonimeknek Gulyás Pál A magyar írói álnévlexikon (A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei) című kiadványában (1956., Akadémiai Kiadó).

R. L. G.

Kötőjel a sor elején. Elsikkad a kötőjel, ha a kötőjeles szót történetesen épp a kötőjelnél kell megszakítani azért, mert nem fér ki a sorban. Vagy újra ki kellene tenni ezt a jelet, vagy valami más jellel a sor elején utalni rá — írja Vas József szolnoki olvasónk.

Kötőjeles szavaknak a kötőjelnél történő olyasfajta elválasztása, hogy a sor elejére is kerüljön valamilyen jel, általában nem szokásos; egyrészt esztétikai okokból, másrészt azért, mert új jel bevezetése csak megzavarná az átlagolvasót. Egyébként is arra törekszünk, hogy minél kevesebb kiegészítő jelet használjunk írásunkban. Az akadémiai helyesírási szabályzat is ezt sugallja például abban a paragrafusában, amelyben az idegen nevek mellékjeleinek elhagyását — természetesen csak magyar nyelvű szövegről beszélünk — ajánlja (282. paragrafus, 54. lap).

Csupán nyelvészeti szakmunkákban van arra szükség, hogy a kötőjelet elválasztás esetén a következő sor elejére is kitegyék. De ezekben is csak akkor, ha a mű határozottan a kötőjelezés különböző eseteivel foglalkozik. Hogy egy-két példát is említsünk, A magyar helyesírás szabályai a 404. pontban alkalmazza ezt az eljárást: „Ha két vagy több egymás után következő összetett szónak azonos az előtagja, rendszerint csak az első összetett szót írjuk ki teljes alakjában. Ilyenkor az elhagyott közös előtagra kötőjellel utalunk: . . . gépgyártó, [sorvég]-szerelés és -javító üzem; stb.” Vagy a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó 61. lapján: „Kötőjelet teszünk az ellentétet kifejező főnevek tagjai közé: rabló-[sorvég]-pandúr.” A 69. lapon: „. . . kétszoba-fürdőszoba-[sorvég]-hallos lakás. . .” stb.

R. L. G.

Idegen eredetű állatnevek írásmódja. Dr. Daniek Gézának — Országos Állattenyésztési Felügyelőség — erről a következőket írtuk:

A rendelkezésünkre álló szakmunkák áttanulmányozása során mi is tapasztaltuk, hogy az idegen eredetű állatnevek, fajtanevek írásában meglehetősen nagy a zűrzavar. A magyar állatnevek írására vonatkozólag eligazít A magyar állatnevek szabályai című tanulmány, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Zoológiai Bizottsága tett közzé, s az Állattani Közlemények XLVII. kötetében (1–2. füzet) jelent meg. Az idegen eredetű — főként helység- és személynevekből alakult — fajta- és hibridnevek írására azonban e szabályzatban sem találunk fogódzót. A legtöbb gondot 1. a kis kezdőbetű — nagy kezdőbetű; 2. a különírás — egybeírás kérdése és 3. a név eredetének megfelelő írásmód — kiejtés szerinti írásmód közti ingadozás okozza.

Az alábbiakban e három kérdés megoldására próbálunk tanácsot adni a lexikonokban és egyéb szakmunkákban látott — idegen tulajdonnevet tartalmazó — állatnevek írásváltozatai alapján.

1. **K e z d ő b e t ű .** A fajtanevek kezdőbetűinek megválasztása viszonylag a legegyszerűbb. A legtöbb lexikonban és egyéb szakmunkában — pl. Mezőgazdasági lexikon, Új magyar lexikon, Állathatározó, Uránia Állatvilág stb. — következetesen kis kezdőbetűvel szerepelnek a fajtanevek.

A hibridnevek írására sajnos nem találtunk adatot. A levelében említetteket (*Warren, Ross, Arbor-Acres*) az idézett munkák nem említik. Úgy véljük azonban, hogy a hibridnevek tulajdonképpen márkaneveknek tekinthetők, hiszen — amint levelében írja — az egyes hibridváltozatokat a tenyésztő vagy a forgalmazó személy, illetőleg cég nevével jelölik. A márkaneveket pedig nagy kezdőbetűvel szokás írni.

A hibrideket jelölő fantázianevek írását, az előbbiekhöz hasonlóan, szintén inkább nagy kezdőbetűvel ajánljuk, hiszen — az előbb mondottak értelmében — ezek is márkanev jellegűek.

2. Különírás — egybeírás. Adataink azt bizonyítják, hogy e tekintetben talán még nagyobb a zűrzavar, mint a kezdőbetűk használatában. Íme néhány adat a sok közül: *new hampshire* (Uránia Állatvilág, Madarak 144. l.), *newhampshire* (Mezőgazdasági lexikon II. k., 646. l.), *rhode island* (Mezőgazdasági lexikon II., 646. l.), *rhode-island* (Új magyar lexikon VI., 536. l.), *rhode island red* (Mezőgazdasági lexikon II., 352. és 646. l.).

A felsorolt adatok, írásváltozatok azt mutatják, hogy az idegen helynevekből alakult fajtanevek általában a földrajzi névnek megfelelő eredeti írásmóddal használatosak. Véleményünk szerint az lenne az eredeti írásmóddhoz illő és leginkább logikus eljárás, ha a két- (v. több) tagú földrajzi nevekből alakult fajtanevek leírásakor az alkotó tagok különállását is megtartanánk. Tehát így: *new hampshire, rhode island, rhode island red*.

3. Eredeti írásmód — kiejtés szerinti írásmód. A 2. pontban voltaképpen erről a kérdésről is kifejtettük véleményünket. A szakmunkák szerzői általában következetesen az eredeti írásmódnak megfelelően írják az idegen helynevekből alakult fajtaneveket. Mivel az eredeti írásmód követése szinte hagyományosnak mondható, kár lenne megbolygatni, megzavarni ezt a szokást. Kivételt csupán azoknak a fajtaneveknek az írásakor kellene tenni, amelyek nemcsak a szakemberek körében ismeretesek és használatosak, hanem a köznyelvet beszélők között is. Például: a *plimut*-ot, amely már hosszú évtizedek óta ismert és kedvelt tenyésztett fajtája minden kisebb házi gazdaságnak is, nem íránk *plymouth*-nak (mint pl. a Mezőgazdasági lexikon, a 296. és a 646. l.-on), hanem a magyar kiejtésnek megfelelő *plimut* alakban, ahogy az Új magyar lexikonban is látható (VI. 536. l.).

T. U. I.

Növénynevek írása. Ezen a területen kellene rendet teremteni — véli Urbán Sándor csehszlovákiai olvasónk.

Az érvényben levő akadémiai helyesírási szabályzat nem foglalkozik részletesen a növénynevek írásával. 133. pontjában azonban az egyes szaktudományok műszavainak írásáról — általánosságban — a következőket mondja: „A tudományos műszavak nagy kezdőbetűs írásmódját az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg: *Canis canis, Ardea alba; Föld, Nap, Hold; stb.*” Ennek értelmében bármely tudományzagnak, tudományágnak megvan a joga ahhoz, hogy szakszavait a köznyelvitől eltérő írásmóddal írja.

Mi is tapasztaltuk, hogy a mezőgazdasági, növénytermesztési, kertészeti szakirodalomban meglehetősen nagy a zűrzavar az egyes növényfajták, -fajok, -nemzetségek stb. nevének írásában, s hogy a növénytan és az állattan, valamint a kertészet helyesírásában ellentmondás észlelhető. Úgy tudjuk viszont, hogy — már évtizedekkel ezelőtt — az egyik nemzetközi növénytan kongresszuson (1958-ban Párizsban) határozat született, amelynek értelmében a növények nemzetségnevét nagy, fajnevét pedig kis kezdő-

betűvel kell írni. Ez a megállapodás természetesen csak a latin terminológiára vonatkozik, a magyar növénynevek esetében a nemzetségneveket is kis kezdőbetűvel kell írni.

A *Mamillaria* és az *Opuntia* nemzetségnevek nagy kezdőbetűs írása ellen — az előbbiek értelmében — tehát nem lehet kifogásunk. Nem tudományos, hanem köznyelvi szövegben a kis kezdőbetűs *mamillaria*, *mamillariák*, *opuntia*, *opuntiák* stb. alakok is elfogadhatók. A magyaros írású *mamillária*, *opuncia* alakokat viszont nem ajánljuk. Ezek a növénynevek nem olyan meghonosodott elemei nyelvünknek, mint például a *dália* (Dahlia), a *fikus* (Fikus), a *filodendron* (Philodendron) stb. Az *opuntia* ('fügekaktusz') az Idegen szavak és kifejezések szótárában is latinos, *t*-vel írt alakban szerepel (604. l.). S ha mondjuk egy, az Élet és Tudományban közlendő, s az egyes kaktuszfajtákat népszerűsíteni kívánó cikk szerzője — a növénykertek féltett ritkaságairól beszélve — a rózsák, liliomok, orchideák stb. mellett az *opuntiákat* és a *mamillariákat* is meg akarja említeni, akkor jó megoldást választ, ha az előbbi magyar növénynevekkel összhangban *fügekaktuszok*-ról, illetőleg *szemölcskaktuszok*-ról vagy *bimbókaktuszok*-ról szól. Hasonlóképpen járt el a Népszabadság 1976. szeptember 12-i számában megjelent hírek a közlője is:

„Szegeden a József Attila Tudományegyetem botanikus kertjében mintegy hat-ezerféle növény található. Beérett a Dél-Amerikából származó *medvetalp* nevű kaktusz termése.”

T. U. I.

Tövis vagy tüske? Melyik a helyes kifejezés — kérdezi Urbán Sándor Lőcséről.

Azt a kérdést, hogy a kaktusznak *tövisei* vannak-e vagy *tüskéi*, mi nyelvészek nem tudjuk az illetékes szakemberek nélkül eldönteni. A köznyelvben ugyanis egyezik a két szó használata ebben a jelentésben: kemény, hegyes, szúrós képződmény némely növény szárán, levelén, termésén. Például: a csalán, a kaktusz, a kökény, a rózsza *tövisei* vagy *tüskéi*. A növénytan, kertészet stb. használatában viszont eltér a két szó jelentése. A Természettudományi lexikon értelmezése szerint a *tövis* „kemény hegyben végződő védelemre alkalmas, módosult szerv. Bármelyik vegetatív testrész (gyökér, szár, levél) tövissé módosulhat, ami nemcsak külsőleg, hanem a belső felépítésében is jellegzetes szerkezeti sajátságokban nyilvánul meg; így a különböző eredetű tövisek mind megegyeznek abban, hogy a szállítórendszerrel szemben a szilárdító rendszer a csúcs felé haladólag uralkodó méretben alakul ki, benne nagyfokú fásodás lép fel. — Az, hogy a *tövis* milyen szervnek a módosulása, egyrészt a helyzetéből, másrészt az esetleg rajta levő oldalszervek jellegéből könnyen megállapítható. . . . A tövissel nem tévesztendő össze a *tüske*, amely szintén szúrós, védekezésre alkalmas testrész, de felületi képződmény (--- emergencia); könnyen leválasztható, mert az epidermiszből s az alatta levő alapszöveti réteg néhány sejtsorából alakul, s így szállítószövet nincs benne. A *tüske* megjelenése nincs helyzethez kötve, szártagon, levélnyélen, sőt a levéllemez erein egyaránt kialakulhat” (VI. k., 515—6. l.).

A kaktuszféléknek, ugyancsak a Természettudományi lexikonból idézem, „leveleik általában nincsenek, ill. módosultak. A levélpárnák kiemelkedők, sokszor molyhosak, gyakran tövisekkel; ezek a levélhónaalji hajtások átalakult leveleinek tekinthetők” (II. k., 505. l.). Mind az előbbi, mind a mostani idézetből az következik, hogy a kaktuszoknak *töviseik* vannak, nem pedig *tüskéik*. Persze ahol nem megy a tudományos pontosság rovására, és félreértést sem okoz, a kaktuszok esetében is fel lehet cserélni a két szót. Az új magyar lexikon *Mamillaria* címszava alatt például — többek között — a következőt olvashatjuk: „Csillag alakban elhelyezett szemölcsői *tüskések*” (IV. k., 536. l.).

T. U. I.

Az intézménynevek helyesírásában nagy zűrzavar tapasztalható — írja Kocsis Lajosné Miskolcra. Van-e pontos szabály? S ha van, miért nem követik? — kérdezi.

Az intézménynevek (és a közigazgatási egységek) írásmódjával az akadémiai helyesírási szabályzat is foglalkozik (l. 241—2., ill. 261—4. pont), de a hellyel való takarékoság kényszerűsége miatt nem adhat minden részletproblémára felvilágosítást. A Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (a Nyomdaipari Egyesülés adta ki; bővített 2. kiadása 1972-ben jelent meg) azonban, amely az MTA Helyesírási Bizottságának legújabb határozatait is tartalmazza, az 51—2. lapon részletesen taglalja az intézménynevek írásának kérdéseit. Mivel e kiadványt csak nehezen lehet megszerezni — a könyvesboltokban nem árusítják —, összefoglaljuk az idézett helyen írottakat:

Az intézménynevek minden lényeges és önálló elemét nagy kezdőbetűvel írjuk. Nem tekintendő ilyennek a névelő, a kötőszó, a *sz.* (= szám v. számú) rövidítés, valamint a tulajdonnév után álló *megyei, járási, fővárosi, városi, kerületi, községi, úti, utcai, körúti téri* stb. szó és rövidítésük. Ezeket az elemeket az intézményneveken belül is kis kezdőbetűvel kell írni. Egyes típusokban a község, város nevének *-i* képzős származéka része a névnek, másokban csak kiegészítő tájékoztató elem. Az első esetben a község- v. városnév kezdőbetűje nagy, a másodikban viszont kicsi. A következő példák talán érthetőbbé teszik a szabályt:

Tiszaszalkai Állami Gazdaság (v. *Á. G.*): a *tiszaszalkai* szó az intézménynév része; *Vörös Csillag Tsz., Aszód*; de: az *aszódi Vörös Csillag Tsz.* (az *aszódi* csak kiegészítő, tájékoztató elem);

Debreceni járási Tanács, Debrecen városi Tanács, de: *debreceni Városi Tanács* (a *debreceni* szó nem eleme a névnek); s ugyanígy:

Sajókaza községi Tanács, Sajókaza község Tanácsa, de: *sajókazai Községi Tanács* (a *sajókazai* nem eleme az intézménynévnek).

Megjegyezzük: az intézményen belüli egységek (főosztályok, osztályok, csoportok, üzemenrészek, telephelyek stb.) nevét kis kezdőbetűvel írjuk. Például: *a Művelődésügyi Minisztérium közoktatási főosztálya; a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács V. B. igazgatási osztálya.*

A *menti* melléknevet (akárcsak a hasonló képzésű *vidéki* melléknevet) minden esetben különírjuk az előtte levő főnévtől. Például: *part menti földek, út menti fák, Duna menti város, Tisza menti táj, Hejő menti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet* (vagy rövidebben: *Hejő menti Mgtsz.*).

T. U. I.

Étterem- és vendéglőnevek írása felől érdeklődik Gundel Imre muzeológus — Vendéglátóipari Múzeum.

A kért étterem- és vendéglőneveket a következőképpen kell írni:

Abbázia kávéház, Gerbeaud cukrászda, Erzsébet-híd étterem, Mátyás-pince étterem, Két Kék Bak fogadó, Aranyszarvas vendéglő.

Magyarozatként megjegyezzük: a felsorolt nevekben szereplő s az intézmény jellegére utaló *kávéház, cukrászda, étterem, vendéglő* köznévi elemeket kis kezdőbetűvel írjuk. Az *Erzsébet-híd étterem* és a *Mátyás-pince étterem híd*, illetőleg *pince* szavát kötőjellel kapcsoljuk a tulajdonnévhez. Furcsa és zavaró lenne az *Erzsébet híd étterem* vagy a *Mátyás Pince étterem* írásmód, főképpen az utóbbi, az egymás mellett álló *pince étterem* szavak miatt. Az *Aranyszarvas vendéglő* típusú nevek írásában elég nagy a zavar. A helyesírási szabályzat szellemének az *Aranyszarvas vendéglő* írásmód felel meg, mi is így ajánljuk.

Szálló és *szálloda* szavunk csak stilisztikailag különbözik egymástól: a *szálloda* a megszokott köznyelvi alak, a *szálló* kissé választékos alak. Mindkét szó jelentése: 'Szállásadással és többnyire vendégek ellátásával is foglalkozó (nagyobb) vendéglátóipari üzem, vállalat, ill. ennek épülete(i), helyiségei együttvéve, rendszerint ilyen üzem, vállalat megnevezésében is; hotel, szálloda, (vendég)fogadó' (A magyar nyelv értelmező szótára VI., 55–6. l.).

T. U. I.

Csurommerő. Gyakran hallani ezt a szót Balmazújváros környékén — írja Szalai Csaba. Ismerősei nagyon helytelennek tartják, s arra hivatkoznak, hogy még a tájszótárakban sem lehet megtalálni. Szalai Csabának — 4060 Balmazújváros, Halász u. 16. — az a meggyőződése, hogy nincs igazuk. Kéri, segítsünk neki a bizonyításban.

A *csurommerő* kifejezést valóban nem találjuk meg tájszótárainkban, s a most még csak készülöben levő Új Magyar Tájszótárban sem lesz meg, mivel a tájszógyűjtésekben nincs nyoma, a gyűjtők nem jegyezték fel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy helytelen, sem azt, hogy nem él egyes vidékeken.

Valószínűleg a *csuromvíz* és a *merő víz* összevonásából keletkezett alakulás (olyan forma, mint a *színtiszta igaz*, a *színiigaz* és a *tiszta igaz* előtagjainak összeforrásából).

A *csuromvíz* és a *merő víz* lényegében egyjelentésűek lévén, megfelelő alkalommal egyszerre merülnek fel a tudatban, s egyszerre tolul a beszélő ajkára mindkettő. Természetesen a közös utótag ismétlése nélkül.

A két jelző (*csurom* + *merő*) összetapadása folytán keletkezett új szó nyomatékosabb, alkalmas az alapjelentés nagymértékű fokozására, s némi hangulati, érzelmi többletet is nyújt.

Szótani szempontból nézve, a laza szerkesztésű mellérendelő szóösszetételek közé sorolhatjuk.

Egyébként ilyen, a köznyelvben elfogadhatatlan összetételek a népnyelvben elég gyakoriak, s tegyük hozzá: ott nem is helyteleníthetők. Például: *mindmerő*, *csupamerő*, *csuromcsap* (a haja); *csuroncú* (ázott) stb.

R. L. G.

Permafrost — fagyföld. Szombathelyi László Szombathelyről az angol *permafrost* szakkifejezés magyar megfelelőjére tesz javaslatot.

A *permafrost* (oroszul: *vecsnaja merzlota*) szónak mind ez ideig nem született rövid, frappáns megfelelője nyelvünkben. Részben azért, mert az a tudományág, amelynek ez szakkifejezése, maga sem nagyon régi, részben pedig azért, mert a mi körülményeink között nem volt rá szükség, hisz nincs olyan tája országunknak, ahol állandó volna a fagyott altalaj. Ezért igaza volt az Élet és Tudomány 1973. évi 52. számában (2472. lap) megjelent cikk írójának, amikor azt írta, hogy magyarul ezt a fogalmat csak három szóval lehet úgy kifejezni, hogy mindenki pontosan megértse: „állandóan fagyott föld”.

Elfogadhatjuk Szombathelyi László levélírónk javaslatát: legyen a *permafrost* magyarul örökfagyföldje. Az ajánlott kifejezés jó ugyan — bár írásmódján lehet vitatkozni, ilyen természetű hármaskapcsolatot a szabályok szerint nemigen szoktunk egybeírni — csakhogy nagyon is alkalmi, nem köznyelvi, előbb még el kellene terjeszteni. Kérdés, hogy a szakemberek elfogadják-e. Az angol szónak ti. ez a pontos jelentése: 'az általa állandóan fagyott rétege [sarkkörön túl]'. A *-földje* viszont inkább felszínre, általa-

ban területre utal, külsőlegesebb. Hogy a félreértés lehetőségét még inkább elhárítsuk, még erősebb rövidítést ajánlunk, végtére is a szakkifejezésnek nem okvetlen szükséges tartalmaznia a kifejezendő fogalom minden fontosabb jegyét (az angol sem tartalmazza). Lehetne a *permafrost* magyarul *fagyföld*. Ilyen szavunk nincs, ezért nem idéz fel téves képzeteket, a helyesírási szabályoknak is megfelel, s főleg rövid, könnyed.

R. L. G.

Sarkkő. Molnár Károly budapesti olvasónk a Magyarország című hetilapnak egy Okinawa szigetről szóló cikkében ezt az alcímet látta: *Stratégiai sarkkő*. Levelezőnk arra kíváncsi, van-e ilyen szavunk, illetőleg ha van, helyes-e. Ő eddig csak *sarokkő*-ről hallott.

A konkrét jelentésű *sarokkő* és az elvont jelentésű *sarkkő* között az elmúlt százszázötven évben fokozatos alaki és jelentésbeli elkülönülés, úgynevezett *s ó h a s a d á s* ment végbe (vö. Grétsy László: A szóhasadás 226).

A *sarkkő* szó régebben valóban jelentett sarokkövet is, a mai választékosabb nyelvben azonban már szinte kizárólag átvitt értelemben, elvont fogalom nevéként használatos. Valaminek legfontosabb részét, „sarkalatos” pontját jelöljük vele, vagyis olyan szilárd alapelvet értünk rajta, amelyre az elveknek egész rendszere épül fel, amelyen a rendszert alkotó többi elv vagy tényező nyugszik. Rendszerint egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakban, valamely elvontabb jelentéstartalmú főnév birtokaként szokott előfordulni: *politikájának, világnézetének, meggyőződésének sarkkőve* stb. Megvan ez a kifejezés a franciában is (*pierre angulaire*), használati értéke lényegében azonos a magyar *sarkkő*-ével.

A *sarkkő* szónak önálló — azaz nem valaminek a birtokaként való — használata csakugyan furcsa egy kissé. A *Stratégiai sarkkő* alcímet talán az eredetiségre, szokatlanságra való törekvés sugallta. Erre vall, hogy a cikk szövegében van birtokos jelzője a szónak: „Okinawa szigete a *Csendes-óceán egyik sarkkőve*”. Itt viszont az a baj, hogy a konkrét jelentésű birtokos jelző hatására a *sarkkő* szóban bizonyos fokú „visszakonkretizálódás” zajlik le, s ez némiképp veszélyezteti a mondat komolyságát. Hadd idézzünk ezzel kapcsolatban — Grétsy László nyomán — egy ide illő, régebbi példát is: „Ő [ti. Kossuth Lajos] díszes fegyveres kíséretében megjelent ott a *magyarság sarkkővénel* [= az Alföldön]”. A *sarkkő* kifejezésnek ilyenféle alkalmazása csakugyan nem jár messze a képzavartól.

K. G.

Kmety vagy Kmetty? Takács Erzsébet budapesti levelezőnk aziránt érdeklődik, helyes-e a VI. kerületi *Kmety utca* nevét egy *t*-vel írni.

Az említett utcanevet valóban inkább *Kmetty* formában szokták leírni; így szerepel a Magyar Posta által kiadott „Budapest utcajegyzéke” című kiadvány 51. oldalán, valamint a forgalomban levő Budapest-térképeken. Tudomásunk szerint azonban a *Kmety* a helyes alak, mivel az utcát nem *Kmetty* Jánosról, a nemrég elhunyt jeles festőművészről, hanem *Kmety* György honvéd tábornokról (1813–1863.) nevezték el. Ez utóbbinak pedig egy *t*-vel kell írni a nevét (l. Életrajzi Lexikon 1: 939). Ezúttal tehát hitelt adhatunk az utcatábla feliratának.

K. G.

Cucc. Muszka M. József győri olvasónk a szó eredete és használati köre felől tudakozódik.

A *cucc* szó történeti-etimológiai szótárunk adatai szerint csak 1956-ban bukkan fel nyomtatásban, mégpedig Urbán Ernőnek egyik írásában, 'cókómók' jelentésben (TESz. 1: 459). A szó ennél nyilvánvalóan jóval régibb; kései adatolhatóságát az okozza, hogy írott nyelvünk hosszú időn át tudatosan került e a bizalmas, sőt tolvajnyelvi ízü szót, mely a beszélt köznyelvnek alsó rétegéhez tartozik.

Cucc szavunk minden bizonnyal valamely hangutánzó-hangfestő jellegű nyelvjárási kifejezésből ered, s összefügg a szintén népryelvi *cucolék* 'holmi', *cucaj* 'cókómók, motyó', *cucak* 'ua.' szavakkal. Szélesebb körben a városokba — főleg Budapestre — került falusiak révén terjedt el. Újabban szórványos jelentésmódosuláson ment át: eredetibb 'csomag, batyú' értelme kibővült, s ma már inkább 'holmi, ruha(nemű)' jelentésben használatos: „Jó *cuccai* (azaz: csinos, divatos ruhadarabjai) vannak.” Mivel bizalmas hangulatát, az élőbeszédhez, sőt a jassz nyelvhez való kötődését napjainkra sem veszítette el, írásban csak ritkán — akkor is sajátos (pl. környezet- vagy hangulatfestő, stílusjellemző) céllal — élünk vele.

K. G.

Féleség. Dr. Kovács Imre győri levelezőnk azt szeretné tudni, helyesek-e a mostanában sűrűn hallható-olvasható *-féleség* végű szavak.

A hivatalos nyelvben közkedvelt *-féleség* képzőszerű utótag néha valóban nem több fölös szószaporításnál. Ilyenkor bizvást elhagyható az értelemnek legcsekélyebb megzavarása nélkül: *áruféleség* = *áru*; *élelmiszerféleség* = *élelmiszer*. Ha mégis mindenáron a köznyelvtől eltérő formában, azaz egy kissé „hivatalosabban” akarjuk magunkat kifejezni, élhetünk az *árufajta*, *élelmiszerfajta* szavakkal is. A többes számú alakokat jelzős szerkezetté is átalakíthatjuk: *áruféleségek* = *különböző áruk*; *élelmiszerféleségek* = *különböző élelmiszerek*.

A *féleség* újabban önálló szóként is felbukkan 'valamely terméknek, árucikknek bizonyos fajtája, válfaja, változata' jelentésben, pl.: a rozs, az acél, a téglá *féleségei* (ÉrtSz. 2: 627; ÉKsz. 375). Maga a szó önmagában nem hibás képzésű, gyakori előfordulása azonban — tartalmatlansága, fogalmi üressége miatt — homályossá, olykor szinte érthetatlenné teszi beszédünket. Épp ezért a lehetőségig kerüljük, még a szaknyelvekben is. Helyette jelöljük meg pontosan, milyen *féleségek*-ről is van szó tulajdonképpen.

K. G.

Computer, musical. Miért nem ejtjük latinosan ezt a két szót? — kérdezi dr. Mihály Gábor Budapestről.

A *computer* és a *musical* nem latin, hanem angol szavak, bár tövük végső soron latin eredetű.

A *compute* '(ki)számít' igét, amelynek továbbképzésével a *computer* 'számítógép' szó létrejött, az angol nyelv vagy a latinból (*computare*), vagy a franciából (*computer*) vette át. Tehát még az sem bizonyos, hogy ez a szó közvetlenül a latinból került bele az angolba. Lehet, hogy a latin és az angol között ez esetben a francia volt a közvetítő, a „közbeeső állomás”. Nincs tehát értelme itt latin vagy akár latinos kiejtésről beszélni, ilyen ejtémódot előírni. Az már más lapra tartozik, hogy a kifogástalan angol ejtés utánzására sem kell törekednünk. Magyar beszédben a [komputer] a helyes. Vagyis úgy mondjuk ki, ahogy a latinok mondták — volna.

Az angol *musical* szó az ófranciából származik. Tehát még annyira sem latin szó, mint a *computer*. (Ezt mutatja egyébként a csonka szóvég is, vö. a valóban a latinból átvett magyar *muzikális*-sal!) Az angol kiejtést nem befolyásolja, hogy az ófranciába a szó csakugyan a (középkori) latinból került át. A *musical*-t az angolok körülbelül így ejtik ki: [mjúzikl] (a hangsúly az első szótagon van). Ezt a mai magyar [mjuzikel] ejtés nagyjából megközelíti. Nem hibás a ritkábban hallható [muzikel] változat sem.

Végül hadd jegyezzük meg: mindezeket a kiejtési nehézségeket oly módon is elkerülhetjük, hogy magyar szóval (kifejezéssel) nevezzük meg az említett fogalmakat. A *számítógép* már kezdi kiszorítani a *computer*-t, s alkalomadtán a *zenés játék* is használható a *musical* helyett.

K. G.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Cseribarát	228
<i>Takács Lajos</i> : Hasáb föld	231
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Gím — szarvasgím — gímszarvas	233

Szemle

<i>Terts István</i> : A beszéd tudományáról	236
Szabó T. Attila — Péntek János: Ezerjófi (Ismerteti: <i>Fiers Márta</i>)	240
<i>Balogh Lajos</i> : Három erdélyi nyelvjárási kiadvány	242
<i>Kálmán Béla</i> : Észtl. nyelv-tudomány és nyelv-művelés	245

A Nyelvőr postája

<i>Szalkai Pál</i> : Lónevek	248
A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából <i>R. L. G.</i> : Aláírás helyett betűjelek — <i>R. L. G.</i> : Kötőjel a sor elején — <i>T. U. I.</i> : Idegen eredetű állatnevek írása — <i>T. U. I.</i> : Növénynevek írása — <i>T. U.</i> <i>I.</i> : Tövis vagy túske? — <i>T. U. I.</i> : Intézménynevek helyesírása. — <i>T. U.</i> <i>I.</i> : Étterem- és vendéglőnevek írása — <i>R. L. G.</i> : Csurommerő — <i>R. L. G.</i> : Permafrost — fagyföld — <i>K. G.</i> : Sarkkő — <i>K. G.</i> : Kmetty vagy Kmetty? — <i>K. G.</i> : Cuce — <i>K. G.</i> : — Féleség — <i>K. H.</i> : Computer, musical	248

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizelési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével) 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Benczdy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugriarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17+25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A.I.E.F.O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán és Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pálisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 296 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×25 cm, 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti, László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Muszeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiadás. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti taglódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Kovolovszky Miklós. 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 05 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference* Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsill János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 232 l., 10 melléklet, 17×. cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8